

**‘BAKİ 1501’ ADLI ESERİN 100 SAYFASININ DİL
İNCELEMESİ (İNCELEME-AKTARIM)**

Dilek MÜLAZIM

**Yüksek Lisans Tezi
Türk Dili Ana Bilim Dalı
Türk Dili Bilim Dalı
Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ**

2024

Her Hakkı Saklıdır.

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

Dilek MÜLAZIM

ORCID ID: 0009-0007-3351-0970

**‘BAKİ 1501’ ADLI ESERİN 100 SAYFASININ DİL İNCELEMESİ
(İNCELEME -AKTARIM)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ**

ERZURUM – 2024

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “BAKI 1501' ADLI ESERİN 100 SAYFASININ DİL İNCELEMESİ (İNCELEME - AKTARIM)” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

☐ Tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.**

İSTİSNAİ DURUMLAR*

☐ **Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun/....../.... tarih ve sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ **Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre teze yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun/....../.... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ **Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun/....../.... tarih ve sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

18.06.2024

Dilek MÜLAZIM

Aslı Islak İmzalıdır

* İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Turkish Research

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ danışmanlığında Dilek MÜLAZİM tarafından hazırlanan “Bakı 1501 Adlı Eserin 100 Sayfasının Dil İncelemesi” başlıklı bu çalışma aşağıdaki jüri tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 18.09.2024

		Kabul / Ret – İmza
Jüri Başkanı	Doç. Dr. Uğur UZUNKAYA	Aslı Islak İmzalıdır
(Ad-Soyad-Unvan)	Erzurum Teknik Üniversitesi	
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ	Aslı Islak İmzalıdır
(Ad-Soyad-Unvan)	Erzurum Atatürk Üniversitesi	
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Nursan ILDIRI	Aslı Islak İmzalıdır
(Ad-Soyad-Unvan)	Erzurum Atatürk Üniversitesi	
Jüri Üyesi		
(Ad-Soyad-Unvan)	 Üniversitesi	
Jüri Üyesi		
(Ad-Soyad-Unvan)	 Üniversitesi	

Bu tezin Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	VIII
ABSTRACT	IX
ÖN SÖZ.....	X
KISALTMALAR	XI
AZERBAYCAN ALFABESİ	XII

GİRİŞ

I. AZERBAYCAN TÜRKÇESİ HAKKINDA.....	1
II. AZİZE CAFARZÂDE'İN HAYATI	1
III. BAKI-1501 ROMANI	3
IV. YÖNTEM VE TEKNİKLER	4
A. Araştırmanın Amacı	4
B. Terim ve Tanımları	5
C. Kuramsal Çerçeve.....	6
D. İlgili Araştırmalar	6
E. Araştırmanın Özgün Değeri.....	6
F. Araştırmanın Yaygın Etkisi	7
G. Yöntem	7

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞEKİL BİLGİSİ

1.1. SÖZCÜK TÜRETİMİ	9
1.1.1. Addan Ad Türetimi	9
1.1.1.1. .+An+	10
1.1.1.2. +be+/ +pe+	10
1.1.1.3. +cA+	10
1.1.1.4. +cıq+ / +cik+ / +cUk+	11
1.1.1.5. +çaq+ / +çek+	11
1.1.1.6. +çI+ / +çU+	12

1.1.1.7. +dAn+	12
1.1.1.8. +dAş+	13
1.1.1.9. +dIz+/ +dUz+	13
1.1.1.10. +äl+	13
1.1.1.11. +IltI+/ +UltU+	14
1.1.1.12. +ımsov+	14
1.1.1.13. +Incı+/+UncU+	14
1.1.1.14. +IrtI+/+UrtU+	15
1.1.1.15. +laq+/+lek+	15
1.1.1.16. +Il+	16
1.1.1.17. +Ilk+/IUk+	16
1.1.1.18. +sAl+	16
1.1.1.19. +sIl+/+sUl (<+sI-l(?))	17
1.1.1.20. +Az+/ +Iz+/+Uz+	17
1.1.2. Fiilden Ad Türetimi	17
1.1.2.1. -(y)A+	18
1.1.2.2. -aq+/ -ek+	18
1.1.2.3. -c+	18
1.1.2.4. -cA+	18
1.1.2.5. -qI+/-qU+/-ki+	19
1.1.2.6. -qIn+/-ğUn+/-kUn+	19
1.1.2.7. -mUr+	20
1.1.2.8. -(y)IcI+/ -(y)UcU+	20
1.1.2.9. -Ak+/-Ik+/-Uk+	20
1.1.2.10. -n+/-In+/-Un+	21
1.1.2.11. -IntI+/-UntU+	21
1.1.2.12. -mA+	21
1.1.2.13. -mAn+	22
1.1.3. Addan Fiil Türetimi	22
1.1.3.1. +A-	22
1.1.3.2. +Al-	23
1.1.3.3. +Ar-/ +Ur-	23

1.1.3.4. +Aş-	23
1.1.3.5. (+xIr-/ +qUr-)(+kIr-/ +kUr-)	24
1.1.3.6. +I-/ +U-	24
1.1.3.7. +Iq-/ +Ik-/ +Ix-/ +Uq-/ +Ux-	24
1.1.3.8. +(I)rgA-	24
1.1.3.9. +lA-	25
1.1.3.10. +lAn-	25
1.1.3.11. +lAş-	26
1.1.3.12. +nA-	26
1.1.4. Fiilden Fiil Türetimi	26
1.1.4.1. -A-	26
1.1.4.2. -Aş-	27
1.1.4.3. -Ar-	27
1.1.4.4. -dIr-/ -dUr-	27
1.1.4.5. -Ir-/ -Ur-	28
1.1.4.6. -(I)ş-/ -(U)ş-	28
1.1.4.7. -(I)t-/ -(U)t-	28
1.1.4.8. -(I)l-/ -(U)l-	29
1.1.4.9. -(I)n-/ -(U)n-	29
1.2. SÖZCÜK TÜRLERİ VE ÇEKİMİ	29
1.2.1. Adlar	30
1.2.1.1. Sayı Kategorisi	30
1.2.1.2. İyelik Kategorisi	31
1.2.1.2.1. Teklik Şahıs İyelik Ekleri	31
1.2.1.2.2. Çokluk Şahıs İyelik Ekleri	32
1.2.1.3. Hâl Kategorisi	33
1.2.1.3.1. Yalın Hâl	33
1.2.1.3.2. İlgî Hâli	33
1.2.1.3.3. Yükleme Hâli	34
1.2.1.3.4. Yönelme Hâli	34
1.2.1.3.5. Bulunma Hâli	35
1.2.1.3.6. Ayrılma Hâli	35

1.2.1.3.7. Vasıta Hâli	36
1.2.1.3.8. Eşitlik Hâli	36
1.2.1.3.9. Sınırlama Hâli	37
1.2.2. Zamirler	37
1.2.2.1. Şahıs Zamirleri	37
1.2.2.2. Dönüşlülük Zamirleri	38
1.2.2.3. İşaret Zamirleri	39
1.2.2.4. Soru Zamirleri	39
1.2.2.5. Belirsizlik Zamirleri	40
1.2.3. Sıfatlar	40
1.2.3.1. Niteleme Sıfatları	40
1.2.3.2. Belirtme Sıfatları	41
1.2.3.2.1. Sayı Sıfatları	41
1.2.3.2.1.1 Asıl Sayı Sıfatı	41
1.2.3.2.1.2. Sıra Sayı Sıfatı	42
1.2.3.2.1.3. Kesir Sayı Sıfatı	42
1.2.3.2.1.4. Üleştirme Sayı Sıfatları	42
1.2.3.2.2. Soru Sıfatları	43
1.2.3.2.3. Belirsizlik Sıfatları	43
1.2.3.3. Sıfatlarda Pekiştirilme	44
1.2.3.4. Sıfat Dereceleri	44
1.2.3.4.1. Karşılaştırma Derecesi	44
1.2.3.4.2. Üstünlük Derecesi	45
1.2.4. Zarflar	45
1.2.4.1. Yer Zarfları	45
1.2.4.2. Zaman Zarfları	46
1.2.4.3. Durum Zarfları	46
1.2.4.4. Miktar Zarfları	47
1.2.4.5. Soru Zarfları	47
1.2.5. Edatlar	47
1.2.5.1. Yalın Hâlle Bağlanan Edatlar	48
1.2.5.1.1. <i>kimi</i> “gibi”	48

1.2.5.1.2. <i>üçün</i> “için”	48
1.2.5.1.3. <i>təki</i> “gibi”	49
1.2.5.1.4. <i>qədər</i> “kadar”	49
1.2.5.1.5. <i>boyu</i> “boyunca”	50
1.2.5.1.6. <i>üzrə</i> “üzere”	50
1.2.5.1.7. <i>içrə</i> “içinde, içine”	50
1.2.5.1.8. <i>ilə</i> “ile”	50
1.2.5.2. Yönelme Hâliyle Bağlanan Edatlar	51
1.2.5.2.1. <i>tərəf</i> , “ taraf, doğru”	51
1.2.5.2.2. <i>qarşı</i> “karşı”	51
1.2.5.2.3. <i>rəğmən</i> “rağmen”	52
1.2.5.2.4. <i>görə</i> , “göre”	52
1.2.5.2.5. <i>nisbətən</i> “nispeten”	52
1.2.5.3. Çıkma Hâliyle Bağlanan Edatlar	52
1.2.5.3.1. <i>əvvəl</i> , “önce”	52
1.2.5.3.2. <i>sonra</i> “sonra”	53
1.2.5.3.3. <i>bəri</i> “beri, den beri”	53
1.2.5.4. Kuvvetlendirme Edatları	53
1.2.6. Bağlaçlar	54
1.2.6.1. Sıralama Bağlaçları	54
1.2.6.2. Denkleştirme Bağlaçları	54
1.2.6.3. Karşılaştırma Bağlaçları	55
1.2.6.4. Pekiştirme Bağlaçları	55
1.2.7. Ünlemler	55
1.2.8. Fiiller	56
1.2.8.1. Şahıs Ekleri	56
1.2.8.1.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri	56
1.2.8.1.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri	57
1.2.8.1.3. Emir Kipinde Kullanılan Şahıs Ekleri	58
1.2.8.2. Zaman Ekleri	58
1.2.8.2.1. Geçmiş Zaman	58
1.2.8.2.1.1. I. Tip Geçmiş Zaman	58

1.2.8.2.1.2. II. Tip Geçmiş Zaman	59
1.2.8.2.1.3. III. Tip Geçmiş Zaman	60
1.2.8.2.2. Şimdiki Zaman	60
1.2.8.2.2.1. I. Tip Şimdiki Zaman	61
1.2.8.2.2.2. II. Tip Şimdiki Zaman	61
1.2.8.2.3. Gelecek Zaman	62
1.2.8.2.3.1. I. Tip Gelecek Zaman	62
1.2.8.2.3.2. II. Tip Gelecek Zaman	63
1.2.8.3. Tasarlama Kipleri	63
1.2.8.3.1. Emir Kipi	63
1.2.8.3.2. İstek Kipi	64
1.2.8.3.3. Gereklilik Kipi	65
1.2.8.3.3.1. I. Tip Gereklilik Kipi	65
1.2.8.3.3.2. II. Tip Gereklilik Kipi	66
1.2.8.3.4. Şart Kipi	66
1.2.8.4. Fiilimsi Ekleri	67
1.2.8.4.1. İsim-fiil ekleri	68
1.2.8.4.1.1. -(y)İş/-(y)Uş	69
1.2.8.4.1.2. -mA	69
1.2.8.4.1.3. -maq/-mæk	70
1.2.8.4.2. Sıfat-fiil ekleri	70
1.2.8.4.2.1. Geçmiş Zaman Sıfat-fiil ekleri	70
1.2.8.4.2.1.1. -dİk+ İyelik eki	70
1.2.8.4.2.1.2. -mİş/-mUş	71
1.2.8.4.2.2. Şimdiki Zaman Sıfat-fiil ekleri	72
1.2.8.4.2.2.1. -(y)An	72
1.2.8.4.2.3. Gelecek Zaman Sıfat-fiil ekleri	72
1.2.8.4.2.3.1. -(y)acaq/-(y)əcək	72
1.2.8.4.2.3.2. -(y)Ar	73
1.2.8.4.2.3.3. -(y) Asİ	73
1.2.8.4.2.3.4. -mAİİ	74
1.2.8.4.2.3.5. -mAz	74

1.2.8.4.3. Zarf-fiil ekleri	74
1.2.8.4.3.1. -(y)A	74
1.2.8.4.3.2. -All	75
1.2.8.4.3.3. -(y) AndA	75
1.2.8.4.3.4. -(y)AndAn	75
1.2.8.4.3.5. -(y)araq/-(y)erek	76
1.2.8.4.3.6. -dıqca/-dikçe/-duqca/-dükce	76
1.2.8.4.3.7. -(y) Ib/-(y)Ub.....	77
1.2.8.4.3.8. -IncA/-UncA.....	77
1.2.8.4.3.9. (-Ar)ken/(-Ir)ken/(-Ur)ken	77
1.2.8.4.3.10. (-mİş)ken/ (-mUş)ken.....	78
1.2.9. Ek Fiil.....	78
1.2.9.1. Ek Fiilin Görülen Geçmiş Zamanı	78
1.2.9.2. Ek Fiilin Öğrenilen Geçmiş Zamanı.....	79
SONUÇ.....	80
KAYNAKÇA	83
EKLER.....	88
ÖZGEÇMİŞ.....	189

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ
‘BAKİ 1501’ ADLI ESERİN 100 SAYFASININ DİL İNCELEMESİ
(İNCELEME -AKTARIM)
Dilek MÜLAZİM

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ

2024, Sayfa: 189+XII

Jüri: Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ

Doç. Dr. Uğur UZUNKAYA

Dr. Öğr. Üyesi Nursan ILDIRI

Bu tez, Azize Caferzâde’nin *Bakı-1501* adlı romanının ilk 100 sayfasının Türkiye Türkçesine aktarım sürecini ve Azerbaycan Türkçesi dil bilgisi özelliklerinin incelenmesini ele almaktadır. Roman, 16. yüzyılda geçen ve Şah İsmail’in hayatını, hükümdarlık yolculuğunu, siyasi mücadelelerini ve Bakü’nün fethini konu alan önemli bir tarihî roman olarak kabul edilir. Caferzâde, eserinde tarihsel gerçeklikleri ustaca kendi hayal gücüyle harmanlayarak, karakterlerin iç dünyalarını zengin bir şekilde okuyucuya aktarmıştır. Romanda, vatanseverlik, millet sevgisi ve dinî inanç gibi temaları işlerken, farklı anlatım teknikleriyle eserini derinleştirmiştir.

Tez, özellikle romanın Türkiye Türkçesine aktarım sürecinde karşılaşılan dil bilgisi zorluklarını detaylı bir şekilde ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, Azize Caferzâde, Morfoloji, Bakı 1501.

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

**LINGUISTICS ANALYSIS OF 100 PAGES OF THE WORK NAMED ‘BAKI
1501’. (LINGUISTICS ANALYSIS- TRANSLATION)**

Dilek MÜLAZIM

Advisor: Assist. Prof. Dr. Sinan DİNÇ

2024, Page: 189+VII

Jury: Assist. Prof. Dr. Sinan DİNÇ

Assoc. Prof. Dr. Uğur UZUNKAYA

Assist. Prof. Dr. Nursan ILDIRI

This thesis examines the process of translating the first 100 pages of Azize Caferzade's novel *Bakı-1501* into Turkish and analyzes the grammatical features of Azerbaijani Turkish. The novel is regarded as a significant historical work, set in the 16th century, focusing on the life of Shah Ismail, his rise to power, political struggles, and the conquest of Baku. Caferzade masterfully intertwines historical facts with her imagination, offering a rich portrayal of the characters' inner worlds. The novel delves into themes such as patriotism, national identity, and religious faith, while employing various narrative techniques to deepen the complexity of the story.

The thesis particularly addresses the linguistic challenges encountered during the translation of the novel into Turkish, providing a detailed analysis of the grammatical difficulties faced in the translation process.

Keywords: Azerbaijani Turkish, Azize Caferzâde, Morphology, Bakı 1501.

ÖN SÖZ

Azize Caferzâde'nin *Bakı 1501* adlı eserinin ilk yüz sayfasının Türkiye Türkçesine aktarımı ve Azerbaycan Türkçesi dil bilgisi özelliklerinin incelenmesi yüksek lisans tezimin içeriğini oluşturmaktadır. Bu çalışmada, ana kaynak olarak Kiril alfabesi ile yazılmış 1981 basım yılına ait *Bakı 1501* kitabı kullanılmıştır. Eserin 263 sayfadan oluştuğu belirtilmiş olup, aynı zamanda eserin Latin alfabesiyle yayınlanmış PDF versiyonundan da faydalanılmıştır. İncelenen eser, tarihî roman niteliği taşımakta ve Şah İsmail dönemine ait tasavvuf anlayışı ile savaşları akıcı bir dille okuyucuya sunmaktadır. Bu kitabın Türkiye Türkçesine aktarılmasıyla daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşması amaçlanmıştır. Tez kapsamında, Kiril harfli kitabın ilk yüz sayfasının incelenmesinin yeterli olacağı düşünülmüşse de, gelecekte eserin tamamının Türkiye Türkçesine aktarılması hedeflenmektedir.

Bu tezin hazırlanmasında maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen birçok kişiye teşekkür etmek istiyorum. Öncelikle; Sayın Dr. Sinan Dinç hocama, verdiği eğitimler, gösterdiği mütevazı tutumlar ve değerli öğütleri için şükranlarımı sunarım. Eğitim hayatım boyunca bana her türlü desteği sağlayan Mülazım ailesine güç ve destekleri için teşekkür ederim.

Her akademik çabanın ardında görünmeyen eller, hissedilmeyen kalpler vardır. Bu tezin sayfalarına işleyen her düşüncenin, her satırın arkasında sevgili Barış ÖKÇİN'in sessiz ama sarsılmaz desteği yatıyor. Erzurum'un ayazında hayatıma dokunan o sıcaklık hep içimi ısıttı, beni yüreklendirdi. Bu satırlar onun sabrıyla şekillendi, varlığıyla derinleşti. Yolculuğumun en güzel duraklarından biri olduğun için teşekkür ederim.

Son olarak, bir kız çocuğu olarak bu eğitimi alıp bu tezi yazabilmemi sağlayan Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e şükranlarımı sunarım. Ona olan teşekkürlerimi, sevgimi ve saygımı minnetle ifade ederim.

Saygılarımla.

Erzurum- 2024

Dilek MÜLAZIM

KISALTMALAR

ø	: İşaret veya ek yok
/	: Veya, sayfa – paragraf
-	: Fiil kökü veya gövdesi
+	: İsim kökü veya gövdesi
=	: Ses denklięi
<	: Bu şekle gider
>	: Bu şekilden gelir
Ar.	: Arapça
AT	: Azerbaycan Türkçesi
Az. T. G	: Azerbaycan Türkçesi Grameri. Süleyman Kaan Yalçın (2018)
Az. T. S	: Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü. Seyfettin Altaylı (2018)
B.1501	: Bakı 1501. Azize Cafarzâde (1981)
çęl.	: Çoğul
ET	: Eski Türkçe
Far.	: Farsça
TDL	: Türk Dil Bilgisi. Muharrem Ergin (2013)
tkl.	: Teklik
TT	: Türkiye Türkçesi
vb.	: Ve benzeri

AZERBAIJAN ALPHABET

Latin Alphabet

Kiril Alphabet

A a	S s	A a	C c
B b	Ş ş	Б б	Ш ш
C c	T t	Ч ч	Т т
Ç ç	U u	Ч ч	У у
D d	Ü ü	Д д	У у
E e	V v	Е е	В в
Ə ə	Y y	Ә ә	Ј ј
F f	Z z	Ф ф	З з
G g		К к	
G g		Ғ ғ	
H h		Һ һ	
X x		Х х	
Ь ь		Ы ы	
I i		И и	
J j		Ж ж	
Q q		К к	
K k		Г г	
L l		Л л	
M m		М м	
N n		Н н	
Ŋ ŋ		Ң ң	
O o		О о	
Ө ө		Ө ө	
P p		П п	
R r		Р р	

GİRİŞ

I. AZERBAYCAN TÜRKÇESİ HAKKINDA

Azerbaycan Türkçesi, Oğuz Türkçesinin bir kolu olup tarihi gelişimi yaklaşık bin yıl öncesine dayanmaktadır. Bu süreç, 11. yüzyılda Oğuz boylarının bölgeye göç etmesiyle başlamıştır. Azerbaycan Türkçesinin yazılı dil olarak gelişimi 13. yüzyılda Nizami Gencevi gibi şairlerin eserleriyle ivme kazanmıştır. 15 ve 16. yüzyıllarda Akkoyunlu ve Safevi devletleri döneminde resmî dil hâline gelen Azerbaycan Türkçesi, özellikle Şah İsmail Hatayi'nin eserleriyle edebî bir dil olarak gelişimini sürdürmüştür. Bu dönem, dilin klasikleşme evresi olarak kabul edilir. Dil, bu süreçte Arapça ve Farsçadan yoğun etkiler almış, ancak Oğuz kökenli yapısını korumuştur (Doğan, 2002:45-89).

20. yüzyılda Rus İmparatorluğu ve Sovyetler Birliği hâkimiyeti altında dilin yapısı, alfabesi ve fonetiği önemli değişimler geçirmiştir. 1920'lerde Latin alfabesi kullanılmaya başlanmış, ancak 1939'da Kiril alfabesine geçilmiştir. Azerbaycan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından tekrar Latin alfabesine dönüş yapılmıştır. Günümüzde Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmî dili olarak kullanılmakta ve Türkiye Türkçesi ile yüksek oranda karşılıklı anlaşılabilirlik göstermektedir. Azerbaycan Türkçesi'nin bugünkü yapısı, Oğuz Türkçesinden modern bir yazı dili olma sürecine kadar pek çok evrim geçirmiştir (Zeynalov, 2010:102-156).

II. AZİZE CAFARZÂDE'İN HAYATI

Aziza Mammad kızı Cafarzâde, 29 Ekim 1921 tarihinde Bakü'de doğmuştur. İlköğrenimini 25 numaralı okulda tamamlamış ve ardından Tiyatro Teknik Okulunda eğitimine devam etmiştir. Daha sonra iki yıllık Öğretmen Enstitüsünden mezun olmuştur. Henüz 16 yaşındayken Ədəbiyyat gazetesinde ilk öyküsü Əzrayıl yayımlanmıştır. 1942-1944 yılları arasında Ağsu ilçesine bağlı Çaparlı köyünde öğretmenlik yapmıştır. 1944-1946 yılları arasında Cabbarlı'nın adını taşıyan "Azerbaijan Film" stüdyosunun senaryo şubesinin müdürlüğünü üstlenmiştir. Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji Bölümünden mezun olmuştur. 1947-1949 yılları arasında Tiyatro Teknik Okulu müdürlüğü yapmıştır. "XIX əsr Azərbaycan

poeziyasında xalq şeiri üslubu” adlı doktora tezini savunmuş ve 1956 yılında Doçent unvanı almıştır. Daha sonra Bakü Devlet Üniversitesinde Profesör unvanı verilmiştir. 1957-1974 yılları arasında Azerbaycan İlimler Akademisi, El Yazmaları Enstitüsünde görev yapmıştır. Sonrasında Azerbaycan Devlet Üniversitesinde, Azerbaycan Edebiyat Tarihi ve Folklor dalında öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. Cafarzâde yaşamı boyunca birçok unvana layık görülmüştür; bunlar arasında “Halkların Dostluğu Nişanı”, “Azerbaycan’ın Anası” ve “Halk Yazarı” bulunmaktadır. (Parvana, 2023: 56-67)

“Azize Cafarzâde’nin düzyazı biçimindeki eserleri genellikle tarihî roman türündedir. Onun tarihî roman yazmadaki başarısında en önemli etken, kendisine ait olan kurmaca evren ile gerçek olayları kaynaştırıp bir bütün olarak sunmasındaki becerisidir. Örneğin; Şah İsmail’in konu edildiği ilk tarihî roman olan ve Azerbaycan tarihinde önemli bir yere sahip olan Safeviler döneminin toplumsal ve millî bilinçle ele alındığı Bakı-1501 romanında, Azize Cafarzâde’yi hem sanatçı kişiliği hem de dünya görüşü ile anlatının bütünü içinde karşımızda görürüz.” (Adıgüzel, 2006: 2-3).

Aziza Mammad kızı Cafarzâde’nin önemli eserlerinden biri *Aləmdə Səsim Var Mənim* adlı romandır. Eserin adı, Şirvani’nin “Seyyida, ölmərəm aləmdə səsim var mənim” gazelinde esinlenilmiştir. Cafarzâde, klasik Azerbaycan edebiyatı ve sözlü edebiyat alanlarında yoğun bir çalışma yürütmüş, birçok âşık ve şairin eserlerini derleyip yayımlamıştır. Eserleri arasında *Fatma xanım Kəminə* (1971), *Könül çirpintıları* (iki cilt) (1972), *Azərbaycanın aşiq və şair qadınları* (1974, 1991), *Şirvanın üç şairi* (1971), *Mücrüm Kərim Vardani Sünbülüstən* (1978), *Abdulla Padarlı. Seçilmiş əsərləri* (1979) ve *Hər budaqdan bir yarpaq* (1983) bulunmaktadır. Yazar, eserlerinde kültürel bağlılığını ve sevgisini ifade etmeyi amaçlamış, özellikle anne ve kadın konularına odaklanmıştır. Tarihî romanları kadar ses getiren bu çalışmaları, geniş bir okuyucu kitlesi tarafından takdir edilmiştir (<http://www.azizajafarzade.com/biyog.html>. Erişim tarihi: 21.08.2021).

Cafarzâde; Türkiye, İsrail, İran, Malezya, Hindistan, Singapur, Suriye, Kıbrıs ve eski Yugoslavya Cumhuriyeti gibi birçok ülkede Azerbaycan kadını temsil etmiştir. Azize Caferzâde, 4 Eylül 2003 tarihinde uzun ve ağır bir hastalıktan sonra 82 yaşında ölmüş ve vasiyeti üzerine anne ve babası, eşi ve kardeşleriyle birlikte Hacıkabul Tağılı köyünde defnedilmiştir (Teymur, 1987: 221).

III. BAKI-1501 ROMANI

“Azerbaycan edebiyatında roman, 19. asrın sonu, 20. asrın başlarında henüz zirve örneklerin ortaya çıktığı bir tür değildir. Celil Memmedquluzade (1866-1932)’nin *Danabaş Kendinin Ehvalatları* (1894), Abdulla Şaik’in (1881-1959) *Esrimizin Gehremanları* isimli romanlarıyla beraber Memmed Seid Ordubadi’nin (1872- 1950) *Bedbeht Milyonçu Yahud Rızagulu Han Firegimeab* (1914) başlıklı eseri ilk dikkat çekici romanlar arasında kendini gösterir.” (Morkoç, 2018: 390). “Azerbaycan edebiyatında ilk tarihî romanlara yaklaşım, Sovyet sisteminin bilinen karakteristik dayatmaları neticesinde edebiyatın tüm türlerinde olduğu üzere ideolojik nitelik taşır. Azerbaycan edebiyatına ait tarihî romanları araştırarak hakkında değerlendirme yaparken, egemen ideolojinin bu tavrını özellikle göz ardı etmemek doğru bir yaklaşım olacaktır.” (Adıgüzel, 2006: 2). 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önemli şahsiyetlerinden Cafarzâde’nin kaleme aldığı ilk tarihî roman niteliği taşıyan bu eser (*Bakı-1501*) 16. yüzyılı her yönden temsil etmektedir. Siyasi toplumsal ve dinî konuları içeren dönemin önemli olaylarının yansıtıldığı bir eserdir. Bu eserde başkahraman olan Şah İsmail’in çocukluğundan başlayan hayat hikâyesi, yaşamı, toplumsal ve siyasal olaylar, dinî hayatı ve yaptığı savaşlar hakkında bilgiler yer almaktadır. Şah, şeyh ve şair olarak anılan Şah İsmail’in Bakü’yü kuşatması, Safevi İmparatorluğu gibi tarihî gerçekliklerle beraber yazarın hayal gücü de romanda okuyucuya yansıtılmıştır. Bu konuda Adıgüzel şunları söyler: “Konu olarak romanın sadece tarihî gerçeklere dayandığı söylenemez. Anlatıda gerçek tarih ile yazarın kurmaca dünyası, konu bütünlüğüne sağlam bir zemin hazırlayacak şekilde iç içe geçmiştir. Azize Cafarzâde’nin tarihî roman yazmadaki başarısının sırrı kendisine ait olan kurmaca âlem ile gerçek olayları kaynaştırıp bir bütün olarak sunmasındaki başarısından kaynaklanmaktadır.” (Adıgüzel, 2006: 3). Cafarzâde’nin tarihî romanları, tarihin sadece bir olaylar zinciri olarak değil, toplumsal yaşamı, siyaseti ve dinî inancı bir bütün olarak okuyucuya yansıtma çabasıyla öne çıkar. Bu eserlerinde, dönemin detaylarını kendi yorumuyla zenginleştirerek tarihe ruh katmayı başarmıştır. Vatan sevgisi ve millet aşkını eserlerinde estetik bir ortamla birleştirmeyi ihmal etmemiştir. On üç romanı bulunan Cafarzâde, genel olarak bütün eserlerinde bu temaları işlemeyi amaçlamıştır. Romanlarında, dönemin hükümdarları ve önemli şairleri gibi kilit figürlere odaklanarak, onların çocukluklarından itibaren yaşamlarını, özel anılarını, gençlik yıllarını,

faaliyetlerini, savaşlarını ve yaşadıkları zorlukları ustalıkla anlatmıştır. Bu anlatımlar, dönemin şartları içinde tarihî gerçekliği koruyarak yapılmış yorumlarla desteklenmiştir. Cafarzâde, farklı anlatım teknikleri kullanarak bu başarıyı elde etmiştir. Karakterlerin düşüncelerini doğrudan aktarmak için kullandığı bilinç akışı tekniği, geçmiş ile şimdiki zaman arasında bağlantılar kurarak karakterlerin derinliklerine inmeyi amaçlamıştır. Geriye dönüş teknikleriyle zamanın kurgusunu yapılandırmış, romanda bölüm bölüm geçmişe gidilmiş ve anılar canlandırılmıştır (Teymur, 1987:155).

Yazar, eserine Safeviler ve Şah İsmail dönemini tasvir ederken Hazar Denizi'nin betimlemesiyle başlamaktadır. Hazar Denizi'nin tarih boyunca farklı kavimler tarafından adlandırılmasına vurgu yaparak bu coğrafyayı içselleştirir ve okuyucuya doğrudan hitap eder. Şu ifadelerle duygu ve düşüncelerini yansıtır: "Hazar! Ey nimet, bereket denizim benim! Sahilinde durmuşum, sahilinde sevmişim, sahilinde şenlenmişim. Hastalandığımda, altın kumun iyileştirmiş; dinlenip dalgalarının koynunda seyahatlere çıkmışım. Sen benim ata yurdum, sen benim damarlarımda akan kanım kadar yakınımsın, Hazarım, denizim benim..." (Cafarzade, 1981:7)

Romanın ana teması, Şah İsmail'in çocukluktan itibaren hükümdarlık yolculuğunu, tahta çıkışını, edebî yönünü, Bakü'yü ele geçirme çabalarını ve Şirvanşah Ferruh Yaşar ile olan mücadelesini kapsar. Tarihsel olaylar, yazarın sanatsal kimliğiyle harmanlanarak canlandırılmıştır. Romanın sonunda Şah İsmail'in dilinden şu sözler yer alır: "Sizə üç əmanət qoyub ərən babalar: dilimiz, qeyrətimiz, vətənimiz-can sizin can onlar əmanəti." (Cafarzade, 1981:260) Yazarın vasiyeti üzerine mezar taşına ise şu yazılmıştır: "Sizə vəsiyyətim: dilimizi, qeyrətimizi, Vətənimizi qoruyun." (Cafarzade, 1981:262).

IV. YÖNTEM VE TEKNİKLER

A. Araştırmanın Amacı

Azize Cafarzâde'nin önemli eserlerinden biri olan *Bakı-1501* adlı romanının Türkiye Türkçesine aktarımı, Türk edebiyatına kazandırılması açısından büyük bir

öneme sahiptir. Bu çeviri, eserin daha geniş bir okuyucu kitlesiyle buluşmasını sağlarken, aynı zamanda dil bilimsel açıdan da incelenmesi akademik bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Cafarzâde'nin usta anlatıcılığıyla yazdığı bu eserin Türkiye Türkçesine aktarımı sırasında dil bilgisel özelliklerin detaylı bir şekilde değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Türkiye Türkçesi ile karşılaştırıldığında ortaya çıkan farklılıkların belirlenmesi ve bu farklılıkların dilin zenginliğine katkı sağlayıp sağlamadığı da araştırma konuları arasındadır. Eserde kullanılan dilin morfolojik yapısı özellikle dikkate alınmış, Güney Azerbaycan'a özgü kelimelerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları belirlenmiştir. Bu kelime hazinesi, eserin bölgesel özelliklerini ve kültürel bağlamını vurgulamaktadır.

Bu çalışma, dilbilimi alanında yapılan araştırmalara yeni bir bakış açısı getirerek, farklı Türk lehçeleri arasındaki dil farklılıklarını anlamamıza yardımcı olmayı amaçlamaktadır.

B. Terim ve Tanımları

Bu çalışmada bir aktarım söz konusudur. Böylelikle açıklayıcı ve güncel bir çeviri yapılmak istenilmiştir. Ayrıca bir dil çalışması da olduğundan karşılaştırılmalı bir inceleme söz konusudur.

Metin Analizi: Çeviri yapılacak olan metinlerin detaylı bir analizi, çeviri sürecinin ve sonuçlarının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olur. Metinlerin içeriği, dil özellikleri, kültürel referanslar ve türleri üzerinde derinlemesine bir analiz yapılabilir.

Dil bilgisel Analiz: Dil bilgisel analiz, dildeki yapısal özellikleri ve ilişkileri incelemek için kullanılan bir tekniktir. Araştırmacılar, dildeki sesbilgisi, morfoloji, sözdizimi ve anlambilim gibi konuları analiz ederler.

Karşılaştırmalı Dilbilim: Karşılaştırmalı dilbilim, farklı diller arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları inceleyen bir alandır. Bu çalışmalar, dil bilgisel yapıların evrimini ve ilişkilerini anlamak için kullanılır.

C. Kuramsal Çerçeve

Bu çalışmada, Azerbaycan Türkçesine ait şekil bilgisi özellikleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Yapım ekleri tek tek incelenerek, metinden çıkarılan örneklerle desteklenmiştir. Yapım eklerinin temel görevi, eklendiği sözcükten yeni kelimeler türetmektir; bu nedenle yeni oluşturulan sözcükler, Azerbaycan edebiyatından alıntılanan örnek cümlelerle gösterilmeye çalışılmıştır. İşlevselliğini yitirmiş ekler ise örnek gösterilmezken belirtilmiştir.

Çalışmada, Türkiye Türkçesine aktarılan metinde bazı Türkçe karşılığı bulmakta zorlanılan kelimeler dipnotlarda açıklanmıştır. Bu kelimelerin açıklanmasında S. Altaylı'nın *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü* eserinden yararlanılmış ve kaynaklar kısmında belirtilmiştir.

D. İlgili Araştırmalar

A. Cafarzâde'nin *Bakı 1501* eseri 1981 yılında Kiril alfabesi ile Bakü'de basılmıştır. Bu metnin Latin alfabesine aktarımını bazı sitelerde görmekteyiz. Fakat ilk yüz sayfasının Türkiye Türkçesine aktarımı tarafımızca ilk defa yapılmıştır.

Bu tarihî roman üzerine Sedat ADIGÜZEL tarafından yazılan “*Bakı-1501 Romanın Tarihsel Boyutu Üzerine Bir İnceleme*” adlı makalesinde olayların zaman, mekân ve kişi tahlilleri yapılmıştır.

E. Araştırmanın Özgün Değeri

Bu eserde birden fazla tarihî olaya yer verilmiştir. Yazar, Şahlık dönemine ilgi duyan okuyucular için bu dönemdeki savaşları ve olayları hikâye anlatıcılığıyla aktarmıştır. Eseri hem edebî özellikleri yüksek hem de tarihî gerçekçiliği ön planda tutan bir yapıda kaleme almıştır. Türkiye Türkçesine aktararak daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaştırılması hedeflenmiştir.

Cafarzâde'nin bu eserini diğerlerinden farklı kılan özelliklerden biri zamanlar arası geçişlerdir. İlk olarak Şah İsmail'in çocukluk yıllarından bir kesitle başlayan eser, ardından bu çocukluk anılarını ara ara hatırlatmaktadır. Bu teknik, romanın derinliğini ve okuyucunun karakterlerle duygusal bağ kurmasını sağlamaktadır. Ayrıca eserde,

hayali karakterlerin yanı sıra tarihî coğrafi unsurların da güzellemleri sıkça yer almaktadır.

Bu bağlamda, eserin dil bilgisel açıdan incelenmesi tarihî süreç içinde kullanılan kelimelerin nasıl değiştiğini ve günümüzdeki kullanım biçimlerini açıkça ortaya koymayı amaçlamaktadır.

F. Araştırmanın Yaygın Etkisi

Bu çalışmayla birlikte unutulmaya yüz tutmuş bir eser olan *Bakı- 1501* romanı hatırlatılmış olacaktır. Hakkında çok az çalışmalar olan eser dikkate alınıp önemi vurgulanacaktır. Bu konuda araştırmalar söz konusu olduğunda bu tez öncü bir nitelik taşıyacaktır.

G. Yöntem

Eldeki çalışmada izlenilen yol şu şekildedir:

1. Metnin Kiril alfabeli orijinalinden Türkiye Türkçesine aktarım yapılırken yorum katılmamış metnin orijinaline sadık kalınmıştır. Kelimeler aktarılırken Türkçeye en uygun biçimde çevrilmiştir. Fakat metin kelime kelime aktarılmamış, cümle anlam bütünlüğü bozulmadan en yakın şekliyle ifade edilmeye çalışılmıştır.
2. Daha önce yapılmış bir aktarma söz konusu değildir yalnızca Latin alfabesiyle yapılmış çalışmalar vardır. Fakat bu çalışmaların tesiri altında kalınmadan kitap orijinal Kiril metne göre aktarım yapılmıştır. İstisna bir durum olarak eksik sayfa söz konusu olduğundan bu durumda daha önce çalışılmış Latin alfabeli metne başvurulmuştur.
3. Bu çalışmada yer alan bazı özel sözlerin, deyişlerin, şiirlerin ve gülbenklerin aktarımını orijinalinden farklı yazmanın doğru olmayacağından ya da o anlamı verecek kelimeleri Türkçede bulmakta zorluk çektiğimden direkt olarak yazılmıştır.
4. Metin kendi dönem özelliklerini birebir yansıtması açısından dil bilgisinin incelenmesiyle birlikte karşılaştırmalı Türk dili çalışmalarından da yararlanılmasını sağlamıştır.

5. Kullanılan bazı kelimelerin coğrafyaya özgü yerel adlar sergilemesinden ötürü (yiyecek, giyecek, bitki isimleri vb.) sözlüklerde karşılığı bulunamayan kelimeler dipnotlarda ifade edilmiştir.
6. Metnin dil bilgisel incelemeleri yapılırken her bir başlık için metinden örnekler verilmiştir. Bu örnekleri parantez içinde ilk önce orijinal sayfa sayısı daha sonra kolay bulunup karşılaştırılma yapılabilmesi adına aktarım yapıldığı sayfanın satır numarası verilmiştir. Örn: (5/25).
7. Azerbaycan Türkçesinde açık ve kapalı e'ler metinde farklı yazım şekilleri ile karşımıza çıkabilmektedir. Normal e; kapalı e'dir. Üzeri noktalı *ä* şeklinde yazımı olan ise açık *ə* olarak yazılmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞEKİL BİLGİSİ

“Şekil bilgisi, bir dilin kök kelimelerini, eklerini, köklerle eklerin birleşme yollarını eklerin anlam ve görevlerini türetme ve çekim özelliklerini ve şekille ilgili öteki konularını inceleyen gramer dalıdır. Şekil bilgisinin temel öğeleri kökler ve eklerdir.” (Korkmaz, 2014: 99).

1.1. SÖZCÜK TÜRETİMİ

Azerbaycan Türkçesinde de sözcükleri köklerden oluşan basit sözcükler ve bu köklerden genişletilmiş yani türemiş sözcükler olmak üzere 2’ye ayırmaktayız. (Yalçın, 2018:171).

“Basit sözcük, yani türetilmiş veya bileşik olmayan ve yapısı daha küçük parçalara ayrılmayan kök halindeki sözcükler olarak tanımlanmaktadır” (Korkmaz, 2007: 37). Azerbaycan Türkçesindeki örnek basit sözcükler: ‘ad’, ‘yurd’, ‘min-’ vb.

Azerbaycan Türkçesinde türetim eklerine “*sözdüzəldici*” veya “*leksik şəkilçilər*” denmektedir. (Cəfərov, 1968: 24-29).

Yine Korkmaz’a göre türemiş sözcükler tanımı şu şekildedir: “İsim ve fiil soylu sözcük köklerinden yapım ekleriyle genişletilerek bağlandığı sözcükle ilgili yeni anlamlar kazanmış sözcüklerdir.” (2007: 218). Türemiş sözcüklere örnek olarak şunlar verilebilir: ‘göyçek’, ‘yoldaş’, ‘insanlıq’ gibi.

1.1.1. Addan Ad Türetimi

Addan ad türetim ekleri, ad kök ve gövdelerinden yeni adlar oluşturmak için kullanılan yapım ekleridir. Addan ad türetim ekleri ad kök veya gövdeleriyle, fiillerden türetilmiş adlarla birleşerek yeni adlar oluştururlar. (Ergin, 2013: 154).

İncelenen metinde tespit edilen Azerbaycan Türkçesinin addan ad türetim ekleri şunlardır:

1.1.1.1. .+An+

Bu ek, yaygın olarak kullanılmamaktadır. Günümüzde canlılığını yitirmiş olup bulunduğu kelimelerde kök ile birleşmiş durumdadır. Kesin bir fonksiyonu bulunmamaktadır. Eklendiği köklerin genel anlamlarını sınırlandırarak, daha belirli ve özel yapılar oluşturur: oğlan (< oğul+an), eren, kızan gibi. (Ergin, 2013:174).

“Eklendiği kelimelere bağlılık ve ait olma özelliği katan bu ekler Azerbaycan Türkçesinde de benzer örneklerle karşımıza çıkmaktadır: ‘oğlan’ oğlan, ‘eren’ cesur.” (Yalçın, 2018:172).

***Oğlan** sahilə endi.* (15/13) “Oğlan sahile indi.”

*Az sonra dostları, **ərənlər**, ozanlar bu sözləri dillərdə əzbər edən musiqi parçalarında oxuyub az qala ibadət himminə çevirəcəkd.* (32/21) “Az sonra dostları, erenler, ozanlar bu sözleri dillerde ezber olan müzik parçalarında okumuş sonra ibadet deyişine çevirecekti.”

1.1.1.2. +be+/ +pe+

“Addan ad türetim eklerinden nadir görülen bir ektir: sünbe ‘tüfek temizliğinde kullanılan demir çubuk’, körpe ‘taze genç’ gibi örneklerle sınırlıdır.” (Yalçın, 2018: 173).

İncelenen metinde sadece bir örnek tespit edilmiştir:

*Bəlkə də, oğlanın sevgiyə hazır olan qəlbinin çırıntılarını öz **körpə** ürəyinin gözü ilə görmüşdü?* (23/12) “Belki de, oğlanın sevgiyeye hazır olan kalbinin çarpıntısını kendi genç yüreğinde gözü ile görmüştü?”

1.1.1.3. +cA+

Karaağaç’a göre bu ek “... eşitlik çekiminde kullanılan bir çekim ekidir. Ulus adlarından sonra getirildiğinde yapım eki hâlini alır ve o ulusun dilini bildirmede kullanılır.” (2012: 264).

Korkmaz’ın görüşüne göre de bu ek “... kalıplaşma sonunda zamanla yapım ekine dönüşmüştür.”(2003: 36).

*Qazi bəy **gizlicə** sarayı terk edib getmişdi.* (69/ 13) “Gazi Bey gizlice sarayı terk edip gitmişti.”

Sakitcə işlərini görməyə başladı. Birinci növbədə İsmayılı bu hadisəyə hazırlamaq lazım idi.(19/10) “Sakince işlərini görmeye başladı. Birinci sırada İsmayıl’ı bu olaya hazırlamaq lazımdı.”

Balaca Şeyx İsmayıl yatağında mışıl-mışıl uyuyordu. (19/ 18) Küçük şeyh İsmayıl yatağında mışıl mışıl uyuyordu.

1.1.1.4. +cıq+/-+cik+/-+cUk+

Korkmaz, bu ekleri addan ad türeten bir yapım eki olarak tanımlar. Bu ekin, Türkçede küçültme, sevimlilik veya benzerlik anlamı katmak amacıyla kullanıldığını ifade eder. (Korkmaz: 2014: 122).

Bu ek, bazı Azərbaycan Türkçesi ve Türkçe ile ilgili gramer kitaplarında çekim eki olarak değerlendirilir. +cıq/+cik/+cug/+cük ekinin eklendiği sözcüğe yalnızca küçültme ve sevgi anlamı kattığı, yeni bir sözcük türetmediği belirtilmiştir. Şekil türeten (*formadüzəldici*) bir ek olduğu belirtilmektedir. Ancak, bazı sözcüklerde kalıplaşmış olarak bulunduğu için yapım eki olarak da değerlendirilmiştir. (Budagova, 1980: 84; Banguoğlu, 2007: 164).

Başına qoyduğu kiçicik əmmamənin təhatül-hənəyi boğazının altında idi. (20/2) “Başına taktığı küçücük sarıgın tehatül haneyi boğazının altındaydı.”

Sernicinin dibinde azacıq süd vardı. (36/33) “Süt kovanının dibinde azıcık süt vardı.”

1.1.1.5. +çaq+/-+çek+

Korkmaz bu ekin +cA ekiyle +ok pekiştirme ekinin birleşmesinden meydana geldiğini belirtmektedir (2014:124). “Azərbaycan Türkçesinde genellikle küçültme ve sevimlilik ifadeleri belirtir: alçaq ‘alçak, rezil’, qolçak ‘demir kolluk, sargı’ gibi.” (Yalçın, 2018: 176).

Həyatın tən ortasında bağara ilə işləyən bir quyu, quyunun ətrafında qızıl qumlar üstünə sərilmiş gömgöy meynələr, birmərtəbəli yastı-yapalaq evin səkisi boyu qızıl gül və başqa çiçək kolları, qarşıda hasar uzunluğunu alçaq əncir ağacları görünürdü. (13/9) “Bahçenin tam ortasında makara ile çalışan bir kuyu, kuyunun etrafında kırmızı kumlar üstüne serilmiş yemyeşil asmalar, bir metrelik bodur evin basamak boyu kadar kırmızı gül ve başka çiçek çalıları, karşısında duvar boyu alçak incir ağaçları görünüyordu.”

Kənd caamatı bu davanın da keçənlərdə gördükləri çomaq və sapand vuruşmalarından olacağını zənn edib hazırlıq kördülər, iri çomaklar, qolçaq üçün çuxalar, böyük ayalı sapandlar hazırladılar, uşaqlara çoxlu daş yığdırdılar. (39/41) “Köy halkı bu savaşın keçmişlərində gördükləri çomak ve sapan vuruşmalarından olacağını zannedip hazırlıq yapmışlar, büyük çomaklar, kolçak¹ için çuhalar, büyük ayaklı sapanlar hazırladılar, çocuklara bir sürü taş toplattılar.”

1.1.1.6. +çI+ / +çU+

Korkmaz, bu eki Türkçede addan ad türeten yapım eklerinden biri olarak tanımlar (2014: 125). “Bu ek, bir yer, nesne veya kişiye ait meslek, uğraş, veya bir kimlik belirlemek amacıyla kullanılır. Özellikle, bir kişi veya nesnenin belirli bir işle veya yerle olan bağlantısını ifade etmek için eklenir. Örneğin, ‘tarla’ kelimesine +çI eki eklenerek ‘tarlacı’ yani tarlada çalışan kişi kelimesi türetilir.” (Korkmaz, 2014: 125).

“Azerbaycan Türkçesinde meslek ve uğraşı isimleri bildiren işlek bir ektir. Ekin tonlu şekilleri bulunmaz: kolxozçu (kolhozcu), arabacı (arabacı), meşəçi (ormancı), demirçi (demirci), ovçu (avcı), döyüşçü (dövüşçü), ekinçi (çiftçi), üzümçü (bağcı).” (Buran, 2018: 63).

Tarixçilərin dediyinə görə, qədim yazılı abidələrdə, kitabələrdə onlarla adın var! (7/9) “Tarihçilerin dediğine göre, eski yazılı abidelerde, kitabelerde onlarca adın var!”

Təbilçi sərkərdəyə yanaşdı. (72/35) “Davulcu komutanın yanına geldi.

Bunların biri evində onu bir ay müddətində gizlədən Xancan adlı bir qadın, digəri yaralarını müalicə edən Uban adlı türkəçarəçi arvad idi. (20/43) “Bunlardan biri onu evinde bir ay gibi bir sürede saklayan Xancan isimli bir kadın, digəri yaralarını tedavi eden Uban isimli halk hekimi vardı.”

1.1.1.7. +dAn+

“Azerbaycan Türkçesinde bu ek adlardan zarf ve sıfat türetme ekleri olarak bilinir: *birdən, aniden, önceden, çoktan, yürekten.*” (Yalçın, 2018:177).

Saleh yəhərqaşı heybələrədən qumqumaları çıxardı, irəlicədən şərabla doldurulmuş sənəkçələrin birini şahzadəyə uzatdı və düşünürdü ki, «hə, bunlar rəhmətlik müəllimin sözləridi.» (12/5) “Saleh eyer kaşını heybelerden mataraları çıkardı, daha önceden şarapla doldurulmuş testilerin

¹ Eskiden savaşlarda kollara takılan demir veya çelikten yapılmış özel kılıf, yen.

birini şəhzadəyə uzattı və düşünüyordu ki “Evet, bunlar rahmetlik öğretmenin sözləriydi.”

Birdən arxasında dayanmış atlılar aralandı. (31/18) “Aniden arkasında durmuş atlılar aralandı.”

1.1.1.8. +dAş+

Azərbaycan Türkçesinde de bu ek Türkiye Türkçesinden farksızdır. Azərbaycan Türkçesinde +daş+ eki eklendiği kelimeye “ortaklık, beraberlik ifade eden isimler türetir: *vetendaş* (vatandaş), *yoldaş* (arkadaş), *sırdaş*, *meslekdaş*, *emekdaş* (iş arkadaşı).” (Cəfərov, 1968: 90; Buran: 2018: 64).

Dərgahqulu və yoldaşları nə qədər çalışmışdılar, bir sudur anlaya bilmirdilər. (96/21). “Dergâh hizmetçisi ve yoldaşları ne kadar çalışmıştılar, bu şerri bilemediler”.

Elədi, guya şeyx İsmayılın qardaşlarının həmin dayıoğlu şahın öz əlilə həlak olduqlarını sən də bilmirsən, mən də bilmirəm (29/12) “Öyledir, sözde Şeyh İsmayıl’ın kardeşlerinin aynı dayıoğlu şahın kendi eliyle həlak olduklarını sen de bilmiyorsun, ben de bilmiyorum.”

1.1.1.9. +dİz+/ +dUz+

Korkmaz’a göre “bu ek işlevi belli olmayan ölü bir addan ad türetim ekidir. Türkiye Türkçesinde yalnızca *gündüz*, *kunduz*, *yıldız* gibi adlarda varlığını sürdürmektedir.” (2014: 129).

İncelenen metinde sadece bir örneğe rastlanılmıştır.

Sultanım Xanımın yaş kirpikləri səyrişdi, gözlərində birər ulduz sayrışdı. (70/ 35) “Sultanım Hanımın ıslak kirpikleri seğirdi, gözlerinde yıldız parladı.”

1.1.1.10. +əl+

“Azərbaycan Türkçesinde sadece ‘gözəl’ kelimesinde görülen adlara gelerek niteleme sıfatı türeten bir ektir.” (Yalçın: 2018: 179).

Xoş sözlər, gözəl şeirlər, musiqi və əyləncələrlə onu məşgul etməli, könlünü açmalı idi. (11/5) “Hoş sözler, güzel şiirler, musiki ve eğlencelerle onu meşgul etməli, gönlünü ferahlatmalıydı.”

1.1.1.11. +İltİ+ / +UltU+

Ergin ek için “Azerbaycan Türkçesinde ise bu ekler yalnızca doğa taklidi üretmek için kullanılır; örneğin: *parıltı, şarıltı, cıvıltı, gümbürtü* gibi sözcüklerde görüldüğü gibi” demektedir. (Ergin, 2013: 177).

Bu parıltı onları «müqəddəs din yolunda» rəşadət göstərməyə çağırırdı. (73/47) “Bu parıltı onları ‘kutsal din yolunda’ kahramanlık göstərməyə çağırıyordu.”

Arxam ol, ürək verənim ol, övladlarının çəkdiyi əzabları bircə-bircə gənc nəslə söylərkən dayağım ol, nəğmələrin-pıçıltılarım, sözlərim olsun. (28) “Dayanağım ol, cesaret verənim ol, evlatlarının çəkdiyi azapları tek tek gənc nesle söylərkən dayanağım ol, nəğmələrin fısıltıların, sözlərim olsun.”

1.1.1.12. +ımsov+

“Adlara gelen bu ek özellikle renk adlarında ve tat bildiren sıfatlara gelip benzerlik ifade eder.” (Korkmaz, 2012: 272).

İncelenen metinde sadece bir örnek tespit edilmiştir.

Aşağıda odluqda, uzunsov çalada təzəklər, kərmələr qalanıb yandırılır, içərisi palçıqla suvanmış üst gözə qab-qacaq yığılır, yanan odun təsirlə qıpqırmızı qızarırdı. (63/30) “Aşağıda ateşlikte, uzunca çukurlarda tezəklər, kemreler sobada yakılır, içərisi balçıkla sıvanmış üst göze kap kakak yığılır, yanan ateşin tesiriyle kıpkırmızı yanıyordu.”

1.1.1.13. +İncİ+ / +UncU+

Bu ekleri Karaağaç, “sıralama ekidir ve sayı adlarından derecelendirme bildiren adlar yaparlar: *al-tı> altıncı; beş> beşinci*” şeklinde açıklamaktadır. (2012: 268-269).

Birinci növbədə İsmayılı bu hadisəyə hazırlamaq lazım idi. (19/35) “Sakince işlerini görmeye başladı. Birinci sırada İsmayıl’i bu olaya hazırlamak lazımdı.”

Onlardan azacıq kənarda, sağ əldə şəhərin əyan və əşrəfi, sərkərdələrdən isə, ikinci dərəcəli bir neçə cavan durmuşdu. (78/10) “Onlardan birazcık kənarda, sağ elde şəhərin imtiyazlı və şərəfli komutanlarından ise, ikinci dərəcəli birkaç gənc durmuştu.”

Üçüncü gün səhər Aytəkin tezdən oyandı. İşli-güclü qız idi. (30/?) “Üçüncü gün sabah Aytəkin erkenden uyandı. Elli ayaklı kızdı.”

1.1.1.14. +IrtI+/-UrtU+

“Bu ekler, kelimenin sonuna eklenerek yeni bir anlam kazandırır ve belirli bir sesin veya olayın doğal yansımalarını sağlarlar.” (Cəfərov, 1968: 92).

*Qəribə bir hiss heç bir şaqqıltı, **hənirti** eşitməyən qızı diksindirdi. (6/14)*
 “Tuhaf bir his hiçbir şakırtı, hışırtı duymayan kızı tiksindirdi.”

*Görünür, bu gün ya zəvvar çox idi, evlərinə yığılmışdılar; ya da əksinə, zəvvar az idi, pirin həyatindəki böyük tut ağacının altına toplaşib kölgəlikdə **laqqırtı** vururdular. (11/4)* “Görünüyor ki, bugün hacılar çoktu, evlerine yığılmıştılar; ya da aksine, hacılar azdı, pirin bahçesindeki büyük dut ağacının altına toplaşıp gölgelikte sohbet ediyordular.”

1.1.1.15. +laq+/-lek+

“+lAk eki, addan fiil türeten +lA- ekiyle fiilden sıfat yapan +k ekinin kaynaşmasından oluşmuş bir birleşik ektir. Yalnız ek kaynaşmaya uğradıktan sonra +lAk biçimiyle özel bir nitelik kazanarak çeşitli ad ve sıfatlar türetmiştir. Başlıca verileri şunlardır: *ablak, bellek, çaylak, gömlek, gırtlak* vb.” (Korkmaz, 2014:131).

“Azerbaycan Türkçesinde ‘+lağ/+lāk’ yapım ekleri, genellikle ‘ile, ile birlikte’ anlamını ifade eden eklerdir. Bu ekler, sözcüklerin sonuna eklenerek kullanılır ve belirli bir durumda veya koşulda birlikte olan nesneleri veya kavramları belirtmek için kullanılır.”(Cəfərov, 1968: 95).

*O firuzəyi Xəzərin ənginliklərinə baxdıqca həsrətlə şamaxının yaşıl çəmənlərini, güllü-çiçəkli bağlarını, Fit dağı və Gülistanının qalın məşələrini, ceyranlı-cüyürlü, kəkliklituracı **ovlaqlarını** xatırlayırdı, havaların qızmasını gözləyirdi ki, şirvanşah Fərrux Yasar köç əmrini versin və saray, yay aylarında şamaxıya – yaylağa yollansın. (9/13)* “O gök mavisî Hazarın enginliklerine baktıkça hasretle Şamahı’nın yeşil çimenlerini, güllü çiçekli bağlarını, Fit dağı ve Gülistanının kalın meşelerini, ceyranlı karacalı; keklikli, turaçlı avlaklarını hatırlıyordu, havaların ısınmasını bekliyordu ki, Şirvan şah Ferruh Yasar göç emrini versin ve saray, yaz aylarında Şamahı’ya yaylaya yollansın.”

Azerbaycan Türkçesinde ekin ilk ünsüzünün göçüşme neticesinde sözcüğün son ünsüzü ile yer değiştirdiği örnekler de görülmektedir:

*Qızın zərif, **çılpaq** ayaqlarını, əllərini, qu gərdənini, gərdəninin hər iki yanından sallanmış ağır hörüklərini, mavi sulardan şəfəq alıb, günəşin ilk süalarından qızarmış yanaqlarını ac əsgər gözləri ilə seyr edirdi. (30/?)*
 “Kızın zarif, çıplak ayaklarını, ellerini, kuğu gerdanını, gerdanının her iki

yanından salınmış ağır örgülerini, mavi sulardan şafak alıp, güneşin ilk şualarında kızarmış yanakları aç asker gözleri ile seyrediyordu.”

1.1.1.16. +II+

“Azerbaycan Türkçesinde +*ıl* yapım eki genellikle isim türetme işlevine sahiptir. Bu ek, genellikle ismin sonuna eklenerek, belirli bir nesne veya kavramı ifade etmek için kullanılır.” (Cəfərov, 1968: 94).

İncelenen metinde bir örnek tespit edilmiştir.

O firuzəyi Xəzərin ənginliklərinə baxdıqca həsrətlə şamaxının yaşıl çəmənlərini, güllü-çiçəkli bağlarını, Fit dağı və Gülistanın qalın meşələrini, ceyranlı-cüyürlü, kəkliklituracı ovlaqlarını xatırlayırdı, havaların qızmasını gözləyirdi ki, şirvanşah Fərrux Yasar köç əmrini versin və saray, yaz aylarında şamaxıya – yaylağa yollansın. (9/3) “O gök mavisini Hazarın ənginliklərinə baktıqca həsrətlə Şamaxı’nın yaşıl çimenlərini, güllü çiçəkli bağlarını, Fit dağı və Gülistanın kalın meşələrini, ceyranlı karacalı; keklikli, turaçlı avlaklarını hatırlıyordu, havaların ısınmasını bekliyordu ki, Şirvan şah Ferruh Yasar göç emrini versin və saray, yaz aylarında Şamaxı’ya yaylaya yollansın.”

1.1.1.17. +IIk+/IUK+

Bu ekler Buran’a göre “Azerbaycan Türkçesinde meslek, yer, topluluk, nesne adı, sıfat türetir, soyut adlar yapar: *derslik*, *gözlük*, *meyvelik*, *gardaşlıq* (kardeşlik), *saflıq* (saflık), *esgerlik* (askerlik), *beşlik*, *heftelik* (haftalık), *aylıq* (aylık).” (2018: 64).

Aşağıda odluqda, uzunsov çalada təzəklər, kərmələr qalanıb yandırılır, içərisi palçıqla suvanmış üst gözə qab-qacaq yığılır, yanan odun təsirilə qıpqırmızı qızarırdı. (63/40) “Aşağıda ateşlikte, uzunca çukurlarda tezekler, kemreler sobada yakılır, içerisi balçıkla sıvanmış üst göze kap kakak yığılır, yanan ateşin tesiriyle kıpkırmızı yanıyordu.”

Niqabın gözlüklərindən Bayram Bəy Qaramanlıya iti bir nəzər saldı. (31/36) “Peçenin gözlüklerinden Bayram Bey Karamanlıya keskin bir bakış attı.”

1.1.1.18. +sAl+

“İşlek olmayan bu eke sadece *kumsal* kelimesinde rastlanmaktadır.” (Ergin, 2013:178).

Bu susuz, qumsal aləmin ortasını bu balaca həyat behiştin bir guşəsi idi. (13/5) “Bu susuz, kumsal âlemin ortasındaki bu küçük bahçe cennetin bir köşesiydi.”

1.1.1.19. +sII+ / +sUI (<+sI-I(?))

Korkmaz’ın tanımına göre, “Addan benzerlik fiili türeten +sI-/+sU- ekiyle, fiilden sıfat türeten –k eki kaynaşmasından oluşmuş benzer ölü eklerdendir. Addan ilgi sıfatları türetmiştir. Örneklerin birkaçı da terim niteliğindedir: *damaksıl, yersil, yoksul* gibi.” (2014: 40).

Qəbilədə elə gözədayimli bir dövlətli olmasa da, yoxsul var idi. (36/12) “Kabilede öyle göz alıcı bir zenginlik olmasa da, yoksul vardı.”

1.1.1.20. +Az+ / +Iz+ / +Uz+

“Azerbaycan Türkçesinde ise seyrek kullanılan bu ekler, genellikle sayı isimlerine gelerek eşitlik kavramı veya topluluk anlamı katarlar. Ancak eski bir ek olmaları nedeniyle günümüzde işlekliklerini yitirmiş ve eski yaygınlıklarını koruyamamışlardır.” (Korkmaz, 2014: 142).

Başına qoyduğu kiçicik əmmamənin təhatül-hənəyi boğazının altında idi. (20/2) “Başına taktığı küçücük sarığın tehatül haneyi boğazının altındaydı.”

1.1.2. Fiilden Ad Türetimi

Karaağaç bu türetim eklerinin tanımını şu şekilde yapar: “Eylemden ad yapma ekleri, yapımlık bağlı biçim birimlerinin bütünü, çekimlik bağlı biçim birimlerinin büyük bölümü ekleşmiş olan Türkçede, eylem kök ve gövdelerinden ad türeten eklerle denir.” (2012: 277).

Ergin de bu tanımları şu şekilde ifade etmiştir: “Fiilden isim yapma ekleri, Azerbaycan Türkçesinde fiil kök veya gövdelerine eklenerek isim türetmeye olanak tanıyan yapım ekleridir. Bu ekler, sözcüğün eylem anlamını taşıyan temel formundan isim oluşturarak dilin ifade gücünü artırır. Örneğin, ‘yazmak’ fiilinden ‘yazı’ ismi türetilir. Bu ekler, Azerbaycan Türkçesinde dilin yapısal ve anlamsal çeşitliliğini zenginleştirir.” (2013: 184).

İncelenen metinde örneği tespit edilen fiilden ad türetim ekleri şunlardır:

1.1.2.1. -(y)A+

Bu ekin kökenini Gabain “-A zarf fiil ekine bağlamıştır.” (Gabain, 1988: 51). “Bu ek -rAk karşılaştırma ekiyle genişletilerek -Arak biçiminde kullanılmaya başladığı için ekin tarz zarfları oluşturan kullanışı tek tük örneklerde kalmıştır. Bunlar da -lAş- işteşlik fiilinden kurulmuş şekilleridir: *nöbetleşe, ortaklaşa* gibi.” (Korkmaz, 2014: 143).

Bunların biri evində onu bir ay müddətində gizlədən Xancan adlı bir qadın, digəri yaralarını müalicə edən Uban adlı türkəçarəçi arvad idi. (20/42) “Bunlardan biri onu evinde bir ay gibi bir sürede saklayan Xancan isimli bir kadın, diğeri yaralarını tedavi eden Uban isimli halk hekimi vardı.”

1.1.2.2. -aq+/-ek+

“Eski Anadolu Türkçesinde -Ak şeklinde kullanılmaktadır. Bu ek, sözcüğe eklendiğinde genellikle nesne veya alet adları oluşturmak için kullanılır.” (Gülsevin, 2011: 135).

Bir saata qədər o hələ də istəklisinin hərarəti və ətri duyulan yataqda üzüqoylu qaldı. (71/25) “Bu hâl biraz sürdü. Bir saate kadar o hâlâ daha sevgilisinin isteği ve kokusu olan yatakta yüzükoyun kaldı.”

1.1.2.3. -c+

Karaağaç’a göre “Ekin işlevi daha çok aşırılık bildirmektedir ve dönüşlü eylemlere getirilir.” (2012: 293).

İşlədikcə də elə bil heç bir ağırlıq duymur, həvəslə, sevinclə, fərəhlə çalışır, yorğunluq hiss etmirdi. (13/6) “Çalıştıkça da sanki hiç ağırlık hissetmiyor, hevesle, sevinçle, ferahla çalışıyor, yorgunluk hissetmiyordu.”

Elə bu zaman qorxunc bir gürultü eşidildi. (98/64) “Tam o anda korkunç bir gürültü duyuldu.”

1.1.2.4. -cA+

Ergin’e göre, “Türkiye Türkçesinde düşünce ve eğlence gibi sözcüklerde bu ek kullanılmaktadır.” (2013: 198).

Diğer bir tanıma göre de “dönüşlü fiillerden bir hareketin sonucu olan soyut adlar türeten bir ektir.” (Korkmaz, 2014: 148).

Xoş sözlər, gözəl şeirlər, musiqi və ayləncələrlə onu məşgul etməli, könlünü açmalı idi. (11/5) “Hoş sözlər, güzel şiirler, musiki ve eğlencelerle onu meşgul etməli, gönlünü ferahlatmalıydı.”

Bilə də bilməzdi və yeməyini yedikcə düşünür, nədim isə məzmununu bilmədiyi bu düşüncələrdən sıxılırdı. (94/61) “Bilemezdi ve yemeğini yedikçe düşünüyor, nedimi ise anlamını bilmediği bu düşüncelerden sıkılıyordu.”

1.1.2.5. –qI+/-qU+/-ki+

Ergin’e göre, “Türkçede eskiden beri yaygın olarak kullanılmaktadır.”(2013:189). “Azerbaycan Türkçesinde çoğunlukla tek heceli fiil köklerinden somut, soyut adlar ile eşya adları yapar: *asqı* ‘askı’, *çalğı* ‘çalgı’, *hörgü* ‘örgü’, *bıçqı* ‘testere’ gibi.” (Yalçın, 2018: 197).

Onlardan biri dolğun bədənli, girdəşifət, uzun hörgüləri az qala topuğuna çatan qadın idi. (64/34) “Onlardan biri dolgun bedenli, yuvarlak yüzlü, uzun örgüleri az daha uzasa topuğuna varan kadındı.”

Bəlkə də, oğlanın sevgiyə hazır olan qəlbinin çırpıntılarını öz körpə ürəyinin gözü ilə görmüşdü? (23/31) “Belki de, oğlanın sevgiye hazır olan kalbinin çarpıntısını kendi genç yüreğinde gözü ile görmüştü?”

1.1.2.6. –qIn+/-ğUn+/-kUn+

Karaağaç’a göre “işlek bir ektir, genel olarak tek heceli eylem köklerine getirilir.” (2012: 287).

Onlar heç yarım ağac evdən uzaqlaşmamışdı ki, Mirzəli hâkim İsmayılın havadan asılmış «həbsxanasına» yaxınlaşdı, öz əli ilə bağladığı ipləri açdı, yeri rahat olsa da, uşaq, zənbildə oturub solğun sifətində indi çox iri görünən gözləri ilə kişiyyə baxırdı. «Solğun!» (30/21) “Onlar hiç yarım ağaç boyu kadar uzaklaşmamıştı ki, Mirzeli hâkim İsmayıl’ın havadan asılmış “hapishanesine” yakınlıştı, kendi eli ile bağladığı ipleri açtı, yeri rahat olsa da, çocuk sepette oturup solgun yüzünde şimdi çok iri görünen gözleri ile adama bakıyordu. “Solgun!”

Vurğun-vurğun işləyir, candan- ürəkden oxuyurdu. (13/17) “Vurgun vurgun çalışıyor, candan yürekten okuyordu.”

1.1.2.7. –mUr+

Gülsevin bu ek hakkında şu tanımlı yapmıştır: “Azerbaycan Türkçesinde işlek olmayan bir ektir. Bu ek, genellikle belirli kelime köklerine eklenerek sınırlı bir grup kelime oluşturur. Örneğin, ‘yağmur’ ve ‘kömür’ gibi sözcüklerde bu ekler gözlemlenebilir.” (2011: 136).

Amma bu alverçilər özləri əsasən yağmurlar başlanmamış, xırman üstünş gələr, əkinçinin əli dolu, könlü xoş olan vaxtında gətirdiyi matahı satıb gedərdilər. (35/21) “Ama bu tüccarlar kendileri esasen yağmurlar başlanmamış, harman üstüne gelir, ekincinin eli dolu, gönlü hoş olan zamanda getirdiği matahı satıp giderdiler.”

1.1.2.8. –(y)IcI+/- (y)UcU+

“Genellikle meslek adı yapmak için kullanılan bir ektir. Bu ekler, fiillerden türetilerek kişinin yaptığı işi veya mesleği ifade eden kelimeler oluşturur. Örneğin, ‘öğret’ fiilinden türetilen ‘öğretici’ veya ‘yaz’ fiilinden türetilen ‘yazıcı’ gibi” (Banguoğlu, 2011: 246). Banguoğlu bu eklerin Eski Türkçe’de “-güçi” birleşik sıfat-fiil ekinden türediğini de belirtilmiştir. (2011:246).

Səndən şəfqət, məndən zəhmət, istəkli oxucumdən səbir və iltifat istəyirəm! (8/2) “Senden şefkat, benden zahmet, istekli okuyucudan sabır ve iltifat istiyorum!”

1.1.2.9. –Ak+/-Ik+/-Uk+

Her türlü fiil kök ve gövdelerine getirilerek ad ve sıfat türeten çok işlek bir ektir. (Korkmaz, 2014: 153).

Bu ekler, kelimenin anlamını pekiştirerek veya belirli bir özellik ekleyerek kullanılır. Örneğin, “açıq” (açık), “cızıq” (çizik), “bilik” (bilgi), “yanıq” (yanmış) gibi sözcüklerde bu ekler sıkça görülür. (Yalçın, 2018: 195).

Deyə bilmirdi ki, qızılbaşlar Fərrux Yasarın meyitini tapandan sonra mürşidi-kâmilin razılığı ilə onun kəsik başını bədəninə birləşdirmiş, həsirə büküb od vurmuş, «Yezid... Y-e-z-i-d», «Sultan Heydərin qatili yezid» deyə bağırsaraq yandırmışdılar. (80/52) “Söyleyemiyordu ki, kızılbaşlar Ferruh Yasar’ın cesedini bulduktan sonra mürşidi kâmilin izni ile onun kesik başını bedeniyle birleştirmiş, hasıra büküp ateş yakmış, “Yezid... Y-e-z-i-d”, Sultan Heyder’in katili yezid” diye bağırsarla yakmışlar.”

*Uşaqlar səhər üzü xəbər gətirmişdi ki, gecə bir **bölük** qoyun canavardan təzib, baş götürüb harasa gedib...* (37/23) “Çocuklar sabah yüzü haber getirmişti ki, gece bir bölük canavar azap görüp, başını alıp gitmiş nereyeyse...”

1.1.2.10. –n+/-In+/-Un+

Bu ekleri Karaağaç fiilden ad türetim eki olarak belirtmektedir. Ayrıca “eskiden beri işlek halde kullanıldığını ve eylem sonucu ortaya çıkan nesneyi bildiren adlar” yaptığını ifade etmektedir. (2012: 282).

***Gəlin** bargaha gətirilən günü mələkə bircə şərt kəsdi. Təzə **gəlin** onun saray dairəsində görünməyəcək, şahzadə üçün ayrılmış hərəm otaqlarında qalacaq.* (23/12) “Gelin saraya getirildiği günü kraliçe sadece bir tane şart koştı. Yeni gelin onun saray dairesinde görünmeyecek, şehzade için ayrılmış harem odalarında kalacak.”

*Amma bu alverçilər özləri əsasən yağmurlar başlanmamış, xırman üstünş gələr, **əkinçinin** əli dolu, könlü xoş olan vaxtında gətirdiyi matahı satıb gedərdilər.* (35/21) “Ama bu tüccarlar kendileri esasen yağmurlar başlanmamış, harman üstüne gelir, ekincinin eli dolu, gönlü hoş olan zamanda getirdiği matahı satıp giderdiler.”

1.1.2.11. –IntI+/-UntU+

Ergin’e göre, “Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesinde ise bu ek yalnızca -dI şeklinde kullanıldığı bilinmektedir.” (2013: 194).

Azərbaycan Türkçesinde ise “bu ek, bir işin sonucu veya ürününü ifade eden somut veya soyut adlar oluşturur. Örneğin, ‘qırıntı’ (kırıntı), ‘axıntı’ (akıntı), ‘yağıntı’ (yağmur) gibi.” (Yalçın, 2018: 196).

*Bəlkə də, oğlanın sevgiyə hazır olan qəlbinin **çarpıntılarını** öz körpə ürəyinin gözü ilə görmüşdü?* (23/12) “Belki de, oğlanın sevgiyeye hazır olan kalbinin çarpıntısını kendi genç yüreğinde gözü ile görmüştü?”

*Nədimi Salehi çağırıb **gəzintiyə** çıxmaq üçün hazırlıq görməsini əmr etdi.* (8/3) “Nedimi Saleh’i çağırıp gezintiye çıkmak için hazırlık yapmasını emretti.”

1.1.2.12. –mA+

“Eylem adı yapan ektir. Bütün eylem kök ve gövdelerine getirilen ve Türkçenin bütün zamanlarında işlek olan bir ektir.” (Karaağaç, 2012: 279).

Dolmanın nükbarıdır. (16/8) “Dolma nükberidir.”

1.1.2.13. –mAn+

Gülsevin bu ek için şöyle tanım yapar: “Azerbaycan Türkçesi ve diğer Türk dillerinde işlek olmayan bir ektir. Bu ek, genellikle isimlerle birleştirilerek yeni isimler oluşturur veya belirli bir anlam katmak için kullanılır. Eski Türkçe’de *-men* şeklinde kullanıldığı bilinmektedir.” (2011: 136).

Boynuna kəfən taxıb «əl-əfv» deyə-deyə ləhləyən, dizin-dizin sürünən bu şişman adamlar, Kəbə təvafına gedən hacılar karvanına oxşayırdı. (101/29) “Boynuna kefen asıp ‘bağışla’ diye diye bağırın, dizleri üstünde sürünen bu şişman adamlar, Kâbe tavafına giden hacılar kervanına benziyordu.”

Qalan buğdadan bir qədər payızın əvvəli üçün kəndin qənşərindəki su dəyirmanında un çəkdirər, qış azuqəsini də evlərin böyründə damların dibində qazılmış quyularda basdırardılar. (35/21) “Kalan buğdaydan bir az sonbaharın sonrası için köyün karşısındaki su değirmeninde un çekiyordu, kış azığını da evlerin kenarında, çatıların dibinde kazılmış kuyularda saklıyordular.”

1.1.3. Addan Fiil Türetimi

“İsimden fiil yapma ekleri, isim kök ve gövdelerinden yeni fiiller türetmek için kullanılan dilbilimsel araçlardır. Bu ekler, dilin zenginleşmesini ve ifade gücünün artmasını sağlayarak, isimlerin fiil olarak kullanılmasına olanak tanır. İsimden fiil yapma ekleri ile oluşturulan fiiller, dayandıkları isimlerle ilgili olma veya yapma anlamlarını taşır. Bu ekler, Türkçenin eklemeli (*agglutinative*) yapısının önemli bir parçasıdır ve dilin morfolojik yapısının anlaşılmasında büyük öneme sahiptir.” (Ergin, 2013:179).

İncelenen metinde addan fiil türetim eklerinin örnekler şunlardır:

1.1.3.1. +A-

“+A eki; *n,l* gibi akıcı ve *d,p* gibi patlayıcı, *ş, z* gibi sızıcı ünsüzlerle sonuçlanan tek heceli ad köklerinden geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir ektir.” (Korkmaz, 2014:173).

Neçə cahangirlər at oynadıb, nə qədər vətən oğlu-qızı azadlığını qanı bahasına qılıncının ucunda müdafiə edib? (7/1) “Kaç cihangirler at oynatmış, ne kadar oğlu-kızı özgürlüğünü kanı pahasına kılıncının ucunda korumuş?”

İndi bütün aləm Kürdü ceyranlarının gözüne bənzəməyən bu bir cüt gözde, Gülüstanda bitən vəhşi qızılgül ləçəklərini xatırladan zərif yanaqlarda, boynundakı mərcanla rəqabətə girişən al dodaqlarda mərkəzləşmişdi. (14/6) “Şimdi bütün âlem Kürdü ceyranlarının gözüne benzemeyen bu bir çift gözde, Gülistan’da biten vahşi kırmızı gül yapraklarını hatırlatan zarif yanaklarda, boynundakı mercanla rekabete girişen kırmızı dudaklarda birleşmişti.”

1.1.3.2. +Al-

Karaağaç bu ek için, “eskiden beri çok kullanılan addan eylem yapma eklerinden biridir. Bu ek, olma bildiren geçişsiz eylemler yapar” demektedir. (2012: 308).

Beş dəqiqənin içində qabağına dəvə də çıxsa, süpürləyib aparır və tez də su azalır, sakitləşir, çay nərmin bulağa, susqun quzuya dönür. (35) Beş dakikanın içinde önüne deve de çıksa, süpürüp götürür ve hemen su azalır, sakinleşir, çay sakin pınara, suskun kuzuya döner.”

Çiçək arvadın sərnicinə süd boşaltdı. (37/23) “Çiçek kadının sarmıcına boşalttı.”

1.1.3.3. +Ar-/ +Ur-

Ercilasun’a göre “Bu ek, aslında sıfat-fiil eklerinden biri olarak kabul edilmekle birlikte, Azerbaycan Türkçesinde bazı fiil kök ve gövdelerine gelerek kalıcı isimler türetmiştir.” (2007: 187).

Dərgahqulu qülləyə çatanda artıq qaş qararmışdı. (98/64) “Dergâh hizmetçisi kaleye vardığında artık hava kararmıştı.”

1.1.3.4. +Aş-

“Addan fiil türeten +A- ekinin işteşlik eki -ş- ile kaynaşmasından oluşmuş bir birleşik ektir.” (Korkmaz, 2014: 174).

Təbilci sərkərdəyə yanaşdı. (72/35) “Davulcu komutanın yanına geldi.”

Sarayda tək qalan kimi xırda-para iş-gücünü görür, sonra da mütəkkələrə dirsəklənib bu şirin xatirələri nəzərlərində canlandırmaqla yaşayır, əri gələnəcən «baba evində dolaşır, danışır gülürdü». (26/15) “Sarayda tek

kaldığı gibi ufak tefek işini gücünü görür, sonra da yastıklara yaslanıp bu tatlı hatıraları düşünce canlandırmakla yaşıyor, kocası gelene kadar “baba evinde dolaşır, konuşur gülerdi.”

1.1.3.5. (+xIr-/+qUr-)(+kIr-/+kUr-)

Banguoğlu bu ek için şu tanımlı yapmaktadır. “Türkçede sesli fizyolojik olayları ifade eden fiiller türetmek için kullanılan bir ektir. Bu ek, özellikle sesli ve ani fizyolojik tepkileri veya olayları betimleyen fiiller oluşturur.” (2011: 2013).

İncelenen metinde sadece bir örnek tespit edilmiştir.

Qız atasına qısılib hönkürdü: –(31/?) “Kız babasından çekinerek hıçkırdı.”

1.1.3.6. +I-/+U-

Ergin’e göre bu ek “Türkçede işlek olmayan bir ektir ve günümüzde genellikle klişeleşmiş birkaç kelimedede bulunur. Bu ek, Eski Türkçeden günümüze kadar varlığını sürdürmekle birlikte, modern Türkçede sınırlı bir kullanım alanına sahiptir.” (2013:182).

Azerbaycan Türkçesinde işlek bir ek değildir: *bayatı-* (bayatla-), *berki-* (sertleş-, katılaşı-), *turşu-* (ekşi-), *lengi-* (gecik-, geri kal-) gibi. (Buran, 2018: 64).

Yuxunun yarısı yalan, yarısı gerçek imiş: qolu altında qalib ağrıyormuş.
(19/9) “Adam kolunun ağrısından ve korkudan yerinde çakılı kaldı. Uykunun yarısı hayal ürünü, yarısı gerçekmiş: kolu altında kalıp uyuşmuş.”

1.1.3.7. +Iq-/+Ik-/+Ix-/+Uq-/+Ux-

Tekin bu ekin kökeni için şunları söyler: “Moğolca +kI- eki ile –r- fiilden fiil yapma ekinin kaynaşmasıdır.” (2003:149-150).

Şahzadə Qazi bəy darıxırdı.(8/3) “Şehzade Gazi Bey sıkılıyordu.”

Yaz gecikmişdi, ot geç göyermiş, heyvanlar qışdan arıq çıxmışdı.(36/28)
“Bahar gecikmiş, ot geç yeşillenmiş, hayvanlar kıştan zayıf çıkmıştı.”

1.1.3.8. +(I)rgA-

Eski Türkçeden günümüze yaygın bir kullanıma sahip olmayan +ırğa- / +irgä eki, dilbilimci Banguoğlu tarafından ele alınmıştır. (2011: 213).

Hacıeminoğlu ise bu ek için, isimden fiil türetmek amacıyla kullanılan *-I / -U* ekinin ardından *-r*, daha sonra *-k* eki ve son olarak *-A-* eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu öne sürmüştür. (1991: 176).

İncelenen metinde sadece bir örnek tespit edilmiştir.

Oğlanlar gözündə birəbeş böyüdüyündən, onlardan dayəni, molları əsirgəməmiş, savad yiyəsi olmalarına, sağlam böyümələrinə çalışmış, bir ata kimi əlindən gələnə də, gəlməyəni də eləmişdi. (27/?) “Oğlanlar gözündə beş kat fazla büyüdüklerinde onlardan dadıyı, mollayı esirgememiş, okuma yazma bilmelerine, sağlam büyümeleri için çabalamış, bir baba gibi elinden geleni de, gelmeyen de yapmıştı.”

1.1.3.9. +IA-

Buran’ın tanımına gör, “Azerbaycan Türkçesinde geçişli ve geçişsiz fiiller türeten işlek eklerdendir: *yağla-*, *işle-*, *gizle-*, *başla-*, *dişle-*, *gözle-*, *temizle-*, *ovla-* (avla-), *arığla-* (zayıfla-), *serinle-*, *hazırla-* gibi.” (2018:64).

O firuzəyi Xəzərin ənginliklərinə baxdıqca həsrətlə şamaxının yaşıl çəmənlərini, güllü-çiçəkli bağlarını, Fit dağı və Gülistanın qalın meşələrini, ceyranlı-cüyürlü, kəkliklituracı ovlaqlarını xatırlayırdı, havaların qızmasını gözləyirdi ki, şirvanşah Fərrux Yasar köç əmrini versin və saray, yay aylarında şamaxıya – yaylağa yollansın. (9/3) “O gök mavisini Hazarın enginliklerine baktıkça hasretle Şamahı’nın yeşil çimenlerini, güllü çiçekli bağlarını, Fit dağı ve Gülistanın kalın meşelerini, ceyranlı karacalı; keklikli, turaçlı avlaklarını hatırlıyordu, havaların ısınmasını bekliyordu ki, Şirvan şah Ferruh Yasar göç emrini versin ve saray, yaz aylarında Şamahı’ya yaylaya yollansın.”

1.1.3.10. +IAn-

Korkmaz’a göre bu ek “+IA eki ile *-n-* dönüşlülük ekinin birleşmesiyle meydana gelmiştir.” (2018: 204).

“Azerbaycan Türkçesinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin; *ışıklan-* ‘aydınlanmak’, *maraqılan-* ‘meraklan-’ gibi.” (Yalçın, 2018: 204).

Ətraf xeyli ışıqlandığından sərkərdə tozlu-torpaqlı, yuxudan doymamış gənclərin simasında açıq-aydın üzüntü hiss edirdi. (72/46) “Etraf hayli aydınlandığından komutan tozlu topraklı, uykusunu alamamış gençlerin yüzünde bariz belli üzüntü hissediyordu.”

Bu zaman gənc ər gəlininin Ceyran gözlərinin qızardığını görür, o evdə olmadıqda bəlkə də ağladığını, qüssələndiyini anlayırdı..(26/15) “Bu

esnada genç adam gelininin ceylan gözlerinin kızardığını görüyor, o evde olmadığına belki de ağladığını, kederlendiğini anlıyordu.”

1.1.3.11. +IAş-

Banguoğlu, “+IAş- eklerinin oluşumunun, tıpkı +len- eklerinde olduğu gibi birleşik eklerin bir araya gelmesiyle ortaya çıktığını.” belirtmektedir. (2011: 219).

Bəhram qazi artıq qala bilmədi, qalxdı, atlandı və ev sahibi ilə vidalaşib çıxdı. Qoşununu da çəkib getdi. (30/17) “Behrem kadı fazla duramadı, kalktı, ata bindi ve ev sahibi ile vedalaşıp çıktı. Ordusunu da çekip gitti.”

Şah vəzirləri ilə məsləhətləşir. (82/26) “Şah vezirleri ile fikirleşir.”

1.1.3.12. +nA-

Azerbaycan Türkçesinde nadiren kullanılan bir yapı olarak bilinmektedir. (Yalçın, 2018: 205).

İncelenen metinde sadece bir örnek tespit edilmiştir.

Qapının o biri üzündə səbirsiz köhlən kişnəyib onları çağırırdı. (26/14) “Kapının diğer yüzünde sabırsız küheylan kişneyip onları çağırıyordu.”

1.1.4. Fiilden Fiil Türetimi

Karaağaç fiilden fiil türetim eklerini şöyle tanımlar: “Eylemden eylem yapma ekleri (*deverbal verbs*), yapımlık bağlı biçim birimlerinin bütünü, çekimlik bağı biçim birimlerinin büyük bölümü ekleşmiş olan Türkçede eylem kök veya gövdelerinden eylem yapan eklerdir.” (2012: 314).

İncelenen metinde Azerbaycan Türkçesindeki fiilden fiil türetim ekleri şunlardır:

1.1.4.1. -A-

Banguoğlu’na göre, “-a/ -ä eki Eski Türkçede fiil köklerine eklenerek *berkitme* (kuvvetlendirme) işlevi gören -ge- ekinin damak sesinin düşmesiyle oluşmuştur.” (2011: 276).

İstəyirdi ki, içəri keçsin əri Hacı Bəşirin ayaqlarına döşənsin, onları gözyaşları ilə yusun, yalvarsın, desin. (28/15) “İstiyordu ki, içeri geçsin

Hacı Beşir'in ayaklarına kapansın, onları gözyaşı ile yıkasın, yalvarsın, desin.”

Həvəsindən qoca quzğunun nəfəsi tıxanırdı. (29/14) “Hevesinden yaşlı kuzgunun nefesi tıkanıyordu.”

1.1.4.2. –Aş-

Ergin, Azərbaycan Türkçesinde sıkça kullanılan *-aş/-äş/-ş* eklerinin, eski Türkçe dönemindən beri fiilden fiil türetmək için kullanıldığını belirtmektedir. (2013: 207).

Qız isə bu gəlişdə bir qeyri-adilik duyub, alıcı baxışlar altında özünü itirdi, qeyri-iradi bir hərəkətlə hörüklərini cəld belindən açdı; yenə də cavanın danışmasını gözlədi. (14/6) “Kız ise bu gelişte bir anormallik sezip, alıcı bir bakışlar altında kendini kaybetti, istek dışı bir hareketle örgülerini hızla belinden açtı; yine de gencin konuşmasını bekledi.”

Ağır döyüş illərində sahilindən qopunub gedən neçə cavan son nəfəsində səni anıb, səni düşünüb.(8/2) “Ağır dövüş yıllarında sahilinden kopup giden nice genç son nefesinde seni anmış, seni düşünmüş. Kahramanlar yurdu, yiğitler yurdu Hazarım benim.”

1.1.4.3. –Ar-

Ergin, Türkçede eski dönemlerden beri kullanılan ancak günümüzde pek işlek olmayan *-ar/-är* eklerinin, fiilden fiil türetmək için kullanıldığını belirtmektedir. (2013: 213).

Kənizlər – doğma ana qucağından, vətəninədən qoparılib diyar-diyar düşmüş qızlar isə həmin bu yerdə qaya dibində daşa dönürlər. (11/4) “Hizmetçiler - ana kucağından, vatanından koparılıp diyar diyar dolaşmış kızlar ise aynı bu yerde kaya dibinde taşla dönüşürlər.”

Yol onları Bibiheybət pirinə gətirib çıxardı. (11/4) “Yol onları Bibiheybet pirine getirip çıkardı.”

1.1.4.4. –dIr-/ -dUr-

Yalçın, “*-dır/-dur* eklerinin tek heceli ve sonu ünsüzle biten geçişsiz fiillere eklenerek geçişli fiiller türetmək için kullanıldığını belirtmektedir. Bu ekler, özellikle Azərbaycan Türkçesinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır” der. (2018: 207).

Saleh yəhərqaşı heybələrədən qumqumaları çıxardı, irəlicədən şərəblə doldurulmuş sənəkçələrin birini şahzadəyə uzatdı və düşünürdü ki, «hə,

bunlar rəhmətlik müəllimin sözləridi.” (12/5) “Saleh eyer kaşını heybelerden mataraları çıkardı, daha önceden şarapla doldurulmuş testilerin birini şəhzadəye uzattı və düşünüyordu ki “Evet, bunlar rahmetlik öğretmenin sözleriydi.”

1.1.4.5. –Ir-/ -Ur-

Banguoğlu’na göre: Eski Türkçede farklı ekler alarak ettirgenlik fiili oluşturan eklerden biri de -Ir/-Ur ekidir. (2011: 86).

Yalçın ise bu eklerin “-Ar- ekiyle benzer bir işlevi paylaşarak, sonu ünsüzle biten fiil köklerinden ettirgen anlamı oluşturmak için” kullanıldığını belirtmektedir. (2018: 209).

*Baba Şıx Kəbləli çaydandan fincanlara çay süzməyə hazırlaşınca, Bibixanım tavada **bişirdiyi** qayğanağı ortaya **gətirdi**. Çaydanı babasından alıb özü süzdü və fincanları cavanlarla babasının qarşısına düzdü.* (16/8) “Baba şeyh Keble’li çaydanlıktan fincanlara çay süzmeye hazırlandığında Bibixanım tavada pişirdiği omleti ortaya getirdi. Çaydanlığı babasından alıp kendi süzdü ve fincanları gençlerle babasının karşısına sıraladı.”

1.1.4.6. –(I)ş-/ -(U)ş-

Ergin, -Iş/-Uş eklerinin Türkçede eski dönemlerden beri yaygın olarak kullanıldığını belirtmektedir. Bu ekler, ortaklaşa veya oluş bildiren fiiller türetmek için kullanılmaktadır. (2013: 207).

Vuruşuruq özümüzçün. Görək, Allah kərimdi. Şirvanşah Fərrux Yasar özünü çatdıranaqan, deyəsən, **duruş** gətirib dayanacaqıq. (97/63) “Savaş işte! Çatışıyoruz kendimiz için. Bakalım, Allah kerimdir. Şirvan Şah Ferruh Yasar kendini buldurana kadar sanki zor şartlara dayanacağız.”

1.1.4.7. –(I)t-/ -(U)t-

“Eski Türkçede geçişli ve geçişsiz fiil gövdelerine eklenerek ettirgenlik anlamı kazandırır. Bu eke örnek olarak, korkutmak anlamındaki *qorxut-* ve ürkütmek anlamındaki *hürküt-* fiilleri gösterilebilir.” (Yalçın, 2018: 210).

*Ona elə gəlirdi ki, həmin yerə qayıtsa, **hürkütdüyü** xəyalı bir də görəcək. Amil də atlandı.* (34) “Ona öyle geliyordu ki, aynı yere gitse, ürküttüğü hayali bir daha görecekti. Amil de ata bindi.”

*Atdan yerə atıldı, içəri girdi, niqabını qaldırıb ən yaxın mürid və sərkərdələrini yanına **çağırtırdı**. (83/36) “Attan yere atladı, içeri girdi, peçesini kaldırıp en yakın mürit ve komutanları yanın çağırttırdı.”*

1.1.4.8. –(I)l-/ -(U)l-

Bu ek için Karaağaç “etken ve ettirgen eylemlerden edilgen eylemler yapar: aç->açıl-; yaz-> yazıl-; kır->kırıl- gibi” ifadesini kullanmıştır. (2012: 318).

*Tarixçilərin dediyinə görə, qədim **yazılı** abidələrdə, kitabələrdə onlarla adın var! (7/1) “Tarihçilerin dediğine göre, eski yazılı abidelerde, kitabelerde onlarca adın var!”*

*Beləliklə də, Bibixanım istəyib-istəmədiyindən asılı olmayaraq, yurdundan **ayrılıb**, saraya **gətirildi**. (23/12) “Böylelikle de, Bibihanım’ın isteyip istemediği sorulmayarak, yurdundan ayrılıp, saraya getirildi.”*

1.1.4.9. –(I)n-/ -(U)n-

Ergin, “Türkçede eski dönemlerden beri kullanılan çok işlek bir yapım ekidir. Bu ekin görevi, fiillerin kendi kendine yapma veya olma anlamını ifade etmektir” der. (2013: 202).

*Yəhərin üstünə xalça **salınmış**, əlvən qotazlar xüsusi zövqlə bəzədilmişdi. (30/?) “Eyerin üstüne kilim serilmiş, rengârenk püsküller özel bir zevkle süslenmişti.”*

*İşlədikcə də elə bil heç bir ağırlıq duymur, həvəslə, **sevinclə**, fərəhlə çalışır, yorğunluq hiss etmirdi. (13/6) “Çalıştıkça da sanki hiç ağırlık hissetmiyor, hevesle, sevinçle, ferahla çalışıyor, yorgunluk hissetmiyordu.”*

1.2. SÖZCÜK TÜRLERİ VE ÇEKİMİ

Caferov’a göre sözcükler cümle içerisinde genellikle tek başlarına kullanılmazlar. Yükleme veya diğer öğeler ile ilgisi çekim ekleri ile kurulur. Azerbaycan Türkçesi üzerine hazırlanan gramer çalışmalarında çekim ekleri ‘*sözdäyişdirici şäkilçilər*’ olarak adlandırılmaktadırlar. Bu ekler, eklendiği sözcüğün anlamını değiştirmede, temel görevinin cümle içinde sözcükler arasında bağlantı kurmak olduğu belirtilmektedir (1968: 17). Bu ekler genellikle yapım eklerinden yani ‘*sözdüzäldici şäkilçilər*’den sonra gelirler.

1.2.1. Adlar

Dillerin söz varlığının büyük bir bölümü adlardan oluşmaktadır. “İsimler, canlı ve cansız tüm varlıkları ve mefhumları tek tek veya cins karşılayan; varlıkların ve mefhumların adları olan kelimelerdir: ağaç, su, taş, çocuk, Atatürk gibi.” (Ergin, 2013: 218).

Korkmaz’a göre adların sınıflandırılması şöyledir:

- I. Somut ve soyut adlar,
- II. Özel adlar, cins adları (tür adları),
- III. Oluş ve kılış adları (2014: 229).

Korkmaz, somut adları beş duyu organlarımızla görüp kavrayabildiğimiz ve doğada madde olarak var olan gerçek nesne ve varlıkların adları olarak tanımlar: “*taş, toprak, Yılmaz, Ali vb.*” (2014: 229). Soyut adları ise, “görünürde madde olarak var olmayan, beş duyu organımızla kavrayamadığımız, fakat zihnimizde ve tasavvurumuzda var olan kavramlara ve niteliklere karşılık olan adlarıdır: *şeytan, renk, neşe vb.*” (2014: 229). “Oluş ve kılış adlarını da bir varlık veya nesneyi göstermek yerine, bir oluş ve kılışın veya bir durumun adı” olduğunu söylemektedir. (2014: 243).

1.2.1.1. Sayı Kategorisi

“Azerbaycan Türkçesinde sayı kategorisi, çokluk anlamını ifade eden ‘kəmiyyət kategoriyyəsi’ olarak adlandırılmaktadır. Eski Türkçede bu ekler +*lAr*, +*GUn*, +*An*, +*z*, +*t* ve +*s* ekleriyle oluşturulmaktadır.” (İlhan, 2009: 26).

“Bunun yanı sıra, +*lAr* eki ile birlikte +*gIl* eki de çokluk anlamı ifade etmek için kullanılmaktadır. Örneğin, ‘Emimgil’ (amcamlar) ve ‘Eliyevgil’ (Aliyevler) gibi.” (Xelilov, 2016: 251).

Tarixlərdən əvvəlki tariximin yaşadı dənizim! Atılladan, Tomrisdən, Pompeydən bəri (onlardan daha əvvəlləri kim bilir?) sənə nə qədər adlar qoyublar. Tarixçilərin dediyinə görə, qədim yazılı abidələrdə, kitabələrdə onlarla adın var! (7/2) “Tarihlerden önceki tarihîmin yaşıtı denizim! Atilla’dan, Tomris’ten, Pompey’dan, beri (onlardan daha öncekileri kim bilir?) sana ne kadar adlar koymuşlar. Tarihçilerin dediğine göre, eski yazılı abidelerde, kitabelerde onlarca adın var!”

1.2.1.2. İyelik Kategorisi

“İyelik ekleri, bir ismin karşıladığı nesnenin bir şahsa veya başka bir nesneye ait olduğunu ifade eden eklerdir. Azərbaycan Türkçesindeki iyelik eklerine ‘mənsubiyyət şəkilçiləri’ adı verilmektedir.” (Ergin, 2013: 222). Aşağıdaki tabloda bu ekler gösterilmiştir:

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	+ <i>(I)m</i> / + <i>(U)m</i>	+ <i>(I)mIz</i> / + <i>(U)mUz</i>
2. Şahıs	+ <i>(I)n</i> / + <i>(U)n</i>	+ <i>(I)nIz</i> / + <i>(U)nUz</i>
3. Şahıs	+ <i>(s)I</i> / + <i>(s)U</i>	+ <i>(s)I</i> / + <i>(s)U</i>

(Alkaya, Buran, 2018: 54).

1.2.1.2.1. Teklik Şahıs İyelik Ekleri

1. “Birinci teklik şahıs eki, ünlü ile biten isimlerde +*m*, ünsüz ile biten isimlerde ise ünlü uyumuna göre /*ı*/, /*i*/, /*u*/, /*ü*/ ünlülerinden biri eklenerek oluşturulmaktadır.” (Yalçın, 2018: 216).

Xəstəliyim olubsa, – qızılı qumun sağaldıb; dincəlib dalgalarının qoynunda səyahətlərə çıxmışam. Sən mənim baba yurdum, sən mənim **damarlarımda** axan **qanım** qədər doğmasan, **Xəzərim**, **dənizim** mənim! (7/1)
“Hastalandığımda, -altın kumun iyileştirmiş; dinlenip dalgalarının koynunda seyahatlere çıkmışım. Sen benim baba yurdum, sen benim damarlarımda akan kanım kadar yakınımsın, Hazarım, denizim benim!”

2. “İkinci teklik şahıs eki, ünlü ile biten isimlerde +*n*, ünsüz ile biten isimlerde ise ünlü uyumuna göre /*ı*/, /*i*/, /*u*/, /*ü*/ ünlülerinden biri eklenerek oluşturulmaktadır.” (Yalçın, 2018: 216).

Sahillərində yaşayan hər xalq, hər qəbilə səni öz dilində bir cür adlandırıb... Daha bilmirəm nələr... Cabbarlının «Quzğunu» göy Xəzərim mənim! Sahillərindən kimlər keçib, **sularında** kimlər üzməyib? (7/2)
“Sahillerinde yaşayan her halk, her kabile seni öz dilinde bir çeşit adlandırmış... Daha bilmiyorum neler... Cabbarlı’nın “Kuzgunu” mavi Hazarım benim! Sahillerinde kimler geçmiş, sularında kimler yüzmemiş?”

3. “Üçüncü teklik şahıs eki, ünlü ile biten isimlerde +*sı*, +*si*, +*su*, +*sü*; ünsüz ile biten isimlerde ise ünlü uyumuna göre +*ı*, +*i*, +*u*, +*ü* ekleriyle birlikte kullanılmaktadır.”(Yalçın, 2018: 216).

*Yalnız bu zaman qoca baba şıx Kəbləli dindar zəvvarların kimliyini bildi, cavanların onun **qapısına** gəldiyi günə lənətlər yağdırıb xəzəna düşmüş,*

bülbülü uçmuş həyatında tək qaldı. (23/12) “Yalnız böyle koca baba Şeyh Kebleli dindar hacıların kimliğini bildi, gençlerin onun kapısına geldiği güne lanetler okuyup hayal kırıklığına düşmüş, bülbülü uçmuş bahçesinde tek kaldı.”

Cavan oğlanın məhz onun xətrinə buralara gəldiyini, onun zəvvarı olduğunu duymuşdu. (23/12) “Genç oğlanın sadece onun hatırına buralara geldiğini, onun hacısı olduğunu duymuştu.”

1.2.1.2.2. Çokluk Şahıs İyelik Ekleri

1. Birinci çokluk şahıs eki, ünlü ile biten isimlerde *+mız, +miz, +muz, +müz* ekleri ünsüz ile biten isimlerde ise ünlü uyumuna göre */u/, /i/, /u/, /ü/* ünlülerinden biri eklenerek oluşturulmaktadır. (Yalçın, 2018: 216).

Şe’irimizdə onun qəzəliyyatının misli yoxdur. (10/4) “Şiirimizde onun gazellerinin benzeri yoktur.”

Amma rica edirəm, əgər iş belə isə, ağzımızı boza vermədən, şahın hökmünü icra et və İsmayılı təslim elə. (29/16) “Ama rica ediyorum, eğer iş böyleyse, ağzımızı bozmadan şahın emrini yerine getir ve İsmayıl’ı teslim et.”

2. İkinci çokluk şahıs eki, ünlü ile biten isimlerde *+nız, +niz, +nuz, +nüz* şeklinde; ünsüzle biten isimlere ise ünlü uyumuna göre *ı, i, u, ü* bağlantı ünlülerinden birini alarak eklenir. (Yalçın, 2018: 216).

Ziyarətiniz qəbul, ağalar! Bibi mətləbinizi versin! – Allah ağzından eşitsin. (16/8) “Ziyaretiniz kabul olsun, ağalar! Bibi isteklerinizi versin! - Allah sizi duysun.”

Baxın, bu cavanı sizin gözünüzün qabağında fəxri-kâinatın vəsisi şahi-Mərdanı və şiəliyi qəbul etmədiyi, yezid şirvanşahlara, şeyx Cüneydin, şeyx Heydərin qatilinə lənət oxumadığı üçün din yolunda qətlə yetiririk. Sizə söz veririk ki, qətdən bir hor keçənəcən təslim olmasanız, hamınızı beləcə qılıncdan keçirəcəyik. (60/39) “Bakın, bu genci sizin gözünüzün önündeki şanlı kâinatın vasisi Şahı-ı Merdan ve Şiiliği kabul etmediği, yezit Şirvanşahlara, şeyh Cüneyd’in, şeyh Heyder’in katline lanet okumadığı için din yolunda katlediyoruz. Size söz veriyoruz ki, katliamdan bir zaman geçene kadar teslim olmazsanız, hepinizi böylece kılıçtan geçireceğiz.”

1. “Üçüncü çokluk şahıs eki, ünlü ve ünsüz ile biten isimlerde *+ları, +leri* şeklinde eklenmektedir.” (Yalçın, 2018: 217).

İncelenen metinde örneğine rastlanılmamıştır.

1.2.1.3. Hâl Kategorisi

Ergin *Türk Dil Bilgisi* adlı eserinde bu kategoriye şu şekilde tanımlar: “İsimler, kelime grupları ve cümlelerle ilişkileri sırasında çeşitli hâllerde bulunurlar. Bu ilişkiler kurulurken isimler aynı hâlde kalmazlar. Türkçede isimlerin ifade ettikleri olaylara göre çeşitli hâlleri vardır: *nominatif hâli* (yalın hâl), *genitif hâli* (ilgi hâli), *akuzatif hâli* (yapma hâli), *datif hâli* (yaklaşma hâli), *lokatif hâli* (bulunma hâli), *ablatif hâli* (uzaklaşma hâli), *instrumental hâli* (vasıta hâli), *ekvatif hâli* (eşitlik hâli) ve *direktif hâli* (yön gösterme hâli).” (2013: 228).

1.2.1.3.1. Yalın Hâl

Yalın hâl, Azərbaycan Türkçesinde ‘*Adlıq hâl*’ olarak adlandırılmaktadır. Bu hâl eksizdir. (Buran, 2015: 55).

Bu susuz, qumsal aləmin ortasındakı bu balaca həyat behiştin bir guşəsi idi. Həyatın tən ortasında bağara ilə işləyən bir quyu, quyunun ətrafında qızıl qumlar üstünə sərilmiş gömgöy meynələr, birmərtəbəli yastı-yapalaq evin səkisi boyu qızılgül və başqa çiçək kolları, qarşıda hasar uzunluq alçaq əncir ağacları görünürdü. İplərə qağayı kimi ağappaq paltar yuyulub sərilmişdi. (13/5) “Bu susuz, kumsal âlemin ortasındakı bu küçük bahçe cennetin bir köşesi idi. Bahçenin tam ortasında makara ile çalışan bir kuyu, kuyunun etrafında kızıl kumlar üstüne serilmiş yemyeşil asmalar, bir metrelik bodur evin basamak boyu kadar kızıl gül ve başka çiçek çalıları, karşısında duvar boyu alçak incir ağaçları görünüyordu. İplere martı gibi bembeyaz elbiseler yıkanıp serilmişti.”

1.2.1.3.2. İlgi Hâli

“Eklendiği adla başka bir ad arasında ilgi bağı kuran ad durumudur. Bu durum ya iki adın yan yana getirilmesiyle eksiz olarak ya da ünsüzle biten ad kök ve gövdelerinden sonra +In/+Un, ünlüyle bitenlerden sonra +nIn/+nUn ekinin getirilmesiyle karşılanır. Bu durumda ilgi durumu eki birinci adın sonundadır. İkinci ad genellikle iyelik eki alır: *ata yurdu, yük gemisi, iş+in başı* gibi.” (Korkmaz, 2009: 23).

“Azərbaycan Türkçesinde ilgi hâli için ‘*iyəlik xal*’ terimi kullanılmaktadır. Bu ilgi hâli ekleri Azərbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi +In/+Un+nIn/+nUn şeklinde görülmektedir.” (Yalçın, 2018: 219).

Helədi, bizim quyunun bu yerlərdə tayı yoxdu. (14/6) “Öyledir, bizim kuyunun hiçbir yerde eşi yoktur.”

Baxın, bu cavanı sizin gözünüzün qabağında fəxri-kâinatın vəsisi şahı-Mərdanı və şüəliyi qəbul etmədiyi, yezid şirvanşahlara, şeyx Cüneydin, şeyx Heydərin qatilinə lənət oxumadığı üçün din yolunda qətlə yetiririk. (60/39) “Bakın, bu genci sizin gözünüzün önündeki şanlı kâinatın vəsisi Şahı-ı Merdan və Şüiliği kabul etmədiyi, yezit Şirvanşahlara, şeyx Cüneyd’in, şeyx Heyder’in katline lanet okumadığı için din yolunda katlediyoruz.”

1.2.1.3.3. Yükleme Hâli

Ergin bu hâl kategorisini ‘Akkuzatif ekler’ başlığı altında tanımlamıştır. Tanımı ise şu şekildedir: “kelime gruplarında ve cümlelerde fiilin doğrudan doğruya tesir ettiği isimler akkuzatif hâlinde bulunurlar. Karşıladığı hareket doğrudan doğruya bir isme tesir eden fiiller geçişli fiillerdir. Bugün Türkiye Türkçesinde umumi akkuzatif eki-ı,-i,-u,-ü’dür. Bunun yanında bir de bir iki zamirde kullanılan –nı/-ni/-nu/-nü şeklinde ikinci bir akkuzatif eki vardır: oda-y-ı, ağaçlar-ı, ev-i misallerinde olduğu gibi.” (2013: 231-232).

Ergin Azərbaycan Türkçesinde yükleme hâline ‘Təsirlik hâl’ demektedir. (2013: 232-233).

Burada nədim Saleh atları yan-çidar edib buraxmış, özü də dənizin dumduzu suyunda əl-üzünü, ayaqlarını yumuş, tərtəmiz qumlara təkə eləmiş, oturmuşdu. (15/7) “Burada nedim Saleh atları (yan çidar) edib bırakmış, kendi de denizin dupduzu suyunda elini yüzünü, ayaklarını yıkamış, tertemiz kumlara yaslanmış, uzanıyordu. Şehzadəyi güler yüzle karşıladı, başını eğerek selam verdi.”

1.2.1.3.4. Yönelme Hâli

Korkmaz’a göre yönelme hâli, “kelime gruplarında ve cümlelerde fiildeki hareketin yöneldiği adın içinde bulunduğu durumdur. Bir başka anlatımla, adı yönelme yaklaşma işlevi ile fiile bağlayan durumdur. Dolayısıyla fiildeki hareket yönelme durumundaki ada doğrudur. Bu durum +(y)A (ET+kA, +(y)A ekiyle karşılanır.” (2014: 292).

Azərbaycan Türkçesinde ise yönelme hâline ‘Yönlük hâl’ denilmektedir. (Ergin, 2013: 232).

Axırıncı evə çatanda Qazi bəy daxili bir heyrat və vurğunluqla atını saxladı; endi, atı Salehin yedəyinə verdi, əli ilə ona «sən sahilə düş, mən də gəlirəm», – işarəsi verdi. (12/5) “Sonuncu eve geldiğinde Gazi Bey dâhili

bir hayret ve vurgunlukla atını durdurdu; indi, atın yularını Saleh'e verdi, eli ile ona "sen sahile git, ben de geliyorum" –işareti verdi."

*Onlar bir gün ərzində qaya üstündəki **düşərgəyə** – sonralar «Govurqazan» adlandırılan yerə dönə-dönə hücum etdilər.* (59/38) "Onlar bir gün boyunca kaya üzerindeki kampa, sonraları "Gavurgazanı" adlandırılan yere dönə dönə hücum ettiler."

*Başını qaldırıb **qapıya** tərəf baxdı və oğlanı gördü.* (14/6) "Başına kaldırıp kapıya doğru baktı ve oğlanı gördü."

1.2.1.3.5. **Bulunma Hâli**

Karaağaç bu hâl için şu tanıımı yapar: "Söz öbeklerinde ve cümlelerde eylemin gerçekleştiği yer ve zaman adı, bulunma çekimine girer. Bulunma çekiminin ana işlevi, bulunma ifade etmektir. Bu görevin yanı sıra yer, zaman, iş, devamlılık, süreç vb. bildirme işlevleri de vardır."(2012: 340).

Azerbaycan Türkçesinde bulunma hâli ekine 'Yerlik Hâl' adı verilir, bu ekler, ünsüz uyumu dışında kalarak sadece +dA şeklinde görülmektedir. (Yalçın: 2018: 226-227).

*Bu zaman gənc ər gəlininin Ceyran gözlərinin qızardığını görür, o **evdə** olmadıqda bəlkə də ağladığını, qüssələndiyini anlayırdı.* (26/15) "Bu esnada genç adam gelininin ceylan gözlerinin kızardığını görür, o evde olmadığında belki de ağladığını, kederlendiğini anlıyordu."

*Şahzadə Qazi bəy məhz bu aylarda canlanır, bütün günlərini nədimi ilə birlikdə **ovda** keçirir, **çadırlarda** yatır, çox vaxt yastığı yəhər, yorğanı əngin səma olurdu.* (9/3) "Şehzade Gazi Bey sadece bu aylarda canlanıyor, bütün günlerini Nedimi ile birlikte avda geçiriyor, çadırlarda yatıyor, çok zaman yastığı eyer, yorganı engin gökyüzü oluyordu."

***Sahildə** təkcə Rəhim bəyin adamları qaldı.* (59/38) "Sahilde sadece Rehim Beyin adamları kaldı."

1.2.1.3.6. **Ayrılma Hâli**

Korkmaz ayrılma hâlini şöyle tanımlamaktadır: "Türkiye Türkçesinde dil benzeşmesine ve ünsüz uyumuna bağlı olarak –DAn ekiyle karşılanan çıkma durumu, kelime gruplarında ve cümlede, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını göstermek için kullanılan ad durumudur." (2014: 309).

“Ayrılma hâli yani ‘Çıxışlıq hâl’ Azərbaycan Türkçesinde sadece +dAn şeklinde görülmektedir.” (Yalçın, 2018: 228).

Buradan qalanın diş-diş divarları, onların altından şüy çəkmiş mazğallar görünürdü. **Qaladan** o yana tozlu bir yol uzanıb gedir. (71/46) “Buradan kalenin dış duvarları, onların altından fidan dikilmiş mazgallar görünüyordu. Kaleden o yana tozlu bir yol uzanıp gidiyor.”

Qaya üstündəki düşərgədən acı fəryad, ağlaşma, oxşama səsi ucaldı. (61/39) “Kaya üstündeki kamptan acı feryat, ağlama benzeri sesler yükseldi.”

Bəhram qazi geniş, bağat həyətdə atdan endi. (28/16) “Behram Kadı geniş, bağ bahçede attan indi.”

1.2.1.3.7. Vasıta Hâli

Keskin’in tanımına göre: “Vasıta hâl ekleri olan ‘-la,-le’ bir isimle başka bir ismin oluşturduğu kelime grubudur. Sıfat-fiil ve zarf- fiil grubunun kısalması sonucu oluşur.” (2003:197).

“Azərbaycan Türkçesinde bu hâl, +(y) lA ekiyle kurulur.” (Ergin, 2013: 237).

«Elədi, guya şeyx İsmayılın qardaşlarının həmin dayıoğlu şahın öz **əlilə** həlak olduqlarını sən də bilmirsən, mən də bilmirəm». Mirzəli düşüncələrinin gözlərindən oxuna biləcəyindən **ehtiyatla** cəld dilləndi. (29/16) “Öyledir, sözde Şeyh İsmayıl’ın kardeşlerinin aynı dayıoğlu şahın kendi eliyle helak olduklarını sen de bilmiyorsun, ben de bilmiyorum”. Mirzeli düşüncülerinin gözlerinden okuna bileceğinden dikkatle hızla konuştu.”

Sultanım xanım özünü yenməyə, təmkinlə danışmağa çalışdı. – Sən nə **cürətlə** yeddi yüz illik şirvanşahlar xanədanına meydan oxuyursan, bu sarayda təslimdən danışırısan?! (79/51) “Sultanım Hanım sakın kalmaya, temkinli konuşmaya çalıştı. -Sen ne cüretle yedi yüz yıllık Şirvanşah’lar hanedanına meydan okuyorsun, bu sarayda teslimden konuşuyorsun!?”

1.2.1.3.8. Eşitlik Hâli

Korkmaz’a göre “Eşitlik hâli, cümlede eklenen kelimeler arasında karşılaştırmaya dayanan nitelik oluşturan bir hâldir.” (2003: 324).

Ergin de, “bu hâl eki cümlede eşitlik, benzerlik, gibilik ifade etmektedir ve +cA eki ile yapılır” ifadesini kullanmıştır. (2013: 239).

*Yol bundan o yana da Günəşli çayın dərəsi **boyunca** gedirdi ki, bu da qoşunu özü ilə su ehtiyatı daşımaq zəhmətindən xilas edirdi. (26/?)* “Yol bundan o yana Güneşli çayın deresi boyunca gidiyordu ki, bu da orduyu kendisiyle su ihtiyacı taşımak zahmetinden kurtarıyordu.”

*Bu uşağın meyli, **məncə**, qılncdan çox kitabadır. Qorxuram, ondan bir şey çıxmasın» (59/37)* “Bu çocuğun meyili bence kılıçtan çok kitabadır. Korkuyorum ki ondan bir şey çıkmaz.”

1.2.1.3.9. Sınırlama Hâli

Karaağaç bu ek için şunları ifade eder: “Söz öbeklerinde ve cümlelerde eylemin gerçekleşmesinin sınırlı oluşunu göstermek için, sınırın adı olan söz, sınırlama çekimine sokulur. Sınırlama çekimi, Türkçenin her yer ve zamanında, çekim edatlarıyla yapılmıştır”...(2012: 353).

“Azerbaycan Türkçesinde sınırlama hâli eki genellikle +cEn ile oluşturulur.” (Yalçın, 2018: 239).

*Sarayda tək qalan kimi xırda-para iş-gücünü görür, sonra da mütəkkəllərə dirsəklənib bu şirin xatirələri nəzərləndə canlandırmaqla yaşayır, əri **gələncən** «baba evində dolaşır, danışib gülürdü». (26/15)* “Sarayda tek kaldığı gibi ufak tefek işini gücünü görür, sonra da yastıklara yaslanıp bu tatlı hatıraları düşünde canlandırmakla yaşıyor, kocası gelene kadar baba evinde dolaşır, konuşur gülerdi.”

*Ömrünün **sonunacan** həyatində tənha yaşadı. (28/16)* “Ömrünün sonuna kadar yalnız yaşadı.”

1.2.2. Zamirler

“Zamirler, isimlerin yerini tutan ve kişileri ile nesneleri karşılayan kelimelerdir.” (Korkmaz, 2003: 399).

1.2.2.1. Şahıs Zamirleri

“Şahıs isimlerinin yerine kullanılan zamirlerdir. Türkçedeki şahıs zamirleri: ‘ben, sen, o, biz, siz, onlar’dır.” (Keskin, 2003:117).

Azerbaycan Türkçesinde 1. teklik şahıs zamiri “mən” şeklindedir. Diğer şahıs zamirleri Türkiye Türkçesi ile aynıdır. (Yalçın, 2018: 258-259).

Teklik 1. Şahıs:	<i>mən</i> “ben”	Çokluk 1. Şahıs:	“biz”
Teklik 2. Şahıs:	<i>sən</i> “sen”	Çokluk 2. Şahıs:	“siz”
Teklik 3. Şahıs:	“o”	Çokluk 3. Şahıs:	“onlar”

(Yalçın, 2018: 261).

Mən sənə sərkərdə sözü verirəm ki, o bizdə də əmânda olacaq. (29/16)
“Ben sana komutan sözü veriyorum ki, o bizde de güvəndə olacaq.”

Sən mənim baba yurdum, sən mənim damarlarımda axan qanım qədər doğmasan, Xəzərim, dənizim mənim! (7/1) “Sen benim baba yurdum, sen benim damarlarımda akan kanım kadar yakınımın, Hazarım, denizim benim! Tarihlerden önceki tariximin yaşıtı denizim!”

Amma bununla belə o, insanı göylərə ucaldan, pak, bəşəri məhəbbəti tərənnüm etmişdi. (10/4) “Ama bununla bile o, insanı göklərə yüksələn, pak, beşəri aşkı şiirleriyle təsvir etmişti.”

Biz zəvvarıq. (16/15) “Biz hacıyıq.”

Siz zəvvar saxlayırsız? (15/7) “Siz hacıları mı koruyorsunuz?”

Dur bir hazırlaş, mən də əl-ayağımı yuyum, möhlət olsun deyə. Sonra da onlara qonaq gedəcəyik. (19/7) “Sen hazırlan, ben de elimi ayağımı yıkayım, zaman keçsin diye. Sonra da onlara misafirlığe gideceğiz.”

1.2.2.2. Dönüşlülük Zamirleri

Banguoğlu dönüşlülük zamirlerini, “yapılan eylemin yapana döndüğünü gösteren zamirlerdir. Bu zamir, Türkiye Türkçesinde ‘kendi’ (*E.T. kentü*) olarak adlandırılır” olarak tanımlar. (2011: 364).

Eski Türkçede “*kentü*” ve “*öz*” şeklinde görülendönüşlülük zamiri (Gabain, 2003: 73). Azərbaycan Türkçesinde “*öz*” şeklindedir. Şahıslara görə çekimi şu şekildedir:

Teklik 1. Şahıs	<i>özüm</i> “kendim”	Çokluk 1. Şahıs	<i>özümüz</i> “kendimiz”
Teklik 2. Şahıs	<i>özün</i> “kendin”	Çokluk 2. Şahıs	<i>özünüz</i> “kendiniz”
Teklik 3. Şahıs	<i>özü</i> “kendi”	Çokluk 3. Şahıs	<i>özleri</i> “kendileri”

(Yalçın, 2018: 265)

Uğur olsun!» – deyə öz-özünə səfər səlamətliyi diləyib atlandı. (9/3) “Uğur olsun!” diye kendi kendine sefer selametiği dileyip atlandı.”

...cavan isə **özünü**, bütün ətraf aləmi unutmuşdu. (14/6) “...genç ise kendini, bütün dünya âlemini unutmuştu.”

*Burada nədim Saleh atları yan-çidar edib buraxmış, **özü** də dənizin dumduzu suyunda əl-üzünü, ayaqlarını yumuş, tərtəmiz qumlara təkə eləmiş, oturmuşdu.* (15/7) “Burada nədim Saleh atları (yan çidar) edip bırakmış, kendi de denizin dupduzu suyunda elini yüzünü, ayaklarını yıkamış, tertemiz kumlara yaslanmış, uzanıyordu.”

1.2.2.3. İşaret Zamirleri

“İşaret zamirleri, bahsi geçen nesnelerin mekân, zaman ve tasavvurdaki yerlerini adlarını anmadan göstermeye yarayan zamirlerdir.” (Banguoğlu, 2011: 360).

“Azerbaycan Türkçesindeki işaret zamirleri şunlardır: *‘bu, bunlar, hemin, belə, o, onlar, elə’*dir. Ancak Azerbaycan Türkçesinde *‘şu’* işaret zamiri kullanılmamaktadır.” (Yalçın, 2018: 262).

*Saleh **bu** nərgiz gözlü, gülüzlü sevgilinin kim olduğunu bilirdi. **Bu** müddət ərzində bir neçə dəfə Bibiheybətə getmiş.* (22/12) “Saleh bu nergis gözlü, gül yüzlü sevgilinin kim olduğunu biliyordu. Bu süre boyunca birkaç defa Bibiheybet’e gitmiş.”

***O**, cavan şahın qüvvət və qüdrətinə, qızılbaşların böyük bir ərazidə qələbəsinə inanmır, eşitdiklərinə etibar etmirdi.* (77/50) “O, genç şahın kuvvet ve kudretine, kızıllbaşların büyük bir arazide galibiyetine inanmıyor, duyduklarına itibar etmiyordu.”

*Baharın gözəl çağında **belə** qupquru olan bu qayalar üstündə püstəni, zeytunu min zəhmətlə onlar yetişdirib.* (12/5) “Baharın güzel zamanında böyle kupkuru olan bu kayaların üstünde fıstığı, zeytini bin bir zahmetle onlar yetiştirmiş.”

1.2.2.4. Soru Zamirleri

“Soru zamirleri, nesneleri soru şeklinde temsil eder ve onları sormak için kullanılan zamir türleridir.” (Ergin, 2013: 267). Azerbaycan Türkçesinde kullanılan soru zamirleri şunlardır: “*kim, kimi, kimler, ne, neye, neler, hara, hansı.*” (Yalçın: 2018: 264).

*Onlar **hara** getdiklərinin fərqiə varmadan qumlar arasında düşmüş cığırla irəliləyirdilər.*(9/3) “Onlar nere gittiklerinin farkına varmadan kumlar arasında dar yolda ilerliyordular.”

Sahillərindən kimlər keçib, sularında kimlər üzməyib? (7/1) “Sahillerinde kimler geçmiş, sularında kimler yüzmemiş?”

1.2.2.5. Belirsizlik Zamirleri

Korkmaz'ın tasnifine göre belirsizlik zamirleri şunlardır: “*biri, birisi, başkası, herkes, kimse, hepsi, kimisi, vb.*” (2014: 431).

“Azerbaycan Türkçesinde kullanılan belirsizlik zamirleri ise şunlardır: ‘*hamı*’ (hepsi), ‘*bəzi*’ (bazi), ‘*çoxu*’ (çoğu), ‘*heç bir*’ (hiçbiri), ‘*hərə*’ (herkes), ‘*heç biri*’ (hiçbiri), ‘*heç kəs*’ (hiç kimse), ‘*heç nə*’ (hiçbir şey), ‘*hər hansı*’ (herhangi), ‘*neçəsi*’ (çoğu kimse), ‘*filankəs*’ (filan kişi) gibi.” (Yalçın, 2018: 263).

Qız arabir ayılır, bu yemliklərdən qoparıb ağzına atır, bəzisinin nazik gövdəciklərində görünən südə bənzər maye ilə yanağına, çənəsinə «xal» qoyurdu. (30) “Kız arada bir ayılıyor, bu yemliklerden koparıp ağzına atıyor, bazısının nazik gövdeciklerinde görünen süte benzeyen mayi ile yanağına, çenesine ben koyuyordu.”

1.2.3. Sıfatlar

Karaağaç'a göre sıfatlar: “Sözlük birimlerinin söz diziminde niteleyici olarak kullanımı, onların sıfat kullanımıdır.” (2016: 426).

“Azerbaycan Türkçesinde sözcük halinde bulunan sıfatlar dışında bir kısmı eklerle yapılmış olan sıfatlar da bulunmaktadır. Pek çok addan ad ve fiilden ad yapım ekiyle sıfatlar yapılmaktadır: *hazırkı* (şimdiki), *yaxşıraq* (daha güzel), *qorxunç* (korkunç), *axıntı* (akıntı) gibi.” (Yalçın: 2018: 246).

1.2.3.1. Niteleme Sıfatları

Korkmaz'ın tanımına göre “nitelik sıfatları, canlı ve cansız varlıkların renk, şekil, biçim, tat, koku, mesafe, huy, alışkanlık, yetenek, beceri gibi türlü dış ve iç özelliklerini bildiren sıfatlardır.” (2022: 356).

Təkəmseyrək kol-kos görünən sahildə, qayaların altında arabir qara ləkələr nəzərə çarpırdı. Xəfif gilavar kəsif neft iyini dağıda bilmirdi. (9/3) “Seyrek çalılık görünen sahilde, kayaların altında ara sıra kara lekeler göze çarpıyordu. Hafif rüzgâr yoğun petrol kokusunu dağıtamıyordu.”

*Mavi gözlü Xəzər, sonu görünməyən **dumduru** sular onu çəkib harasa uzaqlara, bir eşq aləminə aparırdı. Sarayda, onun bəxtindən, **gözl** bir müəllim var idi. (9/3) “Mavi gözlü Hazar, sonu görünmeyen dupduru suları onu alıp bilinmeyen bir yere uzaklara, bir aşk âlemine götürüyordu. Sarayda, onun bahtından, güzel bir öğretmen vardı.”*

*Qızın **zarif**, **çıpaq** ayaqlarını, əllərini, qu gərdənini, gərdəninin hər iki yanından sallanmış **ağır** hörüklərini, **mavi** sulardan şəfəq alıb, günəşin ilk şüalarından **qızarmış** yanaqlarını **ac** əsgər gözləri ilə seyr edirdi. (30/?) “Kızın zarif, çıplak ayaklarını, ellerini, kuğu gerdanını, gerdanının her iki yanından salınmış ağır örgülerini, mavi sulardan şafak alıp, güneşin ilk şualarında kızarmış yanakları aç asker gözleri ile seyreliyordu.”*

1.2.3.2. Belirtme Sıfatları

Korkmaz'ın tanımına göre: “Belirtme sıfatları varlıkları niteleme değil, belirtme işlevi yüklenmiş olan sıfatlardır. Belirtme sıfatları da kendi içlerinde alt başlıklara ayrılmaktadır. Korkmaz bu sıfatları ‘işaret sıfatları’ (gösterme), ‘sayı sıfatları’, ‘soru sıfatları’ ve ‘belirsizlik sıfatları’ olmak üzere 4 gruba ayırmaktadır.” (2014: 375).

1.2.3.2.1. Sayı Sıfatları

“Sayı sıfatları, adları sayı gösterme yoluyla belirten sıfatlardır. Bu sıfatlar aslında birer sayı adı iseler de, adlar önünde artık tam bir sıfat görevi yüklenmişler, kalıcı birer sifata dönüşmüşler.” (Korkmaz, 2022: 377).

1.2.3.2.1.1 Asıl Sayı Sıfatı

Ergin, asıl sayı sıfatlarını şu şekilde tanımlamaktadır: “Nesnenin sayısını belirten sıfatlardır. Bu sıfatlar, bir nesnenin adedini açık bir şekilde belirtmek için kullanılır. Örneğin, ‘bir elma’, ‘iki dağ’, ‘üç kurus’ gibi ifadeler asıl sayı sıfatlarına örnektir. Bu sıfatlar, dildeki nesnelerin miktarını veya sayısını belirterek iletişimi daha kesin hâle getirmeye yardımcı olur.” (2013: 249).

*Bu adamların içində o, xüsusilə **iki** qadını unutmurdu. Bunların **biri** evində onu **bir** ay müddətində gizlədən Xancan adlı **bir** qadın, digəri yaralarını müalicə edən Uban adlı türkəçarəçi arvad idi. (20/11) “Bu adamların içinde o, özellikle iki kadını unutmuyordu. Bunlardan biri onu evinde bir ay gibi bir sürede saklayan Xancan isimli bir kadın, diğeri yaralarını tedavi eden Uban isimli halk hekimi vardı.”*

O ağıl, o fərasət iyirmi yaşında cavanda da az təsadüf olunan bir Allah vergisidir. (19/10) “O akıl, o feraset yirmi yaşında gençken de az rastlanılan bir Allah vergisidir.”

1.2.3.2.1.2. Sıra Sayı Sıfatı

“Sıra sayı sıfatları, nesnelerin sırasını veya derecesini belirten sıfatlardır. Bu tür sıfatlar, genellikle bir olayın, bir nesnenin veya bir zaman diliminin sırasını belirtmek için kullanılır. Örneğin, ‘birinci gün’, ‘ikinci bölüm’, ‘on dördüncü asır’ gibi ifadelerde sıra sayı sıfatları kullanılır. Bu sıfatlar, belirli bir sıralamayı veya dereceyi vurgulayarak anlamın netliğini artırır.” (Ergin, 2013: 250).

Birinci növbədə İsmayılı bu hadisəyə hazırlamaq lazım idi. (19/10) “Birinci sırada İsmayıl’ı bu olaya hazırlamak lazımdı.”

Onlardan azacıq kənarda, sağ əldə şəhərin ayan və əşrəfi, sərkərdələrdən isə, ikinci dərəcəli bir neçə cavan durmuşdu. (78/50) “Onlardan birazcık kenarda, sağ elde şəhərin imtiyazlı və şərəfli komutanlarından isə, ikinci dərəcəli birkaç genç durmuştu.”

Üçüncü gün səhər Aytəkin tezdən oyandı. (30/?) “Üçüncü gün səhər Aytəkin erkəndən oyandı.”

1.2.3.2.1.3. Kesir Sayı Sıfatı

“Kesir sayı sıfatları, nesnelerin bir bölümünü belirten sıfatlardır. Bu sıfatlar tek kelime olarak değil, bir kelime grubu şeklinde bulunurlar. Örneğin, ‘Biz mahsulün üçte birini satabildik’ cümlesinde olduğu gibi.” (Kazımov, 2010: 131).

Bu tür sıfatlar, sayıların kesirli olarak ifade edilmesine olanak tanır ve genellikle ‘dA’ veya ‘dAn’ ekleriyle Azərbaycan Türkçesinde kullanılır. (Yalçın, 2018: 256).

İncelenen metinde örneğine rastlanılmamıştır.

1.2.3.2.1.4. Üleştirme Sayı Sıfatları

Korkmaz’a göre üleştirme sıfatları, sayı bölüştürme yoluyla belirtilen sıfatlardır. Bu sıfat ünsüz ile biten sayılara +Ar, ünlü ile biten sayılara +şAr ekiyle getirilir: ‘dör-der’, ‘beş-er’ gibi (2014: 380). Azərbaycan Türkçesinde “birer birer” ve “ikişer ikişer” sözcükleri dışında rastlanmaz. Üleştirme sıfatları Azərbaycan Türkçesinde yaygın olarak tekrarlayışlardan oluşmaktadır: bir-bir “birer birer”, altı-altı “altışar altışar” gibi. Ayrıca

yine Yalçın'ın ifadesine göre *ikibir*, *üçbir*, *beşbir* gibi sayı tekrarlarıyla da üleştirme yapıldığı görülmektedir. (2018: 254).

Fakat incelenen metinde örneğine rastlanılmamıştır.

1.2.3.2.2. Soru Sıfatları

Soru sıfatları, nesneleri veya nitelikleri sormak amacıyla kullanılan sıfatlardır. Bu tür sıfatlar, genellikle soru cümleleri içinde kullanılarak nesnenin özelliklerini sorgularlar. Azerbaycan Türkçesinde kullanılan bazı soru sıfatları şunlardır:

'*nə*' (*Ne tür*), '*hangi*' '*neçə*', (*Kaç tane*), '*hansı*' (*hangi*) sıfatları, cümlenin içinde soru cümlesi oluşturarak nesnenin niteliğini veya miktarını sorgularlar. (Yalçın, 2018: 258).

«Dünyanın bu kəşməkeşli vaxtında qapımda sənə bəla toxunsa, atanın ruhu və dinî-mübinin peyğəmbəri qulluğuna nə sifətdə gedərəm?» (19/9) “Dünyanın bu keşmekeşli zamanında kapımda sana kötülük dokunsa, babanın ruhu ve dinî müminin peygamberin huzuruna hangi yüzle çıkarım?”

Bəs nə tədbir görək, bala? (40/25) “Peki, ne tedbir alalım oğlum?”

Onu Sultanım adlandıran bir igidə özü ilə haralarasa, hansı qorxu və təhlükələrə isə çəkib aparırdı? (71/46) “Onu Sultanım diye adlandıran bir yiğide kendi ile nerelereyse, hangi korku ve tehlikelereyse çekip götürürdü?”

Neçə cahangirlər at oynadıb, nə qədər vətən oğlu-qızı azadlığını qanı bahasına qılıncının ucunda müdafiə edib? (7/1) “Kaç cihangirler at oynatmış, ne kadar oğlu-kızı özgürlüğünü kanı pahasına kılıncının ucunda korumuş?”

1.2.3.2.3. Belirsizlik Sıfatları

“Azerbaycan Türkçesindeki belirsizlik sıfatları, nesneleri belirsiz kılan sıfatlardır; örneğin '*çox*' (*çok*), '*xeqli*' (*hayli*), '*bir neçə*' (*birkaç*) gibi ifadeler kullanılır.” (Yalçın, 2018: 256).

Xəzər bu gün çox sakit idi. (9/3) “Bir taraf yalçın kayalıklı tepelik, bir taraf deniz. Hazar bugün çok sakindi.”

Dinîmübinimizə xeqli zərər vurdu və bunun cəzasını da çəkdi. (10/3) “Dinî müminimize hayli zarar verdi ve bunun cezasını da çekti.”

1.2.3.3. Sıfatlarda Pekiştirilme

“Sıfatların yoğunluğunu artırmak ve derecesini pekiştirmek için ‘m, p, s, r’ sesleriyle yapılan sıfatlar kullanılır; örneğin ‘apaçık’, ‘kapkara’, ‘tertemiz’, ‘yemyeşil’ gibi. (Banguoğlu, 2011: 348).

İplərə qağayı kimi ağappaq paltar yuyulub sərilmişdi. (13/6) “İplere martı gibi bembeyaz elbiseler yıkanıp serilmişti.”

*Onlar yenidən atlandılar, Bibiheybətdən keçib şıxlar kəndinin yastı damlı, daş evlərini arxada buraxdılar və əlayaqlarını yuyub dincəlmək üçün Xəzərin hamar, **tərtəmiz**, inci qumlu sahilinə endilər. (12/5) “Onlar yeniden atlara bindiler, Bibiheybet’ten geçip şeyhler kentinin yassı damlı, taş evlerini arkada bıraktılar ve ellerini ayaklarını yıkayıp dinlenmek için Hazarın düz, tertemiz, inci kumlu sahilinde durdular...”*

*Həyətin tən ortasında bağara ilə işləyən bir quyu, quyunun ətrafında qızıl qumlar üstünə sərilmiş **gömgöy** meynələr, birmərtəbəli yastı-yapalaq evin səkisi boyu qızılgül və başqa çiçək kolları, qarşıda hasar uzunluq alçaq əncir ağacları görünürdü. (13/6) “Bahçenin tam ortasında makara ile çalışan bir kuyu, kuyunun etrafında kızıl kumlar üstüne serilmiş yemyeşil asmalar, bir metrelik bodur evin basamak boyu kadar kızıl gül ve başka çiçek çalıları, karşısında duvar boyu alçak incir ağaçları görünüyordu.”*

1.2.3.4. Sıfat Dereceleri

1.2.3.4.1. Karşılaştırma Derecesi

Banguoğlu, “Karşılaştırma derecesi, bir sıfatın veya zarfın yoğunluğunu veya miktarını nispi olarak ifade etmek için kullanılan yapıdır. Bu yapılar genellikle sıfat veya zarfların önüne eklenerek veya ayrıca kullanılarak oluşturulur” demektedir. (2011: 345). Bu tür yapılarla nesnelerin veya niteliklerin diğerlerine göre daha az veya daha fazla olduğu durumlar karşılaştırılır.

*Uca boyu, zərif əndamı, işıqlı siması ilə İbrahim, **daha çox** anası Ləman xanımı xatırladırdı. (27) “Uzun boylu, zarif endamı, parlak yüzü ile İbrahim daha çok annesi Leman hanımı hatırlatıyordu.”*

*Qoy bu uşaqşifət, arvadsifət şahzadənin bağır-öfkəsi partlasın, **daha yaxşı!** (80/52) “Bırak bu çocuk yüzlü, kadın yüzlü şehzadenin öfkesi siniri patlasın, daha iyi!”*

1.2.3.4.2. Üstünlük Derecesi

Korkmaz'a göre: "Üstünlük veya karşılaştırma derecesi, bir varlıktaki niteliğin başka bir varlık veya varlıklara oranla daha çok, daha üstün, daha az, daha düşük olduğunu gösterme derecesidir." (2022: 365).

Bu müddət ərzində qul tacirləri əsir qızlar içindən ən gözəllərini hərəmxanalar üçün seçəcək, onlardan rəqqasə, xanəndə, nəvazəndə hazırlayacaq və xüsusi məktəblərdə təlim verildikdən sonra qızların qiyməti birə-beş bahalanacaqdı. (61/39) "Bu zaman sürecinde köle tacirleri esir kızlar içinden en güzellerini harem için seçecek, onlardan dansöz, hanende, çalgıcı yetiştirilecek ve özel okullarda eğitim verildikten sonra kızların değeri bire beş daha pahalalanacaktı."

1.2.4. Zarflar

Ergin'in zarflar ile ilgili tanımı şu şekildedir: "zarflar zaman, yer, hâl ve miktar isimleridir. Tek başına sıfat olmadığı gibi tek başına zarf da yoktur. Sıfatlar gibi zarflar da tek başlarına isimdirler. Zarflar kelime gruplarında sıfatın, fiilin veya başka bir zarfın anlamını değiştiren isimlere verdiğimiz addır. Fakat her isim sıfat olarak kullanılmadığı gibi, zarf olarak kullanılmaya da elverişli değildir." (2013: 374).

1.2.4.1. Yer Zarfları

"Yer zarfları, genellikle fiilin yerini, yönünü veya hareketin yönünü belirten zarflardır. Bu zarflar, genellikle 'nerede, nereye, nereden' gibi sorulara cevap verirler ve fiilin hareket ettiği veya gerçekleştiği yerin konumunu belirtirler. Azerbaycan Türkçesinde yaygın olarak kullanılan yer ve yön zarflarından bazıları şunlardır: 'Aşağı', 'yuxarı', 'irəli', 'yaxın', 'ortalıqda'. Bu zarflar, cümlede yer ve yön kavramlarını netleştirir ve fiilin hareket yönünü veya varlığın konumunu belirtmek için kullanılır. Dilbilgisel açıdan, yer zarfları cümlenin anlamını derinleştirir ve bağlamı zenginleştirir." (Yalçın, 2018: 265).

Elə o aşağıda uçan, beynə həris qarğalar da onun kimi... (29) "Öyle o aşağıdan uçan, beyine açgözlü kargalar da onun gibi..."

O yaxınlaşdı, daşların arasındakı deşiklərdən içəri baxdı: ilahi, insan əli nəyə qadirdir? Bu susuz, qumsal aləmin ortasındakı bu balaca həyat behiştin bir guşəsi idi. Həyatın tən ortasında bağara ilə işləyən bir quyu, quyunun ətrafında qızıl qumlar üstünə sərilmiş gömgöy meynələr,

birmərtəbəli yastı-yapalaq evin səkisi boyu qızılgül və başqa çiçək kolları, qarşıda hasar uzunluğunu alçaq əncir ağacları görünürdü. (13/6) “O yaxınlaşdı, taşların arasındakı deliklerden içeri baktı: İlahi, insan eli nelere kadirdir? Bu susuz, kumsal âlemin ortasındaki bu küçük bahçe cennetin bir köşesiydi. Bahçenin tam ortasında makara ile çalışan bir kuyu, kuyunun etrafında kızıl kumlar üstüne serilmiş yemyeşil asmalar, bir metrelik bodur evin basamak boyu kadar kızıl gül ve başka çiçek çalıları, karşısında duvar boyu alçak incir ağaçları görünüyordu.”

1.2.4.2. Zaman Zarfları

Zaman zarfları, fiillerin zamanını belirten çeşitli zaman adlarıdır. Azərbaycan Türkçesinde kullanılan zaman zarflarına örnek olarak şunlar verilebilir: *gecə* (geç), *təz* (erken), *indi* (şimdi), *bir vaxt* (bir vakit), *bildir* (geçen yıl) vb. (Ergin, 2013: 260).

1501-ci ilin baharında şeyx oğlunun Arazdan bu yana keçməyinin xəbəri çıxdı. Deyirdilər ki, o, bir axşam yuxu görmüş və səhər yeddiminlik qoşununa elan etmişdi. (17/8) “1501. yılın baharında Şeyh oğlunun Araz nehrindən bu tarafa geçmesinin haberi geldi. Diyordular ki, o bir akşam rüya görmüş ve sabah yedi binlik ordusuna ilan etmişti”

Müdafiəçilər qalanın içinə çəkilib darvazaları möhkəm bağlamış və indi, yaqın ki, mazgallardan düşmənin tutduğu mövqeyi və hərəkətini izləyirdilər.(75/49)”Savunmacılar kalenin içine çekilip kapıları sıkı bağlamış ve şimdi, ne yazık ki, mazgallardan düşmanın durduğu bölgeyi ve hareketini izliyorlardı.”

1.2.4.3. Durum Zarfları

Durum zarflar bir eylemin nasıl gerçekleştiğini veya bir durumun ne şekilde olduğunu belirtmek için kullanılır. (Korkmaz, 2003: 499).

Azərbaycan Türkçesinde durum zarflarına örnek olarak şunlar verilebilir: ‘*sakitcə izləyirdi*’ (sakin bir şekilde izliyordu), ‘*bərk gözlədim*’ (pek çok bekledim), ‘*cəld yetişdi*’ (hızlı yetişti), ‘*yaxşı danışdı*’ (güzel konuştu) gibi kullanımlarla eylemin veya durumun niteliği vurgulanır. (Yalçın, 2018: 268).

Saray xanımlarının zərrin geyimləri, əlvan örtükləri, qızıllı, mirvarili, almazlı bəzəklərinə alışmış şahzadə sadə geyimli qızın belə gözəl görünə biləcəyinə inanmırdı. (13/6) “Saray hanımlarının altın simli giyimleri, rengârenk örtüleri, altın, incili, elmaslı süslerine alışmış şehzade sade giyimli kızın böyle güzel görünebildiğine inanamıyordu.”

Sakitcə işlərini görməyə başladı. (19/10) “Sakince işlərini görməyə başladı.”

Əlavə binaküzarlıq etmək üçün cəld otaqdan çıxdı. (21/11) “Bu söze ilaven çare bulmak için hızla odadan çıktı.”

1.2.4.4. Miktar Zarfları

Yalçın, miktar zarfları için “miktar zarfları, bir eylemin veya durumun miktarını veya derecesini belirten zarflardır. Azərbaycan Türkçesinde sıkça kullanılan miktar zarflarından bazıları şunlardır: *daha çox, heyli, bir gədər gibi*” demektedir. (2018: 269).

Bu hal xeyli sürdü. Bir saata qədər o hələ də istəklisinin hərarəti və ətri duyulan yataqda üzüqoylu qaldı. (71/46) “Bu hal biraz sürdü. Bir saate kadar o hâlâ daha sevgilisinin isteği ve kokusu olan yatakta yüzükoyun kaldı.”

Uca boyu, zərif əndamı, işıqlı siması ilə İbrahim, daha çox anası Ləman xanımı xatırladırdı. (27) “Uzun boylu, zarif endamı, parlak yüzü ile İbrahim daha çok annesi Leman hanımı hatırlatıyordu.”

1.2.4.5. Soru Zarfları

Soru zarfları, bir fiilin durumunu veya hareketini sorgulayan zarflardır. Azərbaycan Türkçesinde kullanılan soru zarflarına örnek olarak şunlar verilebilir: *neçə (nasıl, kaç), haçan (ne zaman), nə vaxt (ne zaman), nə təhər (nasıl)* vb. (Yalçın, 2018: 270).

Dalğaların nə qədər vətən övladının qanına boyanıb? (63/40) “Dalgaların ne kadar vatan evladının kanına boyanmış?”

Xırdaca ürəyi döyünə-döyünə bu pənahgahlara gedir, dinməz-söyləməz nə zaman çölə çıxarılacağını gözləy-gözləy pənahgahında oturur, heç bir zaman ayrılmadığı kitablarını oxuyurdu. (18/9) “Küçük kalbi çarpa çarpa sığınaklara gidiyor, konuşmadan sessizce ne zaman dışarıya çıkacağını bekleyerek sığınakta oturur, hiçbir zaman yanından ayırmadığı kitaplarını okuyordu.”

1.2.5. Edatlar

Rüstemov edatlar hakkında şu açıklamayı yapar: “Edatlar dil yapılarında tek başlarına anlam taşımayan, ancak fiil, isim veya isim soylu sözcüklerle birlikte kullanıldıklarında anlam kazanan dil yapılarıdır. Azərbaycan Türkçesinde edatlar

genellikle amaç, sebep, durum, zıtlık, ilgi, başkalık, nispet, uygunluk, esas, köken gibi ilişkileri ifade etmek için kullanılır. Bu yapılar, dilin anlam ve ilişki kurma özelliklerini zenginleştirir ve cümledeki sözcükler arasında belirli bağlantıları sağlarlar.”(1960: 254).

1.2.5.1. Yalın Hâlde Bağlanan Edatlar

1.2.5.1.1. *kimi* “gibi”

Azerbaycan Türkçesinde “*kimi*” edatı benzerlik ve yakınlık anlamı taşıyan bir edattır. Örneğin, “*sanki, adeta, tıpkı gibi*” anlamlarında kullanılır ve cümlede karşılaştırma veya benzetme yaparken kullanılır. Bu yapı, dilde benzerlik veya yakınlık belirtmek için eski Türkçeden günümüze kadar gelmiş ve kullanılmaya devam etmektedir. (Ergin, 2013: 371).

Hər dəfə saray ətrafında, ya darvazada naməlum adam görünən kimi onu gizlədirdilər. Bayıra çıxarılan kimi balaca qılıncını, nizəsini, ox və kamanını işə salır, Mirzəli hakimin və başqa xan zadələrin oğulları ilə birlikdə Məhəmməd bəy və ya onun qardaşı Əhməd bəyin nəzarəti altında hərbi təlim keçirdi. (18/9) “Her defasında saray etrafında ya da bahçede tanınmayan bir adam gördükleri gibi onu saklıyorlardı. Dışarı çıkarıldığı gibi küçük kılıcını, mızrağını, ok ve yayını kullanmaya başlar, Mirzeli hâkimin ve başka hanzadelerin oğulları ile birlikte Mehemed bey veya onun kardeşi Ehmed Beyin gözetimi altında askerî eğitim yapıyorlardı.”

İnanırdı ki, Xeyransa arvadın öyrətdiyi bu «ovsunu» oxuyan kimi xəzri kəsəcək, sərin gilavar gələcək, daha gözlərinə qum dolmayacaq, möcalanda yağtikan üstə gün qabağında sərdiyi kəhrəba kimi əncirləri qum vurub xarab etməyəcəkdi. (24/13) “İnanıyordu ki, Heyransa kadının öğrettiği bu büyüü okuduğu zaman hezri kesecek, serin gilavar gelecek, artık gözlerine kum dolmayacak, möcalanda² deve dikenini üstüne güneş öncesinde serdiği kehribar gibi incirlere kum vurup harap etmeyecekti.”

1.2.5.1.2. *üçün* “için”

Yalçın’ın açıklamasına göre “A. Von Gabain’e göre bu edat, *uç* ‘nihayet, son’ isminden türeyen *uçu*-> *üçü*, ‘hedef almak’ fillinin -n’li zarf fiil biçimidir. Ergin ve Banguoğlu da bu görüşe katılmaktadır. Korkmaz ise bu edatın kökünün Gabain gibi *uç* olduğunu; ancak Gabain’in dediği gibi ‘uç, nihayet’ değil, ‘sebep’ +ı *iyelik eki* +n *vasıta eki* (> *uçın*) şeklinde izah edilmesi gerektiğini söyler.” (2018: 380).

² Meyve kurutmak için özel bir yer adı.

*Bu təlimlər onun **üçün** yeddiyaşlı uşağın oyunlarını əvəz edirdi. Gâh atlanır, gah da qılinc məşqi keçirdi.* (18/9) “Bu eğitimlər onun için yedi yaşındaki çocuğun oyunlarının yerini tutuyordu. Kâh atlıyor kâh kılıç antrenmanı yapıyordu.”

*Razıyam, – dedikdə Mirzəli rahat nəfəs aldı. Əlavə binaküzarlıq etmək **üçün** cəld otaqdan çıxdı.* (21/11) “Razıyım, - dediğinde Mirzeli rahat bir nefes aldı. Bu söze ilaven çare bulmak için hızla odadan çıktı.”

*Gəlin bargaha gətirilən günü mələkə birçə şərt kəsdi. Təzə gəlin onun saray dairəsində görünməyəcək, şahzadə **üçün** ayrılmış hərəm otaqlarında qalacaq.* (23/12) “Gelin saraya getirildiği günü kraliçe sadece bir tane şart koştı. Yeni gelin onun saray dairesinde görünmeyecek, şehzade için ayrılmış harem odalarında kalacak.”

1.2.5.1.3. *təki* “gibi”

Ergin’in *Azeri Türkçesi* adlı kitabında bu edat için tanımı şudur: *kimi* Azeri Türkçesinde *gibi* kelimesinin aldığı şekildir. Bu kelimenin *kip-i* iyeliğinden geldiğini biliyoruz. Osmanlı sahasında *p* sesi iki vokal arasında sedahlılaşmış, başta *k-g* değişikliği de olduğu için edat *gibi* şekline geçmiştir.” (1971: 192).

*Qazi bəy onun iş görməsinə bir söz deməsə də, qızın qəfəsdən buraxılan **təki** nə edəcəyini lazımınca bilməyən, pərvaz etməyə qorxan quş **kimi** hərəkət etdiyini görür, dodaqlarında xəfif, istehzal bir təbəssüm oynayırdı.* (26/14) “Gazi Bey onun iş yapmasına bir söz demese de, kızın kafesten bırakıldığı gibi ne yapacağını bilmeyen, uçmaya korkan kuş gibi hareket ettiğini görüyor, dudaklarında hafif alaylı bir tebessüm oluyordu.”

1.2.5.1.4. *qədər* “kadar”

“Karşılaştırma derecesi, vasfin yoğunluğunu nispi olarak gösteren sıfat şekilleridir. Bu tür sıfatlar genellikle bir şeyin diğerinden daha az veya daha fazla olduğunu ifade eder. Dilimizde karşılaştırma sıfatları, ‘o kadar güzel’, ‘az daha iyi’, ‘müthiş güzel’ gibi yapılarla kullanılır.” (Banguoğlu, 2011: 345).

*Sən mənim baba yurdum, sən mənim damarlarımda axan qanım **qədər** doğmasan, Xəzərim, dənizim mənim!* (7/1) “Sen benim baba yurdum, sen benim damarlarımda akan kanım kadar yakınımısın, Hazarım, denizim benim!”

*Sahilində baş vermiş o qanlı döyüşlərin təsvirindən əvvəl meydana təzəcə çıxmış bu şeyx oğlunun kimliyini, bu xəbərlərin nə **qədər** doğru, nə **qədər** yalan olduğunu bilmək üçün bir neçə il əvvələ qayıtmaq lazımdır.* (17/8) “Sahilinde başlamış o kanlı savaşların tasvirinden önce meydana yeni

çıkmiş bu Şeyh oğlunun kimliğini, bu haberlerin ne kadar doğru, ne kadar yalan olduğunu bilmek için birkaç yıl önceye gitmek lazımdır.”

1.2.5.1.5. *boyu* “boyunca”

“Bu edat, bir cümleye eklenerek zaman veya mesafe kavramı kazandırır.” (Yalçın, 2018:382).

Nədim Saleh qəlbindəki sevinci gizlədə bilmədi. Bütün yol boyu şahzadə xəyallara dalıb gedir, görünür, müəlliminin vəfatından yaman qüssə çəkirdi. (11/4) “Nedim Saleh kalbindeki sevinci gizleyemiyordu. Bütün yol boyunca şehzade kara kara düşüncelere dalıp gidiyordu, görünen o ki; öğretmenin vefatından sonra fena hâlde dertliydi.”

1.2.5.1.6. *üzrə* “üzere”

Ergin’in tanımına göre: “Üzere edatı, Türkçede sebep veya yaklaşma anlamını ifade eder. Eski Türkçe kökenli olan bu edatın asıl hâli ‘öze’ şeklindedir ve ‘üst’ anlamına gelen ‘öz’ kelimesi ile ‘-re’ yön ekinin birleşmesinden oluşmuştur.” (2013: 370). Bu edat, Azerbaycan Türkçesinde de yaygın olarak kullanılmaktadır.

Cavan İsmayıl adəti üzrə niqablı olsa da, qıl niqabın gözcükləri altından gələnlərin vəziyyətini görür, qəlbinə qürur, qələbə həzzi dolur, fəxrədən başı hərlənirdi. (101/66) “Genç İsmayıl âdeti üzere peçeli olsa da, ince peçenin gözenekleri altından gelenlerin hâlini görüyor, kalbine gurur, zafer hazzı doluyor, gururdan ateşi çıkıyordu.”

1.2.5.1.7. *içrə* “içinde, içine”

Karaağaç bu edatı ‘yer ve yön bildiren edatlar’ başlığı altında almıştır. (2012:434).

Oğlu gündən günə onlardan uzaqlaşır. istəyirdi ki, içəri keçsin əri Hacı Bəşirin ayaqlarına döşənsin, onları gözyaşları ilə yusun, yalvarsın, desin. (28) “Oğlu günden güne onlardan uzaklaşıyor. İstiyordu ki, içeri geçsin Hacı Beşir’in ayaklarına kapansın, onları gözyaşı ile yıkasın, yalvarsın, desin.”

1.2.5.1.8. *ilə* “ile”

“Birliktelik, beraberlik bildiren bir edattır. Dilelerin büyük bir bölümü *ile* edatının *il-* ‘ilmek, bağlamak’ fiilinin zarf fiil şekli olduğu konusunda görüş birliği içindedir.” (Alkaya, 2007: 392).

Uca boyu, zərif əndamı, işıqlı siması ilə İbrahim, daha çox anası Ləman xanımı xatırladırdı. (27) “Uzun boylu, zərif endamı, parlak yüzü ilə İbrahim daha çox annesi Leman hanımı hatırlatıyordu.”

Əziz oxucu, bu böyük mübarizə meydanında sən Bibixanım-Sultanım, Aytəkin, İbrahim və o vaxtlar şeyx oğlu şah kimi tanınan şah İsmayıl Xətai ilə görüşürsən. (28) “Aziz okuyucu, bu böyük mücadele meydanında sen Bibihanım Sultanım, Aytekin, İbrahim ve o zamanlar şeyh oğlu şah gibi tanınan Şah İsmayıl Hetai ile görüşürsün.”

Onu Sultanım adlandıran bir igidə özü ilə haralarasa, hansı qorxu və təhlükələrə isə çəkib aparırdı. (71/46) “Onu Sultanım diye adlandıran bir yiğide kendi ile nerelereyse, hangi korku ve tehlikelereyse çekip götürürdü.”

1.2.5.2. Yönelme Hâliyle Bağlanan Edatlar

1.2.5.2.1. *təraf*, “ taraf, doğru”

Bu edatlar adından da anlaşılaçağı üzere yön ve zaman bildirirler.

Başını qaldırıb qapıya tərəf baxdı və oğlanı gördü. (14/6) “Başını kaldırıp kapıya doğru baktı ve oğlanı gördü.”

Quyunun üstünə tərəf döndü. (6/14) “Kuyunun üstüne doğru döndü.”

Həyətdə tutun sık yarpaqları arasında budaqdan asılmış zənbilə tərəf baxmamağa çalışırdı. (29/16) “Bahçede dutun sık yaprakları arasında daldan asılmış sepete doğru bakmamaya çalışıyordu.”

1.2.5.2.2. *qarşı* “karşı”

Yer ve yön edatlarından biri olan *karşı* edatı, “Eski Türkçe’de ‘karşı’ şeklinde kullanılmaktaydı.” (Ergin, 2013: 372).

Uzun Həsən oğlanlarının onlara qarşı mübarizə meydanı açdığını gördükdə Sultanəli Səfəvi şeyxliyinə xırda qardaşı İsmayılı təyin edib özü ortancıl qardaşı İbrahim və digər şiərlə birlikdə döyüşə yollandı. (18/9) “Uzun Hesen oğlanlarının onlara karşı savaş meydanı başlattığını görünce Sultaneli Sefevi şeyhliğine küçük kardeşi İsmayıl’ı tayin edip kendi ortanca kardeşi İbrahim ve diğer Şiilerle birlikte savaşa gitti.”

Elə bu vaxtdan da oğlanın qəlbində mələkəyə qarşı qəribə bir kin oyandı. (26/15) “Sanki bu zamanda oğlanın kalbinde karısına karşı garip bir kin uyandı.”

1.2.5.2.3. *rəğmən* “rağmen”

Bu edat Yalçın’a göre: “Arapçadan gelen ve zıtlık anlamı veren durumları ifade etmek için sıklıkla kullanılan bir edattır.” (2018: 388).

Adətinə rəğmən, gəlini yanına çağırırdı, alnından öpdü. Üzünü oğluna tutub: dedi (27/15) “Töresinə rağmen, gelini yanına çağırırdı, alnından öptü. Yüzünü oğluna dönüp, dedi.”

Bəs neyçün əkiz qardaşlar adətə rəğmən nə zahirdə, nə də batində bir-birinə zərrəcə bənzəmirdi? (28) “Peki, niçin ikiz kardeşler adeta rağmen ne görünüşte ne düşüncede birbirine zerrece benzemiyorlardı?”

1.2.5.2.4. *görə*, “göre”

Bu edat bir karşılaştırma edati olup zarf-fiil kökenlidir ve ‘*kör-e*’ şeklindedir. (Yalçın, 2018: 389).

Tarixçilərin dediyinə görə, qədim yazılı abidələrdə, kitabələrdə onlarla adın var! (7/1) “Tarihçilerin dediğine göre, eski yazılı abidelerde, kitabelerde onlarca adın var!”

Atası şeyx Heydər Dağıstanda – şirvan sərhədlərində, haradasa öldürüləndən sonra, Ərdəbil sufiləri xeyli zəifləmişdi və buna görə də Uzun Həsənin oğlu Sultan Yəqub Ərdəbili asanlıqla ələ keçirə bilmişdi. (18/9) “Babası Şeyh Heyder Dağıstan’da- Şirvan sınırlarında, neredeyse öldürüldükten sonra, Erdebil sufileri hayli güçsüzleşmişti ve buna göre de Uzun Hasan’ın oğlu Sultan Yequb Erdebil’i kolaylıkla ele geçirmişti.”

1.2.5.2.5. *nisbətən* “nispeten”

Odur ki, İsmayıl yaşlılarına nisbətən çox inkişaf etmişdi. (18/9) “Öyle ki, İsmayıl yaşlılarına göre çok gelişmişti.”

1.2.5.3. Çıkma Hâliyle Bağlanan Edatlar

1.2.5.3.1. *əvvəl*, “önce”

Sahilində baş vermiş o qanlı döyüşlərin təsvirindən əvvəl meydana təzəcə çıxmış bu şeyx oğlunun kimliyini, bu xəbərlərin nə qədər doğru, nə qədər yalan olduğunu bilmək üçün bir neçə il əvvələ qayıtmaq lazımdır. (17/8) “Sahilinde başlamış o kanlı savaşların tasvirinden önce meydana yeni çıkmış bu Şeyh oğlunun kimliğini, bu haberlerin ne kadar doğru, ne kadar yalan olduğunu bilmək için birkaç yıl önceye gitmek lazımdır.”

1.2.5.3.2. sonra “sonra”

Yuxudan durandan sonra nə edəcəyini bilmirdi. (8/3) “Uykudan kalktıktan sonra ne yapacağını bilmiyordu.”

Görəsən, şahzadə hakimiyyəti ələ alandan sonra da belə fikirləşəcək, ya da dədə-babası kimi davranacaq rəiyyətlə? (12/5) Acaba, şəhzadə hâkimiyeti eline aldıktan sonra da böyle düşünecek, ya da atası dedesi gibi mi davranacak halka?”

1.2.5.3.3. bəri “beri, den beri”

Bu edat “eski metinlerde ‘berü’ şeklinde kullanılmaktaydı ve günümüzde de yaygın olarak kullanılan bir edattır.” (Ergin, 2013: 372).

Atılladan, Tomrisdən, Pompeydən bəri (onlardan daha əvvəlləri kim bilir?) sənə nə qədər adlar qoyublar. (7/1) “Atilla’dan, Tomris’ten, Pompey’dən, beri (onlardan daha öncəkiləri kim bilir?) sana ne kadar adlar koymuşlar.”

Lakin «onun xəstə olduğunu, bir neçə gündən bəri kimsəni qəbul etmədiyini» söylədilər. (77/50) “Lakin ‘onun hasta olduğunu, birkaç günden beri kimseyi kabul etmediğini’ söylediler.”

1.2.5.4. Kuvvetlendirme Edatları

“Azerbaycan Türkçesinde kuvvetlendirme edatları, cümlelən anlamını daha da pekiştirmək, bir özelliği vurgulamak veya abartmaq amacıyla kullanılan dil unsurlarıdır.” (Hüseynova, 2008: 46-51).

Axı sən onu çox xoşlardın, hər qabağıma qoyanda sən yâdıma düşmüşsən, bağrım zədən-zədən olub. (26/14) “Ama sen onu çok severdin, her önümə koyduğumda aklıma geliyorsun, bağrım delik deşik oldu.”

Əgər şeyx burda isə, bəs onda qapılar açıq, darvaza gələnlərin üzünə güşad nə üçün olsun? (28/16) “Eğer şeyh buradaysa, peki neden kapılar açık, bahçe kapısına gelenlerin yüzüne neden açık olsun?”

Qəlbindən keçənləri şahzadənin oxuya biləcəyi qorxusundan gözlərini uzaqlara, Xəzərdə dalğalanan tək bircə qayığa zillədi. (12/5) “Kalbinden geçenleri şəhzadənin okuyabileceği korkusundan gözlerini uzaklara, Hazarda dalğalanan tek bir kayığa gözlerini dikti.”

Nə ziyarət, nə ticarət, nə də heyvandarlıq heç birindən Allah onlara bol pay verməyib. (12/5) “Ne ziyaret, ne ticaret, ne de hayvancılık hiç birinden Allah onlara bol pay vermemiş.”

Səsində, sözlərinin bir-birinin ardınca düzüşündə məhz nəğmə ahəngi vardı. (66/42) “Sesinde, sözlerinin ardınca sıralamasında sırf nəğmə ahengi vardı.”

1.2.6. Bağlaçlar

“Bağlaçlar, cümle içindeki unsurları veya yargıları birbirine bağlayan, ilişki kuran kelimelerdir. Bunlar, cümlenin anlamını derinləştirmek, ilişkiyi açıklamak veya zıtlıkları vurgulamak için kullanılırlar. Örneğin ‘ve, veya, fakat, çünkü, ancak, gibi’ gibi bağlaçlar, cümleler arasında mantıksal veya duygusal ilişkiler kurarlar.” (Korkmaz, 2007: 32).

1.2.6.1. Sıralama Bağlaçları

Sıralama bağlaçları, peş peşe gelen benzer değer ve görevde olan kelimeleri birbirine bağlayan bağlaçlardır. Bu bağlaçlar, özellikle listeler oluştururken veya ardışık olarak sıralanan unsurları ifade ederken kullanılır. Örneğin, ‘ve, ile’ gibi bağlaçlar sıralama bağlaçları olarak işlev görürler. (Korkmaz, 2003:104).

Lələ Hüseyn bəy, Məhəmməd bəy və Əhməd bəy, Türkmən qardaşları da ona candan əziz adamları kimi baxardılar. (20/10) “Lala Hüseyn Bey, Mehmed bey ve Ahmed bey, Türkmen kardeşleri de onu candan severdiler.

Doğma yurdundan, dost və rəfiqələrindən məhrum edilmiş Bibixanım «Sultanım xanıma» çevriləndən sonra bütün varlığı ilə gənc və gözəl ərinə bağlandı. (23/12) “Doğduğu yurdundan, dost ve kız arkadaşlarından mahrum kalmış Bibihanım “Sultanım hanıma” çevrildikten sonra bütün varlığı ile genç ve güzel kocasına bağlandı.”

1.2.6.2. Denkleştirme Bağlaçları

Denkleştirme bağlaçları, genellikle “ya, veya, yahut, veyahut” gibi kelimelerle yapılan bağlaçlardır. Bu bağlaçlar, birbirine eşit olan veya birbirlerinin yerini alabilecek unsurları bağlamak için kullanılır. (Ergin, 2013:353).

Evdən, alaçıq və ya başqa bir tikilidən əsərəlamət yox idi. (35) “Evden, alçak veya başka bir dikiliden eser yoktu.”

Görünür, bu gün ya zəvvar çox idi, evlərinə yığışmışdılar; ya da əksinə, zəvvar az idi, pirin həyatindəki böyük tut ağacının altına toplaşmış kölgəlikdə laqqırtı vururdular. (11/4) “Görünüyor ki, bugün hacılar çoktu, evlerine

yığılmıştı; ya da aksine, hacılar azdı, pirin bahçesindeki büyük dut ağacının altına toplaşıp gölgelikte sohbet ediyordular.”

1.2.6.3. Karşılaştırma Bağlaçları

Ergin “karşılaştırma bağlaçlarını genellikle ‘*ya... ya, hem... hem, ne... ne, dA... dA*’ gibi yapılarla kullanır. Bu bağlaçlar, karşılaştırma yapılan unsurlar arasında benzerlik veya farklılıkları ifade etmek için cümlede yer alırlar. (2013: 353).

Həm dənizi seyr edər, həm də arasından dumdur, gözyaşı kimi su gillənən bu qayaların həzin ninnisinə qulaq asardı. (11/4) Hem denizi seyredər, hem də arasından dupdur, gözyaşı gibi yuvarlanan bu kayaların həzin ninnisini dinlərdi.”

Görəsən, şahzadə hakimiyyəti ələ alandan sonra da belə fikirləşəcək, ya da dədə-babası kimi davranacaq rəiyyətlə? (12/5) “Acaba, şəhzadə hâkimiyeti elinə aldıktan sonra da böyle düşünecek, ya da atası dedəsi gibi mi davranacaq halka?”

«*Danış, dilin nə şirindi, danış, sən nə cürətli qızsan*», – *sözləri cavanın qəlbindən keçdi.* (14/6) “Konuş, dilin ne tatlıdır, konuş, sen ne cesaretli kızsın”, - sözleri gencin kalbinden geçti.”

1.2.6.4. Pekiştirme Bağlaçları

Pekiştirme bağlaçları, cümlelerin sonlarına gelerek önceki veya sonraki kelimeleri birbirine bağlayarak anlamı güçlendiren bağlaçlardır (Korkmaz, 2007:174). Yalçın bu bağlaçları ‘*bilə, da, de*’ şeklinde almıştır. (2018: 368-369).

Üzünü, boy-buxununu heç olmasa aran-saran belə yâdına sala bilmirdi. (18/9) “Yüzünü, boyunu posunu hiç olmasa bazen bile aklına getiremiyordu.”

Zağalarda bir qotur keçi də yox idi. (26) “Hayvan ininde bir uyuz keçi dahi yoktu.”

1.2.7. Ünlemler

“Ünlemler, değişik ortamlarda çıkarılan insan seslerinden ibarettirler ve değişik duyguları anlatmaya yararlar. Birçoğu anlatım gücünü kendi ses yapılarından alırlar; fakat aralarında belirli bir duyguyu seslenme yoluyla anlatmak yanında, kendilerine özgü bir anlama sahip olanlar da vardır.” (Karaağaç, 2016:437).

Bilirəm, ay bala, bilirəm, and niyə içirsən? (36/22) “Biliyorum, ay balam biliyorum, yemin niye ediyorsun?”

Dayan, ay qız, səninlə işim yoxdu, qorxma... aa...a... (30) “Dur, ay kız, seninle işim yoktur, korkma... aa...a...”

Eh, daha nələr olacaq, dərdin alım, Xəzərim, nə deyim, nə danışım; mən xatırladıqca dünya başıma aylanır. (63/40) “Eh daha neler olacak, derdini alıyım, Hazarım, ne diyeyim, ne söyleyeyim; ben hatırladıkça dünya başıma dolanır.”

Yox, sənın adın Sultanım xanım olacaq. Sən mənım sultanım olacaqsan. Yoxsa bu gen dünya mənə dar gələr. Yoxsa mən bu gen dünyada yaşaya bilmərəm», – deyə şahzadə düşündü. (15/7) “Yok, senin adın Sultanım Hanım olacak. Sen benim sultanım olacaksın. Yoksa bu dünya bana dar gelir. Yoksa ben bu dünyada yaşayamam” diye düşündü şehzade.”

At doğulan günü atdı, oğul doğulan günü – oğul bax, yaxşı oğul ol. (98/64) “At doğduğu günden beri attır, oğul doğduğu günden beri oğuldur, bak iyi oğul ol.”

1.2.8. Fiiller

“Fiiller, dilde eylem veya durum bildiren kelimelerdir ve genellikle cümlede çekimli bir şekilde kullanılırlar.” (Gülensoy, 2019: 558). “Azerbaycan Türkçesi için fiil çekimleri konusunda kaynak olarak *Grammatika Azerbaydjanskogo Yazıka* (1971) ve Hüseyinzade’nin çalışması (1973) öne çıkmaktadır. Bu kaynaklar, Azerbaycan Türkçesinde fiillerin çekimlenmesi, çeşitli zaman ve kip formları, şahıs ekleri gibi dilbilgisel unsurlar hakkında detaylı bilgi sunmaktadır.” (Musaoğlu, 2008: 14).

1.2.8.1. Şahıs Ekleri

Fiil çekimlerinde hareketi yapanı bildiren eklere kişi ekleri denir. Azerbaycan Türkçesinde bu eklere ‘şəxs şəkilçiləri’ denir ve bu kategoriyi üç başlık altında incelemekteyiz. (Yalçın, 2018: 269).

1.2.8.1.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

“Azerbaycan Türkçesinde fiil çekimlerinde en fazla kullanılan şahıs ekleri, zamir kökenlidir ve kişi zamirlerinin zaman ekleriyle birleşmesiyle oluşur. Bu şahıs ekleri, fiilin kim tarafından yapıldığını veya kiminle ilgili olduğunu belirtmek için kullanılır.”

(Yalçın, 2018: 270). İşte Azərbaycan Türkçesinde zamir kökenli şahıs eklerinin kullanımı şu şekildedir:

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-Am	-ıq, -ik, -uq, -ük
2. Şahıs	-sAn	-sInIz, -sIz/-sUnUz, -sUz
3. Şahıs	- Ø/-dIr/-dUr	-lAr/ -dIrlAr

*Sən işində ol, tez getsə səslərsən, **gəlləm** genə.* (67/43) “Sen işine bak, erken giderse seslenirsin, gelirim yine.”

*Sonra istədiyimiz şahzadə, ya da xanзадə qızı **alarıq**.* (23/12) “Sonra istediğimiz şehzade, ya da hanzade kızı alırız.”

***Bilirəm**, ay bala, **bilirəm**, and niyə içirsən?*(36/22) “Biliyorum, ay balam biliyorum, yemin niye ediyorsun?”

Neçəsiniz? (15/7) “Kaç kişisiniz?”

*Buyurun, buyurun, Bəhrem qazi, siz bu diyara xoş **gəlmisiz**, sefa **gətirmisiz**.*(28/28). “Buyurun, buyurun, Behrem Kadı, siz bu diyara hoş geldiniz, sefa getirdiniz.”

1.2.8.1.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Korkmaz’a göre: “Bu ekler birer iyelik eki iken zamanla fiil çekimlerinde şahıs gösteren ekler olarak da kullanılmaya başlamıştır.” (2003: 571). Bu ekler, Azərbaycan Türkçesinde cümlelerin kişiye özgü olmasını ve belirli bir sahiplik veya ilişki durumunu ifade etmesini sağlarlar.

Azərbaycan Türkçesindeki iyelik kökenli bu şahıs ekleri şu şekildedir:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-m	-q,-k
2. Şahıs	-n	-nIz/-nUz
3.Şahıs	-Ø	-lAr

*Xoş **gördük**, xala! – deyə boynuna sarılan Sultanım xanımı, sevinclə olsa da, ehtiyatla bağrına basırdı.* (26/14) “Hoş gördük, hala! – diye boynuna

sarılan Sultan hanımı, sevinçle de olsa, tedbirli bir şekilde bağrına basıyordu.”

Bir zaman qəbilənin ulu babalarını islama dəvət etmiş qocanın məzarı – pir üstünə gəldilər. (60/38) “Bir zaman kabilenin ulu babalarını İslam’a davet etmiş yaşlının mezarı- pirin yanına geldiler.”

1.2.8.1.3. Emir Kipinde Kullanılan Şahıs Ekleri

Azerbaycan Türkçesinde bu kategoride kullanılan kişi ekleri çekimlenirken kullanılan eklerle göre değişiklik gösterir. Bu ekler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-Ayım	-Alım
2.Şahıs	-	-In/-Un
3.Şahıs	-sIn/-sUn	-sInlAr/-sUnlAr

Aparın, meydanda asın! Qoy qoyun hesab elədiyi camaat öz gözü ilə onu görsün. Günahını carçılara da deyin. (80/52) “Götürün, meydana asın! Bırak koyun dediği cemaat kendi gözü ile onu görsün. Günahını tellara da söyleyin!”

Ucaları alçaltsın, alçaqları uçaltsın! Pərvərdigara! Bugünkü gündə hökmdara zəfər nəşib eylə, qoy düşmən zəlil olsun! Sənin buyurduğun yola gəlsin! (95/61) “Yüksekleri alçaltsın, alçaqları yükseltsin! Ya Rab! Bugünkü günü hükümdara zafer nasip eyle, bırak düşman ziyan olsun! Senin buyurduğun yola gelsin!”

Camaatı necə inandırım? Əkinəclərini, biçənəklərini, mal-qaralarını hara töküb getsinlər? (40/25) “Halkı nasıl ikna edeyim? Ekinlerini, biçeceklerini, büyük baş hayvanları nereye koyup gitsinler? Evlerinden barklarından nasıl ayrılınsınlar?”

1.2.8.2. Zaman Ekleri

1.2.8.2.1. Geçmiş Zaman

1.2.8.2.1.1. I. Tip Geçmiş Zaman

“Azerbaycan Türkçesinde kullanılan görülen geçmiş zaman, Türkiye Türkçesindeki geçmiş zaman biçimleriyle benzerlik göstermektedir. Bu zaman biçiminde eylemin geçmişte görüldüğü ve tamamlandığı anlamı vurgulanır. Azerbaycan

Türkçesinde bu zaman biçimine ‘-dI/-dU’ ekleriyle yapılan çekimler aracılığıyla ulaşılır. Bu yapıya Azərbaycan Türkçesinde ‘*Şühidi kəçmiş*’ zaman adı verilir.” (Yalçın, 2018: 272).

Olumlu Çekim: (fiil+ -dI/-dU zaman eki+ iyelik kökenli şahıs ekleri)

Bu gün də elə oldu. Bir qədər yerində çevrikdi. Nədimi Salehi çağırıb Gəzintiyə çıxmaq üçün hazırlıq görməsini əmr etdi. Özü isə yeməyə aylaşdı. İştahası da yox idi. Bir az cücə çığırtması yedi, bir piyalə süd içib sarayın eyvanına çıxdı. Nədim onu qarşıladı. (8/3) “Bugün de öyle oldu. Bir süre yerinde bakındı. Nedimi Saleh’i çağırıp gezintiyeye çıkmak için hazırlık yapmasını emretti. Kendisi ise yemeğe oturdu. İştahı da yoktu. Biraz civciv kızartması yedi, bir fincan süt içip sarayın balkonuna çıktı. Nedim onu karşıladı”

Olumsuz çekimi: –mA ekleriyle yapılmaktadır (Yalçın, 2018: 273).

O günün axşamına doğru qəbilənin köhnə və təzə düşərgəsində bir nəfər də qalmadı. (61/39) “O günün akşamına doğru kabilenin eski ve taze kampında bir adam dahi kalmadı.”

Soru şekli: –mI/-mU ekleri ile yapılır. Azərbaycan Türkçesinde soru ekleri daima kendinden önce gelen sözcüklere bitişik yazılır. (Yalçın, 2018:273).

Xırdaca, oynaq, dəcəl ləpələrin sahilin qanlı qumlarını yuyub arıdıb. Sən göz yaşlarındanmı belə duzlusan, ahlardan, əninlərdənmı belə həzinsən, qəzəblərdənmı belə çoxqunsan, Xəzərim mənim? (63/40) “Küçük, oynak, yaramaz damlaların sahilin kanlı kumlarını yıkayıp arıtmış. Sen gözyaşlarından mı böyle tuzlusun, ahlardan, inlemelerden mi böyle həzinsin, gazaplardan mı böyle çoxqunsun, Hazarım benim?”

1.2.8.2.1.2. II. Tip Geçmiş Zaman

“Azərbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman, eylemin öğrenildiği, duyulduğu veya öğrenilmiş olduğu anlamını ifade eder. Bu zaman biçimi ‘-mIş/-mUş’ ekleriyle oluşturulur. Azərbaycan Türkçesinde bu zaman biçimine ‘*Nəqli keçmiş*’ zaman adı verilir.” (Yalçın, 2018: 275).

Olumlu Çekim: Kipin çekiminde –mIş/-mUş ekleri kullanılır ve zamir kökenli şahıs ekleri ile çekimlenir. (Yalçın, 2018: 276).

Sahilində dayanmışam, sahilində sevmişəm, sahilində şənələnmişəm. (7/1)
“Sahilinde durmuşum, sahilinde sevmişim, sahilinde şenlenmişim.”

Olumsuz Çekim: -mA ile yapılır.

*Onlar heç yarım ağac evdən **uzaqlaşmamışdı** ki, Mirzəli hâkim İsmayılın havadan asılmış «həbsxanasına» yaxınlaşdı, öz əli ilə bağladığı ipləri açdı, yeri rahat olsa da, uşaq, zənbildə oturub solğun sifətində indi çox iri görünən gözləri ilə kişiylə baxırdı.*” (30/21) “Onlar hiç yarım ağac boyu kadar uzaklaşmamıştı ki, Mirzeli hâkim İsmayıl’ın havadan asılmış ‘həpishanesine’ yaxınlaştı, kendi eli ilə bağladığı ipleri açtı, yeri rahat olsa da, çocuk sepette oturub solğun yüzünde şimdi çok iri görünen gözleri ile adama bakıyordu.”

*Neyçün ki, birdən Allah **eləməmişkən**, o sağ qalsaydı, kişinin özünə bir zaval toxunardı.* (66/42) “Ne için ki, birden Allah yapmamışken, o sağ kalsaydı, adamın kendine bir zeval dokunurdu.”

Soru Şekli: -mI/-mU soru eki kullanılarak yapılır. (Yalçın, 2018: 276)

İncelenen metinde örneğine rastlanılmamıştır.

1.2.8.2.1.3. III. Tip Geçmiş Zaman

“Azerbaycan Türkçesinde ‘*Nəqli keçmiş*’ zaman, eylemin öncesinde gerçekleştiği ve bu olayın haber verilmesi amacıyla kullanılan bir geçmiş zaman biçimidir. Bu zaman biçimi ‘-Ib/-Ub’ ekleriyle oluşturulur. Bu ekler, ‘-p’ zarf fiil ekiyle ve ‘tur-’ yardımcı fiiliyle birleştirilerek meydana gelmiştir. Bu kip Azerbaycan Türkçesinde sadece tonlu şekliyle –Ib/-Ub biçiminde kullanılmaktadır. 1. teklik ve çokluk şahısları bu kip ekini almazlar.” (Yalçın, 2018: 278).

Olumlu Çekimi:

*Xəstəliyim **olubsa**, – qızılı qumun **sağaldıb**; **dincəlib** dalgalarının qoynunda səyahətlərə çıxmışam.* (7/1) “Hastalandığımda, -altın kumun iyileştirmiş; dinlenip dalgalarının koynunda seyahatlere çıkmışım.”

Olumsuz Çekimi: –mA ekiyle yapılır. (Yalçın, 2018: 278).

*Nələr **görməyib** Xəzər.* (8/2) “Neler görmemiş Hazar.”

Soru Şekli: -mI/-mU soru eki kullanılarak yapılır. Örneğin: *Oxuyubsanmı?* Fakat incelenen metinde örneğine rastlanılmamıştır. (Yalçın, 2018: 278).

1.2.8.2.2. Şimdiki Zaman

Kazımov, şimdiki zaman için şu tanımını yapar: “Azerbaycan Türkçesinde ‘*indiki zaman*’ olarak ifade edilir. Fiilin şimdiki zamanı işin, hâl ve hareketin icrasına

başlandığını, lakin məlumat verilən onun bitmediğini, davam etməkdə olduğunu bildirir.” (2004:232).

1.2.8.2.2.1. I. Tip Şimdiki Zaman

Bu zamanın ekinin çəkimi isə ‘-(y)Ir’ və ‘-(y)Ur’ şəklindədir. (Yalçın, 2018: 279).

Olumlu çəkimi: *fiil*+ -(y)Ir/-(y)Ur zaman eki+ zamir kökenli şəhis ekiylə kurulur. (Hüseynzadə, 2007: 166).

*Allah göndərən Quran haqqı, qayınanan, **görünür**, səni çox **istəyir**, qızım!* (26/14) “Allah göndərdi, Quran hakkı, kaynayan belli ki seni çox sevir kizim!”

*Oğlan nə özü şiəliyi qəbul **edir**, nə də qəbilədaşlarının təslimi üçün aman **diləyirdi**.* (60/38) “Oğlan ne kendi Şiiliği kabul ediyor, ne de kabiledaşlarını teslimi için onay veriyordu.”

Olumsuz çəkimi: *fiil*+ -mA olumsuzluk eki + -Ir/ -Ur zaman eki+ zamir kökenli şəhis eki ilə kurulur. Kipin olumsuzluk çəkimi esnasında -mA’ nın ünlüsü düşər və zamanla kaynaşmaya uğrar. Misal: “*almıram, almırsan*”. (Yalçın, 2018:280).

*Daha **bilmirəm** nələr.* (7/1) “Daha bilmiyorum neler...”

*Söhbətdə iştirak **etmir**.* (16/8) “Sohbete katılmıyor.”

Soru Şekli: -mI/-mU soru ekiylə yapilir. Örneğin: ‘*alırıqmı?*’ Fakat incelenen metinde örneğine rastlanılmamıştır.

1.2.8.2.2.2. II. Tip Şimdiki Zaman

Yalçın’ın tanımına göre Azərbaycan Türkçesinde II. Tip Şimdiki Zaman eki, “fiilin başladığını ve davam etməkdə olduğunu göstərir. Bu zaman, ‘-makda’ və ‘-mekde’ ekleriyle yapilir.” (2018: 281).

Olumlu Çəkimi: (*fiil*+ -maqda/-mekde zaman eki+ zamir kökenli şəhis eki.

*Yayın qızmar günlərində Xeyransa xalaya paltar-palaz **yumaqda**, yorğan-döşək **salmaqda** kömək edərdi.* (24/13) “Yazın kızgın günlerinde Heyransa halaya kılık kıyafet yıkamakta, yorgan döşək yapmaktə yardım ederdi.”

Olumsuz Çəkimi: -mA ekiylə yapilmaktadır. Metinde örneği yoktur.

Soru Şekli: –mI/- mU soru ekiyle karşılanır (Yalçın, 2018: 282). Metinde örneği yoktur.

1.2.8.2.3. Gelecek Zaman

“Gelecek zaman ekleri, şekil olarak bildirme, zaman olarak da gelecek zamanı ifade etmektedir. Bugünkü Türkiye Türkçesinde kullanılan ekler, Azerbaycan Türkçesinde de aynıdır.” (Ergin, 2013: 302).

Azerbaycan Türkçesinde, gelecek zaman, “iş ve hareketin danışılan zamandan sonra icra edilip edilmeyeceğini bildirir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Azerbaycan Türkçesinde gelecek zamanın iki çeşidi vardır.” Bunlar: ‘*Qəti gələcək zaman və qeyri-qəti gələcək zaman.*’ (Dağlı, 2019: 101).

1.2.8.2.3.1. I. Tip Gelecek Zaman

“*Qəti gələcək*” zaman, “iş ve hareketin gelecekte icra edilip-edilmeyeceğini qəti şekilde bildirir, - *acaq* ekiyle yapılır: -*acaq* şəkilçisi ilə düzəlir: *al-acağ-am, al-acaq-san, al-acaq-dır, al-acağ-ıq, al-acaq-sınız, al-acaq-lar, ək-əcay-əm, ək-əcək-sən, ək-əcək-dir, ək-əcay-ik, ək-əcək-siniz, ək-əcək-lər* ve s.” (Nağısoylu, Mehman Zeynallı, 2009: 81).

Təzə gəlin onun saray dairəsində görünməyəcək, şahzadə üçün ayrılmış hərəm otaqlarında qalacaq. Ona tək bircə qulluqçu, bir də bir cariyə veriləcək. Bişmişini də dərbar mətbəxindən həmin cariyə alıb aparacaq. (23/12) “Gelin saraya getirildiği günü kraliçe sadece bir tane şart koştu. Yeni gelin onun saray dairesinde görünmeyecek, şehzade için ayrılmış harem odalarında kalacak. Ona sadece bir hizmetçi, bir de cariyeye verilecek. Yemeğini de saray mutfağından aynı cariyeye alıp götürecektir.”

Yox, sənın adın Sultanım xanım olacaq. Sən mənim sultanım olacaqsan. (15/7) “Yok, senin adın Sultanım Hanım olacak. Sen benim sultanım olacaksın.”

Olumsuz Çekimi: –mA ekiyle yapılmaktadır (Yalçın, 2018: 283).

İnanırdı ki, Xeyransa arvadın öyrətdiyi bu «ovsunu» oxuyan kimi xəzri kəsəcək, sərin gilavar gələcək, daha gözlərinə qum dolmayacaq, möcalanda yağıtikan üstə gün qabağında sərdiyi kəhrəbə kimi əncirləri qum vurub xarab etməyəcəkdi. (24/13) “İnanıyordu ki, Heyransa kadının öğrettiği bu büyüü okuduğu zaman hezri kesecek, serin gilavar gelecek, artık gözlerine

kum dolmayacak, möcalanda deve dikenini üstüne güneş öncesinde serdiği kehribar gibi incirlere kum vurup harap etmeyecekti.”

1.2.8.2.3.2. II. Tip Gelecek Zaman

Hüseynzade bu tip gelecek zaman için şu tanımı yapmaktadır: “Türkiye Türkçesinde geniş zaman olarak bilinirken, Azerbaycan Türkçesi gramerinde ‘*qəyri qəti gələcək zaman*’ olarak adlandırılmaktadır. Bu zamanın eki ‘-Ar’ şeklindedir.” (2007: 166).

Bir-iki günəcən özümü sənə çatdıraram. (69/45) “Bir iki güne kadar gelirim”

Mən də bu qəsəmi qəbul edib şahın hüzuruna gedərəm, olanını deyərəm. (29/16)

“Ben de bu yemini kabul edip şahın huzuruna giderim, olanı anlatırım.”

Olumsuz Çekimi : -mA ekiyle yapılmaktadır. Çekim esnasında bu ekin ünlüsü düşer ve kaynaşma sonucu -mAr biçimini almaktadır. Bazı oğuz grubu lehçelerinde -mAz hâliyle görülmektedir. (Yalçın, 2018:285).

Çünkü üç ay kışı, üç ay da yazı bu yerlərə çərçi ayağı dəyməzdi. İlin demək olar ki, altı-yeddi ayını qəbilələr özlərindən başqa heç kimin üzünü görməzdilər. Qəbilənin tutma çobanı, naxırçısı, biçinçisi olmazdı. (36/21)
“Çünkü üç ay kışı, üç ay da yazı bu yerlere çerçi ayağı değmezdi. Yılın demek oluyor ki, altı yedi, ayını kabileler kendilerinden başka hiç kimsenin yüzünü görmezdiler. Kabilenin tutma çobanı, sığırtmacı, orakçısı olmazdı.”

1.2.8.3. Tasarlama Kipleri

1.2.8.3.1. Emir Kipi

Emir kipi, yapılması gereken işi kesinlik belirterek ifade etmeye yarayan bir gramer kalıbıdır. Bu kip, fiil kök veya gövdesine getirildiği için ve aynı zamanda şahıs ekini de karşıladığı için ayrı bir şahıs eki kullanılmaz. Böylelikle her şahıs için ayrı bir emir eki bulunmaktadır. (Korkmaz, 2003: 665).

Azerbaycan Türkçesinde bu kipe “*Felin əmr*” *şakli* denir. Türkiye Türkçesi gibi her şahsa göre ayrı bir ek almıştır. Buna örnek olarak emir kipinin *al-* fiilinde çekimi şöyledir: (Yalçın, 2018:287).

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	<i>alım (alayım)</i>	<i>alaq</i>
2. Şahıs	<i>al</i>	<i>alın (ız)</i>
3.Şahıs	<i>alsın</i>	<i>alsınlar</i>

*Bilmək istəyirəm, **görüm** dünyada daha necə insanlar, hansı dillər, nə cür adətlər var. (27) “Bilmək istiyorum, göreyim dünyada nasıl insanlar, hangi diller, ne çeşit adetler var.”*

***Aparın**, meydanda **asın!** **Qoy** qoyun hesab elədiyi camaat öz gözü ilə onu **görsün**. *Günahını carçılara da deyin. (80/52) “Götürün, meydana asın! Bırak koyun dediği cemaat kendi gözü ile onu görsün. Günahını tellara da söyleyin!”**

Olumsuz Çekimi: –mA soru ekiyle yapılmaktadır. 1.şahıs ve 2.çokluk şahıslar arasında /y/ kaynaştırma ünsüzü çekime girmektedir. (Yalçın, 2018: 287).

*Şirvanşahlar xanədanını «elçi öldürdülər» şayiəsi ilə rüsvay **etməyin!** (81/52)”Şirvanşahlar hanedanını ‘elçiyi öldürdüler’ diye rüsva etmeyin!”*

*Bir qaşığıq qanından ötrü... **sürünmə!** (81/53) “Bir kaşık kanından ötürü... Sürünme!”*

1.2.8.3.2. İstek Kipi

Gülensoy istek kipini şu şekilde tanımlar: “Tasarlanan hareketin istendiğini bildiren, dilek veya tasarlama şekil ekidir. Türkiye Türkçesinde bu kip, “-A” eki ile yapılmaktadır.” (2019: 570). “Azerbaycan Türkçesinde ise bu ek, ‘*Felin arzu şekli*’ olarak adlandırılır ve Türkiye Türkçesi ile aynıdır. Ünlüyle biten kelimelerden sonra araya /-y/ kaynaştırma ünsüzü eklenir.” (Yalçın, 2018: 291).

Aşağıdaki tabloda istek kiplerinin şahıslara göre çekimi verilmiştir:

Mən	<i>yaz</i>	<i>-a/-ə</i>	<i>-m</i>	<i>yazam</i>
Sən	<i>gəl</i>	<i>-ə</i>	<i>-sən</i>	<i>gələsən</i>
O	<i>yaz</i>	<i>-a</i>	<i>-</i>	<i>yaza</i>
Biz	<i>gələk</i>	<i>-ə</i>	<i>-k</i>	<i>gələk</i>
Siz	<i>yaz</i>	<i>-a</i>	<i>-siniz</i>	<i>yazasınız</i>
Onlar	<i>gəl</i>	<i>-ə</i>	<i>-lər</i>	<i>gələlər</i>

(Yalçın,2018: 292).

Olumsuz Çekimi: Fiille kip arasında –mA eki getirilerek yapılmaktadır. Olumsuzluk eki ile kip arasına da bir –y- ünsüzü girer. (Yalçın, 2018: 292).

Bəs nə tədbir görək, bala? (40/25) “Peki, ne tedbir alalım oğlum?”

Bilirsən, bala, qoy mən ağsaqqallarla məsləhətləşim. Deyirəm qalxaq. Bax, o Güngörməz dağın döşündəki düz yerdə ala-babat qazmalar, komalar quraq, arvad-uşağı köçürək ora. Özümüz də silahlanıb düzdə əkin-biçinimizə, heyvanatımıza yiyəlik eləyək. (40/25) “Biliyorsun, evladım bırak ben aksakallılarla konuştum. Diyorum gidelim. Bak, o Güngörmez dağın yamacında düzlük yerde vasat şekilde kazmalar, kulübeler kuralım, çoluk çocuk göçelim oraya. Kendimiz de silahlanıp çiftçilik yapar, hayvanlarımızı otlatırız.”

1.2.8.3.3. Gereklilik Kipi

“Gereklilik kipi eki, sadece şekil ifade etmektedir ve tasarlanan hareketin gerekliliğini belirtir. Bugünkü Türkiye Türkçesinde bu kip ekleri genellikle ‘-mAll’ şeklindedir.” (Ergin, 2013: 312).

“Bu kip eki, Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanıldığı gibi, Azerbaycan Türkçesinde de benzer şekilde kullanılır. Azerbaycan Türkçesinde bu kip eklerinin kullanımı, Türkiye Türkçesi ile dilbilgisel açıdan benzerlik gösterir ve iki lehçe arasındaki dilbilgisel kökeni ortaya koyar.” (Yalçın, 2018: 320).

1.2.8.3.3.1. I. Tip Gereklilik Kipi

Azerbaycan Türkçesindeki adı ‘*Felin vacib şəkli*’ dir ve bu kip ekleri Türkiye Türkçesi ile aynıdır. Bu kip, zamir kökenli şahıs eklerine gelmektedir. (Yalçın, 2018: 293). Gereklilik kipi, bir eylemin yapılmasının zorunlu olduğunu ifade eder.

Ergin’e göre bu kip ekleri: “Türkiye Türkçesinde de benzer şekilde kullanılır. Türkiye Türkçesinde gereklilik kipi genellikle ‘-mAll’ şeklinde olup, aynı işlevi görür.” (2013: 312). Her iki lehçede de bu kip ekleri, dilbilgisel yapılarının benzerliklerini ve kökenlerini gösterir.

	Teklilik	Çokluk
1. şahıs	<i>almalıyam</i>	<i>almalıyım</i>
2. şahıs	<i>almalısan</i>	<i>almalısız (sınız)</i>

3. şahıs	<i>almalıdır</i>	<i>almalıdırlar</i>
-----------------	------------------	---------------------

(Yalçın, 2018: 294).

Al- fiilinin gereklilik çekiminde kullanılan *-dır* eki ihtimali kuvvetlendirme ekidir.

(Yalçın, 2018: 293).

Şeyxim, mən qəsəm yâd etməliyəm. Onlar bunu tələb etməsinlər, evi axtarmasınlar deyə onlardan əvvəl özüm Qurani-mübinə and içməliyəm. (21/11) “Şeyhim, ben aykırı yemin etməliyim. Onlar bunu istemesinlər, evi aramasınlar diye onlardan önce kendim Kuranı Mübin’e yemin etməliyim.”

Olumuz Çekimi: -mA ekiyle yapılmaktadır. İkinci bir olumsuzluk eki ise kip ekinden sonra getirilen “*deyil*” ifadesiyle yapılmaktadır. (Yalçın, 2018: 294).

Şeyx oğlunun üzünü natəmiz adamlar görməməli idi. (31/18) “Şeyh oğlunun yüzünü kirli adamlar görmemeliydi.”

1.2.8.3.3.2. II. Tip Gereklilik Kipi

Azerbaycan Türkçesindeki 2. tip gereklilik kipi, yani “*Felin lazım şəkli*”, “+AsI” ekiyle yapılmaktadır. (Yalçın, 2018: 295). Bu kip, zamir kökenli şahıs eklerine göre çekimlenmektedir.

Mən	<i>yaz</i>	<i>-ası/-əsi</i>	<i>-yam/-yəm</i>	<i>yazasıyam</i>
Sən	<i>gəl</i>	<i>-əsi</i>	<i>-sən</i>	<i>gələsisən</i>
O	<i>yaz</i>	<i>-ası</i>	<i>-dır</i>	<i>yazasıdır</i>
Biz	<i>gəl</i>	<i>-əsi</i>	<i>-yik</i>	<i>gələsiyik</i>
Siz	<i>yaz</i>	<i>-ası</i>	<i>-sınız</i>	<i>yazasısınız</i>
Onlar	<i>gəl</i>	<i>-əsi</i>	<i>-dirlər</i>	<i>gələsidirlər</i>

Olumsuz Çekimi: “*deyil*” dir. Şahıs ekleri bu sözcüğe getirilir: *alası deyiləm* “almama gerek yok” şeklindedir. (Yalçın, 2018: 296).

İncelenen metinde örneklerine rastlanılmamıştır.

1.2.8.3.4. Şart Kipi

Yalnız şekil ifade eden bir kip eki olan şart kipleri, fiil kök ve gövdelerine eklendiğinde şart belirtmesi amacıyla kullanılır Azerbaycan Türkçesindeki adı “*Şərt*

şəkli” dir ve zamir kökenli şahıslara gelmektedir. (Ergin, 2013: 309). *Al-* fiilinin olumlu çekimi aşağıdaki gibidir:

əvəzlik	fel	şəkilçi	şəkilçi	nümunə
mən	<i>bax</i>	-sa/-sə	-m	<i>baxsam</i>
sən	<i>gəl</i>	-sə	-n	<i>gəlsən</i>
o	<i>yaşa</i>	-sa	-	<i>yaşasa</i>
biz	<i>gör</i>	-sə	-q/-k	<i>görsək</i>
siz	qayıt	-sa	-nız/-niz	qayıtsanız
onlar	eşit	-sə	-lar/-lər	eşitsələr

Öldürsən də, yâda vermə. (12/5) “Öldürsen de, yabancıya verme!”

Bütün «oyunlar» onun xoşuna gəlsə də, çəkdiyi kəşməkəşlərin acılarını unutmura bilmirdi. (18/9) “Bütün ‘oyunlar’ onun hoşuna gitse de, çektiği zorlukların acılarını unutamıyordu.”

Olumsuz Çekimi: Fiile –mA eki getirilerek yapılmaktadır.

Üzünü, boy-buxununu heç olmasa aran-saran belə yâdına sala bilmirdi. (18/9) “Yüzünü, boyunu posunu hiç olmasa bazen bile aklına getiremiyordu.”

Sonralar İbrahim böyüyüb, anadan gizlədə bilməsə də, hamıdan gizlətməyə çalışaraq şeir qoşmağa başlayanda şeirinin məzmunu da, hədəfi də dəyişdi. (28/?) Sonralar İbrahim büyüüp, annesinden saklayamasa da, herkesten saklamaya çalışarak şiir yazmaya başladığında şiirin konusu da amacı da değişti.

1.2.8.4. Fiilimsi Ekleri

Bayraktar’a göre “Fiillerin yüklem olarak kullanımının yanı sıra eylemsi olarak da kullanımları mevcuttur. Eylemsiler, eylemlerin dönüşmüş şekillerine denir. Fiilimsiler, dilde anlatım gücü ve zenginliği artıran kıvraklık sağlamalarının yanı sıra, anlatılmak isteneni kısa yoldan ifade etme imkanı sağlarlar. Ayrıca yan cümle kurabilen ve bağlaçların yerine geçebilen dil bilgisel unsurlardır.” (2018: 3).

Yapılan dilbilgisi çalışmalarında fiilimsiler için, *şahıssız fiil siyagaları (fiilin isimcil siyagaları)*, (Deny, 1941). *Fiilimsi* (Topaloğlu, 1989; Ediskun, 2003; Korkmaz, 2007). *Fiil müştakları* (Çağatay, 1947-1948). *Hususi fiil şekilleri* (Eraslan, 1980). *Eylemsi* (Hatiboğlu, 1972; Kükey, 1975; Adalı, 1979, Hengirmen, 1999; Vardar, 2002). *Eylemi adlaştırma ulamı (fiilin ikincil temsil etme ulamı)*, (Deniz Yılmaz, 2009). *Yüklemsi* (Dinç, 2017) adlandırmaları tespit edilmiştir.

Dinç'in *Türkmen Türkçesinin Sözdizimi* eserinde verilen yorumuna göre, "yüklemsi" terimi, özellikle fiilimsi yapıların ötesinde bir yapıyı ifade etmektedir. Dinç'e göre: "Yüklemsiler bir fiil üzerine gelen sıfat-fiil, zarf-fiil, isim-fiil ve ana yüklem şartını bildiren şart eki ile oluşturulur. Bu yapılar, fiil olan sözcükler üzerine eklenerek, cümle içinde yüklem gibi davranan öğelerdir. Ancak tam anlamıyla bir yüklem değildir; çünkü yükleme benzeyen yapılar oluştururlar, ancak yüklem işlevini tam olarak yerine getirmezler." (2017: 40).

Yine Dinç'in tanımına göre: Fiil olan sözcüklerin yükleme benzeyen anlamlarına atıfta bulunarak, bu yapıları 'fiilimsi' olarak adlandırmak doğru olmayabilir. Bu nedenle, 'yüklemsi' terimi, bu yapıların doğasını daha iyi ifade etmek için tercih edilmiştir. (2017: 40).

Bu çalışmada, fiilimsi yerine "yüklemsi" terimi kullanılmıştır. Azerbaycan Türkçesindeki yüklemsileri üç ana başlık altında inceleyeceğiz.

1. **İsim- Fiil** (*Ad Eylem*) (*Feli İsim*)
2. **Sıfat- Fiil** (*Ortaç*) (*Feli Sifət*)
3. **Zarf- Fiil** (*Bağ Fiil, Ulaç*) (*Feli Bağlama*)

1.2.8.4.1. İsim-fiil ekleri

"İsim-fiil eki almış bir fiil ile oluşturulan sözcük öbekleridir. Asıl öge yani isim-fiil genelde sonda bulunur." (Dinç, 2017: 40).

Azerbaycanda hazırlanan dil bilgisi kitaplarında -mA, -maq/-mək ve (y)Iş/-(y)Uş eklerinin kullanımı üzerine Korkmaz'ın tespitine göre: "-mA ve -maq/-mək ekleri genellikle cümlede bir eylemin gerçekleşme şeklini veya olasılığını ifade ederken kullanılır. Örneğin, 'gəlmək' (gelme) fiilinin 'gəlmə' (gelmemek) şeklinde oluşturulması gibi. Öte yandan, (y)Iş/(y)Uş ekleri ise bir durumu veya hâlini belirtmek

için kullanılır. Örneğin, ‘*gəlməyiş*’ (gelmemeklik) veya ‘*işləyiş*’ (çalışma şekli) gibi yapılar bu eklerle oluşturulur” (2003: 882-889).

1.2.8.4.1.1. -(y)İş/-(y)Uş

“Bu ekler, isim-fiil yapılarında yaygın olarak kullanılan tarz adlarıdır; yani bir eylemin tarzını veya biçimini anlatırlar. İyelik ekleri ve isim çekim eklerini alabilecek uygun bir isim-fiil ekidirler.” (Banguoğlu, 2011: 422).

Bu baxışlarda bir ibadət, mürşidə dərin etimad, inam və etiqaddan doğan heyranlıq var idi. (95/62) “Bu bakışlarda bir ibadet, mürşide derin itimat, inanç ve itikattan doğan hayranlık vardı.”

Qaba gülüşlə güldü. (27/?) “Kaba bir gülüşle güldü.”

Bu mükalimədən İsmayıl xəbər tutmadısa da, sonralar döyüş meydanlarında təlimçisini belə heyran qoydu. (59/38) “Bu konuşmadan İsmayıl’ın haberi olmadıysa da, sonraları dövüş meydanlarında eğitimcisi bile hayran oldu.”

1.2.8.4.1.2. -mA

“Bu isim-fiil eki, kılış adları olarak yaygın bir şekilde kullanılır ve bir eylemin yapılma biçimini veya durumunu ifade eder. Her türlü çekim eki alabilme özelliğine sahiptir” (Banguoğlu, 2011: 421). Banguoğlu’na göre: “Konuşma dilinde -mA ekini taşıyan isim-fiiller genellikle ekstra bir iyelik eki alırlar. Örneğin, ‘*Buradan karşıya geçmesi yasaktır*’ cümlesindeki ‘*geçmesi*’ sözcüğü, -mA ekini taşıyan bir isim-fiil örneğidir ve ‘*geç*’ fiil köküne -me eklenerek oluşturulmuştur.” (2011: 421).

Qazılar boş evlərdə yerləşib, əsas qüvvələrin gəlib yetişməsini gözlədilər. (26/?) “Kadılar boş evlere yerleşip, esas güçlerin gelmesini beklediler.

Qız isə bu gəlişdə bir qeyri-adilik duyub, alıcı baxışlar altında özünü itirdi, qeyri-iradi bir hərəkətlə hörüklərini cəld belindən açdı; yenə də cavanın danışmasını gözlədi. (14/6) “Kız ise bu gelişte bir anormallik sezip, alıcı bir bakışlar altında kendini kaybetti, istek dışı bir hareketle örgülerini hızla belinden açtı; yine de gencin konuşmasını bekledi.”

Səhər erkənə hücum mövqeləri seçmək üçün, Bayram Bəy Qaramanlı ilə birlikdə atlanıb qalanın ətrafını gözdən keçirməyə getdi. (76/49) “Sabah erken hücum bölgelerini seçmek için, Bayram Bey Karamanlı ile birlikte atlanıp kalenin etrafını gözden geçirmeye gitti.”

1.2.8.4.1.3.-maq/-mək

Yalçın'a göre bu ek, "Fiillere geldiğinde onları ad kalıbına sokar ve fiil kök veya gövdelerinin gösterdiği işin adını belirtir. Oluş ve kılış anlamını değiştirmeden, işin ad hâline gelmesini sağlar. '-maq/-mək' eki Azerbaycan Türkçesinde yaygın olarak kullanılan bir ek olup, fiil köklerine eklenerek isim-fiil yapısı oluşturur." (2018: 341).

Lakin ona dedilər ki, qasid təzə şah tərəfindən göndərilib, mütləq Qazi bəylə görüşmək istəyir. (77/50) "Lakin ona dediler ki, haber yeni şah tarafından gönderilmiş, mutlaka Gazi Beyle görüşmek istiyor."

Meydan dolanıb vuruşmaq üçün mövqe münasib deyildi. (91/59) "Meydan dolanıp savaşmak için mevki münasip değildi."

Onun yanında Nəsiminin nəinki əşarını oxumaq, hətta bəlkə heç adını da çəkmək olmayacaq. (10/4) "Onun yanında Nesimi'nin sadece şiirini okumak değil, hatta belki de adını da anmak olmayacak."

1.2.8.4.2. Sıfat-fiil ekleri

"Sıfat-fiiller, şahsa bağlı çekimlere girmezler ve aldıkları eklerle zaman kavramı niteliği taşırlar. Genellikle Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman kavramlarını sıfatlaştırırlar. Sıfat-fiil ekleri, fiil köklerine eklenerek sıfat hâline getirilen yapıları ifade ederler. Bu yapılar, eylemin hangi zaman diliminde gerçekleştiğini veya gerçekleşeceğini belirtirler." (Korkmaz, 2007: 189).

Kazımov, Azerbaycan Türkçesinde sıfat-fiileri geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman sıfat fiilleri başlıkları altında incelemiştir. (2010: 281-260).

1.2.8.4.2.1. Geçmiş Zaman Sıfat-fiil ekleri

(Keçmiş zaman mənalı feli sifət)

1.2.8.4.2.1.1. -dik+ İyelik eki

"Bu ek, özellikle iyelik ekleriyle birlikte kullanılan bir yapıdır ve Azerbaycan Türkçesi gramerine göre cümlede düz yuvarlak ünlülü biçimde ve sadece tonlu hâliyle bulunur." (Ergin, 2013: 335). Yalçın ise bu ek için, eşitlik hâli olan '-dıqça/-dikçe' ve bulunma hâli eki olan '-dıqda/-dikde' ile birleşerek zarf-fiillerin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Örneğin, 'yapdıqca' kelimesi 'yaptıkça' anlamına gelir. (2018: 342-343).

Başqalarının yazdığı şeirləri oxuyur, qəlbində dönəm-dönəm təkrar edirdi. (9/3) “Başqalarının yazdığı şiirleri okuyor, kalbinde zaman zaman tekrar ediyordu.”

*Xırdaca ürəyi döyünə-döyünə bu pənahgahlara gedir, dinməz-söyləməz nə zaman çölə çıxarılacağını gözləyə-gözləyə pənahgahında oturur, heç bir zaman **ayrılmadığı** kitablarını oxuyurdu. (18/9) “Küçük kalbi çarpa çarpa sığınaklara gidiyor, konuşmadan sessizce ne zaman dışarıya çıkacağını bekleyerek sığınakta oturur, hiçbir zaman yanından ayırmadığı kitaplarını okuyordu.”*

*Rüstəm padşah ona sufi şeyxi İsmayıl ibn şeyx Heydərin burada **gizləndiyini** və bir neçə qasidə rədd cavabı **verildiyini**, çocuğun âmânda **saxlandığını** demişdi. (28/16) “Rüstem padişah ona sufi şeyhi İsmayıl oğlu Şeyh Heyder'in burada saklandığını ve birçok elçiyi red cevabı verildiğini, çocuğun güvende saklandığını demişti.”*

1.2.8.4.2.1.2. –mİş/-mUş

“Bu sıfat-fiil ekleri iyelik eki almazlar ve yüklemi oldukları iç cümleyi bütünüyle baş cümleinin unsurlarından birine sıfat yaparlar. Örneğin, ‘*Bütün Anadolu’yu dolaşmış bir mühendisle tanıştık*’ cümlesinde olduğu gibi.” (Banguoğlu, 2011: 423). Bu ek ayrıca sıfat-fiil yapısını kalıcı isimlere dönüştürebilir. Azərbaycan Türkçesinde bu ek ile oluşturulmuş kalıcı isimlere örnek olarak “*yemiş*” (*meyve*) ve “*bişmiş*” (*çörek*) gibi sözcükler verilebilir. (Yalçın, 2018: 344).

*Burada nədim Saleh atları yan-çidar edib **buraxmış**, özü də dənizin dumduzu suyunda əl-üzünü, ayaqlarını **yumuş**, tərtəmiz qumlara təkyə **eləmiş**, oturmuşdu. (15/7) “Burada nedim Saleh atları (yan çidar) edip bırakmış, kendi de denizin dupduru suyunda elini yüzünü, ayaklarını yıkamış, tertemiz kumlara yaslanmış, uzanıyordu. Şehzadeyi güler yüzle karşıladı, başını eğerek selam verdi.”*

*Bütün ünsiyyətlərdən məhrum **edilmiş** Sultanım xanım, dörd divar arasında qapanıb **qalmış**, özünə heç bir iş tapa bilmir, darıxırdı. (23/13) “Bütün iletişimlerden mahrum edilmiş Sultan Hanım, dört duvar arasında kalmış, kendine hiçbir iş bulamıyor, sıkılıyordu.”*

*Əkizlərdən İsrəfil əvvəlcə qatı dindarlığı ilə **seçilmiş**, şəhər qazısının müridinə **çevrilmiş**, cavan olmasına baxmayaraq qazının on inanılmış bazar əmələcatından biri olmuşdu. (27/?) “İkizlerin İsrəfil'den önce katı dindarlığı ilə seçilmiş, şehir kadısının müridinə çevrilmiş, genç olmasına baxmayaraq kadının on güvenilmiş pazar imalatçılarından biri olmuştu.”*

1.2.8.4.2.2. Şimdiki Zaman Sıfat-fiil ekleri

(İndiki zaman mənali feli sifət)

1.2.8.4.2.2.1. –(y)An

“Bu ek, Eski Türkçede –gAn şeklindeydi ve şekil ve zaman eki durumuna geçmez; çok yaygın şekilde kullanılan bir sıfat-fiil ekidir. Azerbaycan Türkçesinde bulunma eki ile birleşerek zarf-fiil ekini oluşturur. Örneğin, ‘gel-ən-də’ kelimesi ‘gelince’ anlamına gelir.” (Ergin, 2013: 335).

Biçinçilər bir-birini səsləyib yaxınlaşan qoşunu göstərməyə və əlinə gələn şəltəsini götürüb qaçmağa başlayırdı Mahnı yarımçıq kəsildi. Oxuyan biçinçi də qızılbaşları görmüşdü. (75/48) “Biçiciler birbirlerine seslenip yaklaşan orduyu göstermeye ve eline gelen eskilerini alıp kaçmaya başlıyordu, şarkı yarım kalmıştı. Okuyan biçici de kızılbaşları görmüştü.”

Bu yerdə hələ uşaqlara «Quran»dan çıxarılan ad qoyan az idi. Qocanın vaxtında doğulan uşaqlara molla «Qurandan ad çıxarıb» verirdi. (34/20) “Bu yerlerde çocuklara Kuran’da olan isimlerden koyan azdı. Yaşlı adamın zamanında doğan çocuklara molla “Kurandan isim çıkarıp” verirdi.”

İllər, əsrlər keçəndən sonra bu yerlərdə tədqiqat aparan arxeoloqlar qazıntı apardığı əski kənd yerlərində 25 santimetr qalınlığında kül laylarına gələcəklər. (62/40) “Yıllar, asırlar geçtikten sonra bu yerlerde inceleme yapan arkeologlar kazı yaptığı köy yerlerinde 25 cm kalınlığında kül tabakalarına rast gelecekler.”

1.2.8.4.2.3. Gelecek Zaman Sıfat-fiil ekleri

(Gələcək zaman mənali feli sifət)

1.2.8.4.2.3.1. –(y)acaq/-(y)əcək

“Bu sıfat-fiil ekleri, genellikle salt bir gelecek zaman anlatımı ve bir belirli olma durumu anlamı taşırlar. Örneğin, ‘gelecek konuk’ veya ‘çıkılacak kapı’ gibi ifadelerde kullanılırlar.” (Banguoğlu, 2011: 426). Bu ekler, Eski Anadolu Türkçesinin son dönemlerinde ortaya çıkmıştır ve gelecek zamanı belirtmek için kullanılır. (Ergin, 2013: 336).

Şahzadə, qəlbində Bibixanımı «Sultanım xanım» adlandırır, gələcək haqqında arzularını getdikcə daha da dostlaşdığı Salehdən gizləmir, ona danışır. (22/12) “Şehzade, kalbinde Bibihanım’ı ‘Sultanım hanım’ diye

adlandırır, gelecek hakkındaki isteklerini gittikçe daha da dostluğu artan Saleh'ten gizlemiyor, ona anlatıyordu.”

*Sən bir neçə saatlıq, mən and içənəcən, bu zəmbilin içində, rahatca özün üçün **oturacaqsan**. Zəmbil ağacdən asılmış **olacaq**.* (21/11) “Sen birkaç saatlik, ben yemin edene kadar, bu sepetin içinde, rahatça kendin için oturacaksın. Sepet ağaca asılmış olacak.”

*İnanırdı ki, Xeyransa arvadın öyrətdiyi bu «ovsunu» oxuyan kimi xəzri **kəsəcək**, sərin gilavar **gələcək**, daha gözlərinə qum **dolmayacaq**, möcalanda yağtikan üstə gün qabağında sərdiyi kəhrəba kimi əncirləri qum vurub xarab etməyəcəkdi. Sonra da bu qurumuş əncirləri ağ torbaya töküüb, qurd düşməsin deyə ağzını **tikəcək**, qış novxarışını, həşaratdan, tozdan qoruyacaqdı.* (24/13) “İnanıyordu ki, Heyransa kadının öğrettiği bu büyüü okuduğu zaman hezri kesecek, serin gilavar gelecek, artık gözlerine kum dolmayacak, möcalanda³ deve dikenini üstüne güneş öncesinde serdiği kehribar gibi incirlere kum vurup harap etmeyecekti. Sonra da bu kurumuş incirleri beyaz torbaya döküp, kurt gelmesin diye ağzını dikecek, kış yiyeceklerini, haşereden, tozdan koruyacaktı.”

1.2.8.4.2.3.2. –(y)Ar

Bu ek genellikle gelecek ve geniş zamanı ifade etmek için kullanılır. (Ergin, 2013: 335).

*İldə bir dəfə biçin vaxtı böyük şəhərdən amil **gələr**, vergiləri yığıb **aparar**, qəbilə başçısının evində qaldığı bir-iki gündə qəbilələrin həyatına maraqla və bir qədər də qorxu ilə **baxar**, hiddətlə **deyərdi**.* (34/20) “Yılda bir defa biçim zamanı büyük şehirlerden amil gelir, vergileri toplar götürür, kabile başının evinde kaldığı bir iki günde kabilelerin hayatına merak ve bir o kadar da korku ile bakar, hiddetle söylerdi.”

*Cavanlıq həvəsi **keçər**, gözü-könlü **doyar**. Sonra istədiyimiz şahzadə, ya da xan zadə qızı **alırıq**. Cavandı, vaxtı keçmir.* (12/23) “Gençlik hevesi geçer, gözü gönlü doyar. Sonra istediğimiz şehzade, ya da hanzade kızı alırız. Gençti, zamanı geçmiyor.”

1.2.8.4.2.3.3. –(y) AsI

Bu ekler eski sıfat-fiillerdir ve anlamı genellikle -AcAk’tır. (Banguoğlu, 2011: 427).

İncelenen metinde örneğine rastlanılmamıştır.

³ Meyve kurutmak için özel bir yer adı.

1.2.8.4.2.3.4. –mAlI

Bu ek, “Azerbaycan Türkçesi sahasında oldukça aktif olarak kullanılır ve Batı Türkçesinde ilk olarak ortaya çıkmıştır. Ekin kökeninin –mA fiilinden isim yapma eki ve sıfat ekinin birleşmesinden geldiği bilinmektedir. Bu ek, hem şekil hem de zaman ekidir ve dilin yapısal çeşitliliğine katkı sağlar.” (Ergin, 2013: 337).

*Mən ona, o mənə aman vermədən **duymalı** idim.* (94/61) “Ben ona, o bana acımadan duymalıyım”

*Dərgahqulu kişi axşamçağı evə qayıtdı, bir tikə çörək yeyib yenidən növbədə olduğu qülləyə **qayıtmalı** idi.* (62/96) “Dergâh hizmetçisi akşamüzeri eve döndü, bir lokma börek yiyip yeniden nöbet tuttuğu kuleye dönmeliydi.”

1.2.8.4.2.3.5. –mAz

“–mAz eki, olumsuz geniş zaman sıfat-fiil ekidir. Bu ek, genellikle olumsuzluk ifade etmek için kullanılır; ancak bazı olumsuz fiil gövdelerinde de görülebilir.” (Ergin, 2013: 336).

*O sənin ata hökmündən **çixmaz**, çıxmağa cürət **eləməz**.* (28) “O senin baba sözünden çıkmaz, çıkmaya cesaret edemez.”

*Düman ötər, ütü keçər, balalarımız salamat qalar, yâd ellərə əsir **getməz**. Sizin – anabacılarımızın, qızlarımızın, gəlinlərimizin namusu ayaqlar tapdağı **olmaz**. Bizim o qoşuna, Əhməd özü görüb, gücümüz **çatmaz**.* (26/?) “Düşman geçer, bela geçer, çocuklarımız selamet kalır, yabancı ellere esir gitmez. Sizin ana bacılarımızın, kızlarımızın, gelinlerimizin namusunu ayaklar altına almak olmaz. Bizim o orduya, Ehmed kendi görmüş, gücümüz yetmez.”

1.2.8.4.3. Zarf-fiil ekleri

“Zarf-fiil ekleri, hareketin hâlini ifade eden şekillerdir. Bu ekler, şahsa ve zamana bağlanmayan hareket fiillerini temsil eder. Türkçede zarf-fiil ekleri oldukça çeşitlidir ve dilin anlatım zenginliğine katkı sağlar.” (Ergin, 2013: 339).

1.2.8.4.3.1. –(y)A

“Bu ek, zarf-fiillerin Eski Türkçeden beri aktif olarak kullanılan önemli bir ekidir.” (Ergin, 2013: 339). “İkilemelerde geniş bir kullanım alanına sahiptir; örneğin,

‘sürüye sürüye’, ‘yalvara yalvara’ gibi ifadelerde sıkça kullanılır.” (Banguoğlu, 2011: 430).

*Xəzri onları əldən salanda arvad **gülə-gülə** səslənərdi.*(24/13) “Hazri⁴ onları çok yorduğunda kadın güle güle diye sesleniyordu.”

1.2.8.4.3.2. –All

Bu ek, Eski Türkçeden beri varlığını sürdüren önemli bir ektir. Eski Türkçede genellikle ‘–mak için, –mek için’ anlamlarını ifade etmek için kullanılmaktadır. (Ergin, 2013: 342).

İncelenen metinde örneğine rastlanılmamıştır.

1.2.8.4.3.3. –(y) AndA

“Bu ek, -An sıfat-fiil ekiyle +dA bulunma hâl ekinin birleşimiyle oluşmuş bir zarf-fiil ekidir.” (Yalçın, 2018: 350).

*Axırınıc evə **çatanda** Qazi bəy daxili bir heyrat və vurğunluqla atını saxladı; endi, atı Salehin yedəyinə verdi, əli ilə ona «sən sahilə düş, mən də gəlirəm», – işarəsi verdi.* (12/5) “Sonuncu eve geldiğinde Gazi Bey dâhili bir hayret ve vurgunlukla atını durdurdu; indi, atın yularını Saleh’e verdi, eli ile ona “sen sahile git, ben de geliyorum” –işareti verdi.”

*Düzənlikdən **baxanda** nə qazma, nə də alaşıqlar görünürdü.* (26) “Düzlükten baktığında ne kazma ne de kulübeler görünüyordu.”

*Sultanım xanım əri ova **gedəndə**, hərbi məşqlərə **çixanda**, dələyə-nökərə etibar etməz.* (70/45) “Sultanım Hanım eri ava gittiğinde, savaş meydanına çıktığında, hizmetçilere itibar etmez.”

1.2.8.4.3.4. –(y)AndAn

“Bu ek, -An sıfat-fiil ekiyle -dAn ayrılma hâli ekinin birleşmesiyle oluşmuş bir zarf-fiil ekidir.” (Yalçın, 2018: 351).

*İllər, əsrlər **keçəndən** sonra bu yerlərdə tədqiqat aparan arxeoloqlar qazıntı apardığı əski kənd yerlərində 25 santimetr qalınlığında kül laylarına rast gələcəklər.* (62/40) “Yıllar, asırlar geçtikten sonra bu yerlerde inceleme yapan arkeologlar kazı yaptığı köy yerlerinde 25 cm kalınlığında kül tabakalarına rast gelecekler.”

⁴ Hazri: Apşeron yarımadasında kuzeyden esen şiddetli rüzgâr.

Amma görəndən sonra anladım ki, oğlumuz yanılmayıb. (27/15) “Ama gördükten sonra anladım ki, oğlumuz yanılmamış.”

1.2.8.4.3.5. –(y)araq/-(y)erek

“Zarf-fiil ekleri arasında en geniş kullanıma sahip olan ekler -(y)arak ve -(y)erek ekleridir. Bu ekler, Eski Anadolu Türkçesinde -UrAK ve -IrEk biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır.” (Ergin, 2013: 341).

Yeddiyaşlı uşaq olmasına baxmayaraq, yaşlı insan ömrünün dözə biləcəyi bəlalara dözmüşdü. (17/9) “Yedi yaşında çocuk olmasına bakmayarak yaşlı bir insan ömrünün çekebileceği belalara dayanmıştı.”

Gəlini qolları arasında ürəyindən qopub gələn bir ehtirasla, bütün vücudunu alışdıran bir arzuyla sıxdı və bu ayrılığı törədən səbəblərə açıqlanaraq ayrıldı. (71/46) “Gəlini kolları arasında, kalbinden kopup gelen bir ihtirasla, bütün vücudunu yakan bir arzuyla sıktı ve bu ayrılığa sebep olan olaylara üzümlərək son verdi.”

Beləliklə də, Bibixanım istəyib-istəmədiyindən asılı olmayaraq, yurdundan ayrılıb, saraya gətirildi. (82/32) “Böylelikle de, Bibixanım’ın isteyip istemediği sorulmayarak, yurdundan ayrılıp, saraya getirildi.”

1.2.8.4.3.6. –dıqca/-dikçe/-duqca/-dükce

Sadece Oğuz grubu lehçelerine ait bir özellik olmakla birlikte birlikte birleşik bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. (Yalçın, 2013:354).

O firuzəyi Xəzərin ənginliklərinə baxdıqca həsrətlə şamaxının yaşıl çəmənlərini, güllü-çiçəkli bağlarını, Fit dağı və Gülistanın qalın meşələrini, ceyranlı-cüyürlü, kəkliklituracı ovlaqlarını xatırlayırdı, havaların qızmasını gözləyirdi ki, şirvanşah Fərrux Yasar köç əmrini versin və saray, yay aylarında şamaxıya – yaylağa yollansın. (9/3) “O gök mavisini Hazarın enginliklərinə baktıqca həsrətlə Şamaxı’nın yeşil çimenlərini, güllü çiçəkli bağlarını, Fit dağı və Gülistanın kalın meşələrini, ceyranlı karacalı; keklikli, turaçlı avlaklarını hatırlıyordu, havaların ısınmasını bekliyordu ki, Şirvan şah Ferruh Yasar göç emrini versin ve saray, yaz aylarında Şamaxı’ya yaylaya yollansın.”

Bir neçə gün idi ki, bu quş onları izləyirdi. İndi irəlilədikcə gəncə elə gəlirdi ki, quzğunun hərəkətsiz gözləri məhz ona dikilib, onu qaralayıb. (29/?) “Birkaç gündür ki bu quş onları izliyirdi. Şimdi irdeledikçe gence öyle geliyordu ki, kuzğunun hareketsiz gözleri sadece ona dikilmiş, onu karalamış.”

Bilə də bilməzdi və yeməyini yedikcə düşünür, nədim isə məzmununu bilmədiyi bu düşüncələrdən sıxılırdı. (94/61) İsmayıl, elbette hâlâ bütün bunları bilmiyordu. Bilemezdi və yemeğini yedikçe düşünüyor, nedimi ise anlamını bilmediği bu düşüncelerden sıkılıyordu.

1.2.8.4.3.7. –(y) Ib/-(y)Ub

Ergin'e göre "Bu ek, Türkçede eskiden beri yaygın olarak kullanılmıştır. Eski Türkçede -p'li çekimlere rastlanmaktadır. Aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman eki olarak da kullanılmaktadır." (2013: 340-341).

Bəhram qazi artıq qala bilmədi, qalxdı, atlandı və ev sahibi ilə vidalaşib çıxdı. Qoşununu da çəkib getdi. (30/17) "Behrem Kadı fazla duramadı, kalktı, ata bindi ve ev sahibi ile vedalaşıp çıktı. Ordusunu da çekip gitti."

Az müddətdə qələbə çalib qayıdacağına inanırdı. (17/6) "Az müddette galip gelip döneceğine inanıyordu."

Mən də bu qəsəmi qəbul edib şahın hüsuruna gedərəm, olanını deyərəm. (29/16) "Ben de bu yemini kabul edip şahın huzuruna giderim, olanı anlatırım."

1.2.8.4.3.8. –IncA/-UncA

Ergin'e göre "Bu ek, hareket hâli bildiren bir ek olmasının yanı sıra, o hareket hâlinin ortaya çıkış anını gösterme işlevine de sahiptir." (2013: 341).

Nəmliyi duyunca qəlbi sıxıldı. (70/45) "Islaklığı hissedince kalbi sızladı."

Gəlin qoca quzğunun izlədiyi qoşunun dalınca getməyə. (63/40) "Gelin yaşlı kuzğunun izlediği ordunun arkasınca gitmeyelim."

Saleh əvvəlcə şahzadənin kimi isə ələ saldığını zənn edib güldü, zərəfat etməyə hazırlaşdı. Amma cavanın gözlərinə baxınca kəkələdi. (16/7) "Saleh önce şehzadenin dalga geçtiğini zannedip güldü, şaka yapmaya hazırlanıyordu. Amma gencin gözlerine bakınca kekeledi."

1.2.8.4.3.9. (-Ar)ken/(-Ir)ken/(-Ur)ken

Bu ek, yalnızca i- fiiline eklenebilir ve diğer fiillerle kullanılmaz. Ayrıca, i-fiilinin de i-ken 'den başka bir zarf-fiil şekli bulunmamaktadır." (Ergin, 2013: 346).

Arxam ol, ürək verənim ol, övladlarının çəkdiyi əzabları bircə-bircə gənc nəslə söylərkən dayağım ol, nəğmələrin – pıçıltılarım, sözlərim olsun. (28/?)

“Dayanağım ol, cesaret verenim ol, evlatlarının çəkdiyi azapları tek tek genç nesle söylərkən dayanağım ol, nəğmələrin fısıltıların, sözlərim olsun.”

Ayrırlarkən Sultanım xanımın əllərindən tutub demişdi. (69/44) “Ayrılrken Sultanım Hanımın ellerinden tutup demişti.”

1.2.8.4.3.10. (-mİş)ken/ (-mUş)ken

“Bu ek, keçmiş zaman eki ile ‘iken’ edatının birləşimindən olmuş bir zarf-fiil ekidir.” (Yalçın, 2018: 358).

Hər halda gənc ürək idi, şairlər demişkən «eşq ilə nümuv» – dopdolu idi. Qəlbinin qapıları açıq idi. Bu qapıdan kim girəcəkdə, bilmirdi. (10/4) “Herhâlde genç kalp idi, şairler demişken “aşk ile büyüyordu” dopdolu idi. Kalbinin kapıları açıktı. Bu kapıdan kim girecekti, bilmiyordu.”

Neyçün ki, birdən Allah eləməmişkən, o sağ qalsaydı, kişinin özünə bir zaval toxunardı. (66/42) “Ne için ki, birden Allah yapmamışken, o sağ kalsaydı, adamın kendine bir zeval dokunurdu.”

1.2.9. Ek Fiil

“Türkçe gramer kitaplarında ek fiil, ek eylem, cevher fiil gibi adlandırmalarla karşımıza çıkmaktadır. Dilimizde kökü zamanla kaybolmuş, yalnız çekim ekleri hâlinde kalabilmiş bir fiil bulunmaktadır. Eski Türkçede ‘er-mek’, Eski Osmanlıcada ‘i-mek’ ve Yeni Türkçede ‘-mek’ şeklinde görülmektedir.” (Banguoğlu, 2011: 474).

İ- fiili, Türkçede dört farklı çekimle kullanılır. Bu çekimler şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart şeklindedir. (Yalçın, 2018: 241).

İncelenen metinde tespit edilen ek fiil örnekleri aşağıda verilmiştir.

1.2.9.1. Ek Fiilin Görülen Geçmiş Zamanı

İ- fiiline eklenen *-dİ/-dU* geçmiş zaman eki, hem birləşik hem de ayrı yazılış biçimleriyle kullanılabilir. Azərbaycan Türkçesinde bu duruma bir örnek olaraq “tələbə” kelimesinin görülen geçmiş zaman çekimi verilebilir: ‘*tələbə idim, tələbə idin, tələbə idi, tələbə idik, tələbə idiniz, tələbə idilər.*’ (Yalçın, 2018: 244).

Hər halda gənc ürək idi, şairlər demişkən «eşq ilə nümuv» – dopdolu idi. Qəlbinin qapıları açıq idi. Bu qapıdan kim girəcəkdə, bilmirdi. (10/4)

“Herhâlde genç kalp idi, şairler demişken “aşk ile büyüyordu” dopdolu idi. Kalbinin kapıları açıktı. Bu kapıdan kim girecekti, bilmiyordu.”

Əsiləri neçə illər əvvəl hürufilər pərən-pərən düşəndə şirvanşahlığı tərk edib Koniya yurd salmış bir dəstə Azərbaycanlı tacirlərdən birinə mənsub idi. (26/5) “Asilleri nice yıllar önce Hurufiler darmadağın düşüklerinde Şirvan şahlığı terk edip Koniya’yı yurt edinmiş bir deste Azerbaycanlı tacirlerden birine mensup idi.”

Buradan daılı-kəsəkli təpələrin döşü ilə uzanan qayalıq yollarda nə ağac, nə bir iri kol var idi. (9/3) “Buradan taşlı kesekli tepelerin yamacı ile uzanan kayalık yollarda ne ağaç, ne bir iri çalı vardı.”

1.2.9.2. Ek Fiilin Öğrenilen Geçmiş Zamanı

Azerbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman, *-mİş/-mUş* eki ile *i-* fiilinin birleşmesiyle meydana gelir. (Yalçın, 2018: 245). Bu duruma örnek olarak ‘tələbə’ kelimesinin çekimi aşağıdaki gibidir: *‘tələbə imişəm, tələbə imişsən, tələbə imiş, tələbə imişik, tələbə imişsiniz, tələbə imişlər.’*

Xorasan hakimi imam Rzanın bacısı Hökümə xatının qırx kənizi varmış. (11/4) “Horasan hâkimi İmam Rza’nın kız kardeşi Höküme hatunun kırk hizmetçisi varmış.”

Yuxunun yarısı yalan, yarısı gerçək imiş. (19/9) “Uykunun yarısı hayal ürünü, yarısı gerçekmiş.”

SONUÇ

Bu çalışmada, Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki şekil bilgisi farkları kiril alfabeli tarihsel romanın bir bölümünün Türkiye Türkçesine aktarımı yapılarak örneklerle incelenmiştir. Yapılan analizler sonucunda, her iki lehçe arasında önemli benzerlikler bulunmakla birlikte, belirgin farklılıkların da mevcut olduğu gözlemlenmiştir.

Öncelikle, her iki lehçe de Türk dilinin Oğuz grubu içerisinde yer almakta ve bu nedenle temel yapı itibarıyla büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Ancak, şekil bilgisi açısından bazı eklerde, fiil çekimlerinde ve ses uyumu kurallarında farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Azerbaycan Türkçesi, özellikle iyelik, çokluk, durum ve şahıs ekleri gibi temel morfolojik unsurlarda Türkiye Türkçesi ile benzerlik gösterse de, eklerin biçimi ve kullanımı açısından yerel farklılıklara sahiptir.

1) Azerbaycan Türkçesinde gereklilik kipinin çekiminde üçüncü çoğul şahıs için *+dir* eki kullanılmaktadır, bu durum Türkiye Türkçesinden farklıdır. Örneğin: “*Onlar gəlməlidir*”.

2) Azerbaycan Türkçesinde *-ib* eki, geçmiş zamanda kullanılır ve fiilin gerçekleştiğini bildirir. *O, evə gəlib* “*O, eve gelmiş*”. Zarf-fiil olarak *-ib* eki ise, fiilin yan cümle içerisinde zarf görevinde kullanılmasını sağlar ve genellikle bir fiilin nasıl veya ne zaman yapıldığını ifade eder. *Mən onu görüb tanıdım* “*Onu görüp tanıdım.*” Türkiye Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesindeki *-ib* ekinin geçmiş zaman kullanımına karşılık olarak *-muş / -miş / -muş / -mü* eki kullanılır: Gelmiş “Gəlib”. Türkiye Türkçesinde zarf-fiil olarak “*-ib*” ekine karşılık gelen ekler genellikle *-ıp / -ip / -up / -üp* ekleridir: Görüp “Görüb.”

3) Türkiye Türkçesinde *bu, şu ve o* zamirleri kullanılırken Azerbaycan Türkçesinde *bu, o* gibi zamirler kullanılır ve bazı özel durumlarda *buçağ* gibi ek zamirler yer alabilir.

4) Türkiye Türkçesinde zaman ekleri 4’e ayrılır: (*Geçmiş zaman, Şimdiki zaman, Gelecek zaman, Geniş zaman*) iken; Azerbaycan Türkçesinde ise 3’e ayrılmaktadır: (*Geçmiş zaman, Şimdiki zaman, Gelecek zaman*).

5) Azerbaycan Türkçesinin soru ekleri Türkiye Türkçesinden farklı olarak kendisinden önce gelen ekle birleşik yazılmaktadır. Genel bir durum olarak soru şeklini ses tonu ile verildiği için soru ekleri fazla kullanılmaz. Örneğin: Azb. T. ‘*Bu sənin kitabınmı?*’.

6) Türkiye Türkçesindeki görülen geçmiş zaman ekleri ‘-tI/-tU/, -dI/-dU’ iken Azerbaycan Türkçesinde bu zaman ekleri sadece ‘-dI/-dU’ halinde kullanılmaktadır.

Bu durumun temel sebebi, iki dilin tarihsel gelişim süreçlerinde farklılaşmasından kaynaklanır. Türkiye Türkçesinde seslerin uyumlu hâle gelmesi (sertlik-yumuşaklık uyumu), dilin kurallarının belirginleşmesine katkı sağlamış; ancak Azerbaycan Türkçesi bu yönde bir değişim yaşamamış ve bu yüzden sert ünsüzlerden sonra bile “d” ünsüzü kullanılmaya devam edilmiştir. Yani, Azerbaycan Türkçesinde ünsüz yumuşaması bulunmaz.

7) Yukarıdaki maddeye benzer bir özellik ise: Türkiye Türkçesinde *d* ve *t* ünsüzleri ile başlayan ekler Azerbaycan Türkçesinde yine yalnızca *d*’li şekilde görülmektedir. Örneğin: ‘*atdan*’, ‘*yoxdur*’ gibi.

8) Türkiye Türkçesinden farklı olarak Azerbaycan Türkçesindeki bazı ön sesler *b*’li şekilden *m*’li şekle değişime uğramıştır. Örneğin: ‘*bin>min*’, ‘*boynuz> moynuz*’ vb.

9) Türkiye Türkçesinde bazı kelimelerin ön sesi olan *p*-, Azerbaycan Türkçesinde *b*- li şekildedir. Örneğin: ‘*piş-> biş-*, *parmak> barmag*’ gibi. Buna tezat birkaç örnek vardır. Türkiye Türkçesindeki *-b*, Azerbaycan Türkçesinde *-p* olmuştur. Örneğin: ‘*bal çık> palçıg*’, ‘*baklava>paxlava*’ gibi.

10) Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi arasında bazı terim farkları da bulunmaktadır. Mesela: Şimdiki zaman ‘*indiki*’, görülen geçmiş zaman ‘*şuhudi*’, duyulan geçmiş zaman ‘*nəqli*’ gibi.

11) Bu çalışma sonucunda, Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesindeki yapım eklerinin, küçük çaplı fonetik farklılıklar dışında büyük ölçüde benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. *Bakı 1501* adlı eserin ilk 100 sayfası taranmış olup Azerbaycan Türkçesinin en çok kullanılan addan ad türetim eklerinin (/+çI/+çU/+lIk+/lUk+) ekleri olduğu tespit edilmiştir. En sık kullanılan fiilden ad türetim ekleri (-(y)A+/-aq+/-ek/-cA+/-gA+/-qI+/-qU+/-) olduğu tespit edilmiştir. En çok kullanılan addan fiil

türetim eklerinin ise (+A-/ +Al-/ +Ar-/ / +Ik-/ +Ix-/ +Uq-/ +Ux-/ +lA-/ +lAn-/ +lAş-) olduğu tespit edilmiştir. İncelenen metinde fiilden fiil türetmek olarak değerlendirilen eklerin kullanım oranının düşük olduğu görülmüştür.

12) İncelenen metinde en seyrek kullanılan addan ad türetim eklerinin (+be+/ +pe+ +dlz+/ +dUz++äl+/ +ımsov+/ +mAn+/ +sAl++sIl+/ +sUl) ekleri olduğu tespit edilmiştir. Fiilden ad türetim ekleri arasında ise en seyrek kullanılanların (-qan+/-ken+) ekleri olduğu görülmüştür. Addan fiil türetim ekleri arasında ise (+xIr-/ +qUr-)(+kIr-/ +kUr-) +(I)rgA- +nA-) ekinin nadir kullanıldığı belirlenmiştir.

KAYNAKÇA

- Adalı, O. (1979). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Adıgüzel, S. (2006). “Bakı-1501 Romanının Tarihsel Boyutu Üzerine Bir İnceleme”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 15, 1-17.
- Ahmedov, T. (1987). *Azərbaycan Sovyet Yazıcıları*. Bakü: Yazıcı.
- Aksan, D. (1998). *Türk Dil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Alışova Demirdağ, E. (2021). *Azərbaycan Türkçesi Söz Dizimi (Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırmalı Olarak)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Alkaya, E. (2007). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*. Elazığ: Manas Yayıncılık.
- Banguoğlu, T. (2011). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Bayraktar, A. (2018). *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Bayraktar, N. (2018). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Budaqova, Z. (ed.) (1980). *Müəssir Azərbaycan Dili-Morfologiya*. C II. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu Yayınlar
- Buran, A. ve Alkaya, E. (2009). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. (6. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Cafarzede, A.(1981). *Bakı-1501*. Bakü: Yazıcı Neşriyat.
- Caferzâde, A. (1990). *Anamın Masalları*. (Hızl.) Halil Açıkgöz vd. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Cəfərov, İ. (1968). *Azərbaycan Dilinin Üslubu və Sözdüzümü*. Bakı: Azərnəşr.
- Cəfərov, S. (1968). *Azərbaycan Dilində Söz Düzəldici və Söz Dəyişdirici Şəkilçilər*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.
- Çağatay, S. (1948). *Eski Osmanlıca'da Fiil Müştakları II. Partisipler*. Ankara: Dil ve Tarih –Coğrafya Fakültesi Dergisi, Sayı: VI/1,2. 27-47.
- Çotuksöken, Y. (2011). *Türkiye Türkçesi'nin Ekleri*. (1. Basım). İstanbul: Papatya Yayıncılık.

- Dağlı, H. (2019). “Azerbaycan Türkçesinde Bildirme (Haber) Kiplerinin Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırılması”. *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, Sayı: 73. 82-96.
- Daşdemir, M. (2014). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal İşlevsel Söz Dizimi*. Erzurum: Eser Basım Yayınları.
- Demir, N. Yılmaz, E. (2005). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Demir, T. (2004). *Türkçe Dil Bilgisi*. Ankara: Kurmay Basım Yayın Dağıtım.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. Çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul: Maarif Matbaası.
- Dinç, S. (2017). *Türkmen Türkçesinin Sözdizimi*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Doğan, M. A. (2020). *Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Karşılaştırmalı Grameri*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Ediskun, H. (2003). *Sesbilgisi- Biçimbilgisi- Cümlebilgisi Türk Dilbilgisi*.
- Erarslan, K. (1980). *Eski Türkçe’de İsim-Fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1985). *Tahran’da Çıkan Türkçe Bir Dergi*. Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (Ed). (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (1981). *Azeri Türkçesi*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Ergin, M. (2013). *Türk Dilinin Grameri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gabam, A. Von. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: TDK Yayınları.
- Gencan, T. N. (1971). *Dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gencan, T. N. (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Gülensoy, T. (2019). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ Basım Evi.
- Gülensoy, T. (2019). *Türkiye Türkçesi Grameri*. İstanbul: Bilim Yayınları.

- Gülsevin, G. (2011). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. (3. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1971). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Hacıyev, T. (2003). *Azerbaycan dili*. Bakı: Qismət.
- Halilov, B. (2016). *Müasir Azərbaycan Dilinin Morfologiyası*. Bakü: Papirus Neşriyyat-Poligrafiya.
- Hatiboğlu, V. (1972). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hüseynova, N.(2008). *Azərbaycan Dilində Edatlar*. Bakı: Adiloğlu Neşriyyatı.
- Hüseynzade, M. (2007). *Müasir Azərbaycan Dili/ Morfologiya* (3.Hisse). Bakü: Şerq-Gerb Yayınları.
- İlhan, N. (2009). *Türk Dili Sözlükleri*. Elazığ: Manas Yayınları.
- Kafkasyalı, A. (1989). *Çağdaş Azerbaycan Kadın Sanatkârları*. Ankara: Güvenmat Yayıncılık.
- Karaağaç G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan L. (1998). *Türkçede Söz Dizimi –Cümle Tahlilleri* Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kartallıoğlu, Y. & Yıldırım, H. (2007). *Azerbaycan Türkçesi*. Ahmet Bican Erçilasun (Ed.). *Türk Lehçeleri Grameri*. 1. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kazımov, Q. Ş. (2004). *Müassir Azərbaycan Dili. Sintaksis*. Bakı: İkinci Nəşri. AspoliqrafLTD.
- Kazımov, Q. Ş. (2010). *Müasir Azərbaycan Dili Morfologiya*. Bakü: Elm ve Tehsil Yayınları.
- Keskin, R. (2003). *Türkçe Dil Bilgisi. –Kelime ve Cümle Tahlilleri-*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. (3. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2018). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kükey, M. (1975). *Türkçenin Sözdizimi*. Ankara: Kardeş Matbaası.
- Morkoç, A. (2018). “Memmed Seid Ordubadi ve Qanlı Seneler Eserinde Ermeniler”. *Journal of Social And Humanities Sciences Research(JSHSR)*, 5(18), 387-400.
- Musaoğlu, M. (2008). *Azerbaycan Türkçesinde Fiil Çekimi*. Ankara: Gazi Türkiyat.
- Nağısoylu, M. ve Zeynallı, M. (2009). *Azərbaycan Dili*. Bakı: Araz Yayınları.
- Parvana, B. (2023). *Azerbaycan Edebiyatının Usta Kalemi Azize Cafarzade*. Ankara: Kurgan Kitabevi.
- Özkan, F. (2004). “-mak, -mek Eki ile Yapılan Kalıcı İsimler”, *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri II (20-26 Eylül 2004)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özkan, N. (2014). *Türk Dilinin Yurtları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Rüstəmov, R. E-Z. İ. Budgova. (1960). *Azerbaycan Dilinin Grammatikası I (Morfolojiya)*. Bakü.
- Sarıkaya, M. (2001). *Azerbaycan Türkçesinde Geniş Zaman Ve Şimdiki Zaman Çekimleri İle Güney Azerbaycan Türkçesindeki Örnekleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Tanrıverdi, Ə. (2012). *Azərbaycan Dilinin Tarixi Grammatikası*. II. Neşr, Bakü.
- Topaloğlu, A. (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Türkçe Sözlük (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Vahidoğlu, Y. K. (1997). *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*. C.5. (Hızl.) Melek Özyetkin, Yunus Gündüz, Fatma Akpınar. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Yalçın, N. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Dilbilgisi*. Bakü: Bilim Yayınları.

Yalçın, S. K. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Grameri*. (1. Baskı). İstanbul: Kesit Yayınları.

Yılmaz, Ö.D. (2009). *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İNTERNET KAYNAKLARI

https://musavat.com/news/xosbext-veten-arzulu-eziz-yazici-ezize-xanim-ceferzade_950444.html?d=1

<http://www.azizajafarzade.com/biyog.html> Erişim tarihi: 21.08.2021

EKLER

AKTARIM

BAKÜ 1501

Hazar! Ey nimet, bereket denizim benim! Sahilinde durmuşum, sahilinde sevmişim, sahilinde şenlenmişim. Hastalandığımda, -altın kumun iyileştirmiş; dinlenip dalgalarının koynunda seyahatlere çıkmışım. Sen benim baba yurdum, sen benim damarlarımda akan kanım kadar yakınımısın, Hazarım, denizim benim! Tarihlerden önceki tarihîmin yaşıtı denizim! Atilla’dan, Tomris’ten, Pompey’den, beri (onlardan daha öncekileri kim bilir?) sana ne kadar adlar koymuşlar. Tarihçilerin dediğine göre, eski yazılı abidelerde, kitabelerde onlarca adın var! Seni hele eski dünyanın adamları Kaspi, Araplar “Derbend” denizi, Tatarlar “Ağ denizi”, Türkmenler “Gökgöz”, Farslar “Qulzum”, Çinliler “Siqay”, ateşperest babalar “Varqan, Çinayid- Dayeti”, ünlü seyyah Marko- Polo “Bakü denizi”, Aleksandr Düma “İrkani” isimlendirmiş. Daha sonralar farklı kaynaklarda sana “Gilan, Teberistan, Sâri, Cürcan İbar, Xorasan, Heşterxan, Abosükun, Şirvan” ve benzeri adlar vermişler.

Sahillerinde yaşayan her halk, her kabile seni öz dilinde bir çeşit adlandırmış... Daha bilmiyorum neler... Cabbarlı’nın “Kuzgunu” mavi Hazarım benim! Sahillerinde kimler geçmiş, sularında kimler yüzmemiş? Kaç cihangirler at oynatmış, ne kadar oğlu-kızı özgürlüğünü kanı pahasına kılıcının ucunda korumuş? Yıllar, asırlar, yüzyılların ateşli- soğuk nefesi sahillere vuruyor senin.

Seni coğrafya kitaplarında adice “Tuzlu göl” diye isimlendirenler de olmuş. Amma benim için, halkım için Hazarsın. Hazarım benim! Karanlık anılarda kızların gözyaşları sularına karışmış. Deli suların kükrediği, dağ boyunda dalgaların oynadığı yerde bekâret sembolü- evlenmemiş bir kız, bir melek kendini sularına atmış. Bir efsane kalmış ondan, bir de gözdağı olan Kız Kalesi!

[7]

Yine de yıllar, asırlar birbirini kovalamış. Neler görmemiş Hazar. Beyaz yelkenlerde kan, mavi sularda ukde, altın kumlu sahillerde fedailerin cesedi, ortadan kırılmış kılıç, yere saçılmış paslı mızrak... Bir cihangirin yerine başka birisi gelmiş.

Ağır dövüş yıllarında sahilinden kopup giden nice genç son nefesinde seni anmış, seni düşünmüş. Kahramanlar yurdu, yiğitler yurdu Hazarım benim.

Sahilinde izlerim durur. Sularına dertli aşkımı fısıldaya fısıldaya yaslandığım kayalar durur. Kumlarından izlerimi kâh şefkatli, kâh çılgın dalgaların yıkayıp götürmüş. Güzelliğini Settar'ım ebedileştirmiş, Semed'im terennüm etmiş, ey coşkunu, ey sevgili denizim benim, Hazarım benim!

Senden şefkat, benden zahmet, istekli okuyucudan sabır ve iltifat istiyorum!

İLK GÖRÜŞ

Şehzade Gazi Bey sıkılıyordu. Kaç gün olmuştu ki, onun öğretmeni, Şirvan şahlar sarayının kadısı olan Mehemmedyar vefat etmişti: Musiki ve keyif meclislerine ara verilmişti. Şehzade kendisine yer bulamıyordu. Uykudan kalktıktan sonra ne yapacağını bilmiyordu.

Bugün de öyle oldu. Bir süre yerinde bakındı. Nedimi Saleh'i çağırıp gezintiye çıkmak için hazırlık yapmasını emretti. Kendisi ise yemeğe oturdu. İştahı da yoktu. Biraz cıvciv kızartması yedi, bir fincan süt içip sarayın balkonuna çıktı. Nedim onu karşıladı:

- Atlar hazırdır, şehzade.

- Çok güzel.

[8]

Şehzade av elbisesiyle bahçeye indi. Hayal onu götürmüştü: “Bu av elbisesi neyime gerek? Şirvan'ın ceylanlı düzlüklerinde, keklikli dağlarında olsaydım, diye düşledi. Bu kumluklar diyarında elime av geçmeyecek. Neyse... Uğur olsun!” diye kendi kendine sefer selametliği dileyip atlandı. Nedimin de onunla gelmesini emretti. Nedim Saleh atına bindi. Her iki genç kapıcıya:

-Sorarlarsa gezintiye çıktık, dersin, diye emredip sarayın bahçesini terk etti.

Onlar nere gittiklerinin farkına varmadan kumlar arasında dar yolda ilerliyordular. Bir taraf yalçın kayalıklı tepelik, bir taraf denizdi. Hazar bugün çok sakindi. Bahardı. Seyrek çalılık görünen sahilde, kayaların altında ara sıra kara lekeler göze çarpıyordu. Hafif rüzgâr yoğun petrol kokusunu dağıtamıyordu. Rüzgâr küçük küçük dalgaları

kovup uzaklara götürüyordu. Buradan taşlı kesekli tepelerin yamacı ile uzanan kayalık yollarda ne ağaç, ne bir iri çalı vardı. Ama yamaçlar kumların rengine çalan sarı güller, papatya, deve diken, buğday ve esinti ile örtülmeye başlamıştı.

Genç şehzade kendine has güzelliği olan bu âlemi duyamıyordu. O gök mavisi Hazarın enginliklerine baktıkça hasretle Şamahı'nın yeşil çimenlerini, güllü çiçekli bağlarını, Fit dağı ve Gülistan'ın kalın meşelerini, ceylanlı karacalı; keklikli, turaçlı avlaklarını hatırlıyordu, havaların ısınmasını bekliyordu ki, Şirvan şah Ferruh Yasar göç emrini versin ve saray yaz aylarında Şamahı'ya yaylaya yollansın. Şehzade Gazi Bey sadece bu aylarda canlanıyor, bütün günlerini Nedimi ile birlikte avda geçiriyor, çadırlarda yatıyor, çok zaman yastığı eyer, yorgani engin gökyüzü oluyordu. Sırıklardan yonttukları şişlere ceylan, karaca eti ya da av kuşları çekip yiyordular.

Bütün bu arzularla birlikte şimdi yetkin gençlik zamanına ayak basmış şehzadenin kalbinde bir şiir pınarı kaynamaya başlamıştı. Hayır, o şiir yazmıyordu. Başkalarının yazdığı şiirleri okuyor, kalbinde zaman zaman tekrar ediyordu. Mavi gözlü Hazar, sonu görünmeyen dupduru suları onu alıp bilinmeyen bir yere uzaklara, bir aşk âlemine götürüyordu. Sarayda, onun bahtından, güzel bir öğretmen vardı. Doğrudur, Kadı Mehemediyar ona şeriatı öğretmeliydi. Şehzadeye şimdi kuralları kabul ettirmeliydi. Ama çok zaman dersleri eski tarihe malik Azerbaycan, Arap, Fars edebiyatını öğrenmekle geçiyordu. Kadı Mehemediyar şimdi rütbesine bakmayarak, güzel bir âlim ve şair ruhlu bir insandı.

Şahın ve karısının gözünden uzak düşen kimi genç öğrencisine doğduğu ana dilinde yazıp çizen şairler hakkında da bilgi veriyordu. Çoğu zaman ona Nesimi'nin şiirlerini okuyordu, anlatıyordu.

[9]

- Doğrudur, hayatının sonunda Seyit İmadeddin dinsizliğe yüz koydu. Allah'a şirk koşmaya karar verdi. Tevhidi inkâr etti. Dinî müminimize hayli zarar verdi ve bunun cezasını da çekti. Ama bununla bile o, insanı göklere yükselten, pak, beşeri aşkı şiirleriyle tasvir etmişti. Şiirimizde onun gazellerinin benzeri yoktur. Mukaddes, kutsal sadakat ve aşk şiirlerinde harikuladedir.

Sonra da yine harikulade olarak adlandırdığı şiirlerden örnekleri hevesli ve akıcı bir şekilde okuyordu:

*“Getir, getir, getir ol kâseyi ravanperver,
Getir, getir, getir ol cengi bir neva göster.
Vérin, vérin, vérin öz canımı men ol yara,
Öpüm, öpüm, öpüm ol leli-şehd ilen şekker.”*

“Yazık, çok yazık ki, öyle bir öğretmen göçtü bu dünyadan”. Bir azizin, bir değerlinin ölüm haberini duyduğunda şöyle diyordu: “Yeryüzünde bir hâkim var ki, ezeli de odur, ebedi de. Onun dergâhında şahla hizmetçi bir tendedir; onun dergâhında her şeye kadir olan para pul da acizdir. Ölüm! Evet, ölüm karşı konulamaz bir kâinat sırrıdır!” Şimdi kendi de bu sırlı kâinatın koynuna çekildi, öldü gitti. Allah bilir şah babam yerine kimi tayin edecek? Yerinde görelim nasıl bir molla olacak? Onun yanında Nesimi’nin sadece şiirini okumak değil, hatta belki de adını da anmak olmayacak. *“Bunların hepsi küfürdür”* diyecek. *Ama benim gönlüm bu küfrü bir hayat, bir Allahtan af dilemek olarak kabul ediyor*” – diye düşündü.

Kadı Beyin gönlü erişilmemiş, hele de elde edilmesi mümkün olmayan bir aşk ile çırpınıyordu. O bu aşkın nerede, kime kavuşacağını bilmiyordu. Bu bir saray güzeli mi yoksa babasının köle pazarında aldıracağı güzel bir cariye mi olacaktı? Herhâlde genç kalp idi, şairler demişken “aşk ile büyüyordu” dopdolu idi. Kalbinin kapıları açıktı. Bu kapıdan kim girecekti, bilmiyordu.

[10]

... Yol onları Bibiheybet pirine getirip çıkardı. Şeyhler pir etrafında görünmüyorlardı. Görünüyor ki, bugün hacılar çoktu, evlerine yığılmıştı; ya da aksine, hacılar azdı, pirin bahçesindeki büyük dut ağacının altına toplaşıp gölgelikte sohbet ediyorlardı.

Onlar türbeye yakınlaşmadan kara kayaların üstünde attan indiler. Gazi Bey halk arasında “Kırk Kızlar” adıyla bilinen bu kayaları çok seviyordu. Arada bir Bibiheybet’e yolu düştüğünde mutlaka buraya gelir, Hazar’ın mavi sularına saklanmış kara kayaların üstünde saatlerce otururdu. Hem denizi seyreder, hem de arasından dupduru, gözyaşı gibi yuvarlanan bu kayaların hazin ninnisini dinlerdi. Anlatmışlardı ona, demiştiler ki, “Kırk kızlar” ın acıklı macerası var. Bir zaman Şiilerin sekizinci imamı İmam Rza, hâlife Memun tarafından zehirlenip öldürüldükten sonra onun kız kardeşi Höküme hatun düşmanlar tarafından takip edilir ve onlardan kaçır. Hazara sığınır. Horasan

hâkimi İmam Rza'nın kız kardeşi Höküme hatunun kırk hizmetçisi varmış. Hanım Heybet isminde birisinin gemisine binip kaçtığında hizmetçilerini de kendisi ile birlikte götürür. Kaçan kızlar aynı bu sahile yaklaşır. Bir zaman sonra Höküme hatun vefat eder. Onu burada defnederler. Hizmetçiler ana kucağından, vatanından koparılıp diyar diyar dolaşmış kızlar ise aynı bu yerde kaya dibinde taşla dönüşürler. Kayalardan sızan su onların gözyaşlarıdır. Acıklı ninniler onların yakınmasıdır. Annelerine mi sesleniyorlar yoksa vatani için mi ağlıyorlar kim bilir?

Şehzade Gazi Bey “ Kırk kızları” ı seviyordu. Şimdi de aynı yerde durdu.

- Saleh, o şeyhlerin yüzünü görmeden önce gel burada bir az dinlenelim.

Nedim Saleh kalbindeki sevinci gizleyemiyordu. Bütün yol boyunca şehzade kara kara düşüncelere dalıp gidiyordu, görünen o ki; öğretmenin vefatından sonra fena hâlde dertliydi. Saleh'le bir kelime dahi etmemişti. Hâlbuki Saleh'in bir nedim gibi görevi şehzadesini mutlu etmekti. Hoş sözler, güzel şiirler, musiki ve eğlencelerle onu meşgul etmeli, gönlünü ferahlatmalıydı. Saleh korkuyordu ki, Gazi Bey avdan incinirse şaha haber verir ki “*bu nedim ağasını mutlu edemiyor, o bana lazım değil*” der ve Saleh de bir parça rahat ekmeğini kaybeder. Şimdi genç şehzadenin onunla gülümser ve şefkatli konuşması nedimi rahatlatı.

- Doğru söylüyorsun şehzadem, ben de onlardan nefret ediyorum.

[11]

Şehzade nedense birden bire duraksadı. Kendi halkı hakkında başkasına kötü şeyler demiş, başkasından da kötü sözler işitmişti. Hâlbuki rahmetli öğretmeni Mehmedyar ona şöyle derdi: “*Halkın senin evladın derecesinde olacak. Merhametli ve adaletli olmaya çaba göster. Öldürsen de, yabancıya verme!*” O Saleh'in kalbini kırmak istemiyordu. Tahminen yaşıtı olan bu genci seviyordu. Ama şimdi onun herkesi, her şeyi seven zamanıydı.

-Biliyorsun Saleh, o aciz şeyhlerde bir kusur yoktur, diye şehzade konuşmaya başladı.

-Bir bak etrafına! Baharın güzel zamanında böyle kupkuru olan bu kayaların üstünde fıstığı, zeytini bin bir zahmetle onlar yetiştirmiş. Ekilmek için verimli toprakları

azdır. Kervan yollarından uzaktadırlar. Ne yapsınlar. Ne ziyaret, ne ticaret, ne de hayvancılık hiç birinden Allah onlara bol pay vermemiş. Zığda ve Babamdarda ekin tarlaları günlerine yetmiyor. Onlar neyle geçinmeliydiler. Öyle ki, gözlerini dikmişler hacılara... Kayıkla taşıyorlar, başka hizmetlerini yerine getiriyorlar... Bununla da geçiniyorlar.

Saleh eyer kaşını heybelerden mataraları çıkardı, daha önceden şarapla doldurulmuş testilerin birini şehzadeye uzattı ve düşünüyordu ki “Evet, bunlar rahmetlik öğretmenin sözleriydi. Acaba, şehzade hâkimiyeti eline aldıktan sonra da böyle düşünecek, ya da atası dedesi gibi mi davranacak halka?”

Nedim şehzadenin sözlerini onaylayarak başını salladı. Kalbinden geçenleri şehzadenin okuyabileceği korkusundan gözlerini uzaklara, Hazarda dalgalanan tek bir kayığa gözlerini dikti.

... Onlar yeniden atlara bindiler, Bibiheybet’ten geçip şeyhler kentinin yassı damlı, taş evlerini arkada bıraktılar ve ellerini ayaklarını yıkayıp dinlenmek için Hazarın düz, tertemiz, inci kumlu sahilinde durdular... Sonuncu eve geldiğinde Gazi Bey dâhili bir hayret ve vurgunlukla atını durdurdu; indi, atın yularını Saleh’e verdi, eli ile ona “sen sahile git, ben de geliyorum” –işareti verdi.

Onu durduran hoş sesle okunan bir şarkıydı. Şarkıyı kız ellerini şaklatarak okuyordu. Şehzade garip bir merakla bu sade, aynı zamanda gençlik kaygısızlığı duyduğu bu şarkıyı dinlemeye başladı. Yontulmamış taşlardan bir birinin üstüne koyulmakla kurulan duvarın diğer yüzünü bilmediği kız okuyordu:

[12]

“Araxçının yan qoyub,
Yan qoyb, bu yan qoyub,
Qapıdan kéçen oğlan,
Üreyime qan qoyub.”

Sesteki çekicilik şehzadenin de “kalbini kanatmış”, onu duvarın tam dibine çekti. O yakınlıştı, taşların arasındaki deliklerden içeri baktı: İlâhi, insan eli nelere kadirdir? Bu susuz, kumsal âlemin ortasındaki bu küçük bahçe cennetin bir köşesiydi. Bahçenin tam ortasında makara ile çalışan bir kuyu, kuyunun etrafında kıvılcık kumlar üstüne serilmiş yemyeşil asmalar, bir metrelik bodur evin basamak boyu kadar kıvılcık gül ve

başka çiçek çalıkları, karşısında duvar boyu alçak incir ağaçları görünüyordu. İplere martı gibi bembeyaz elbiseler yıkanıp serilmişti.

Kuyunun yanında ise o şarkı söyleyen kız durmuştu. Makaranın kulpundan yapışıp hızla fırlatıyor, su çekiyor ve hepsini suluyordu. Çalıştıkça da sanki hiç ağırlık hissetmiyor, hevesle, sevinçle, ferahla çalışıyor, yorgunluk hissetmiyordu. Bütün kalbi, benliği ile işine ve şarkısına dalmıştı. Vurgun vurgun çalışıyor, candan yürekten okuyordu. Şehzade de hayran hayran izliyordu.

Kızın kınalı elleri, kınalı ayakları Şirvan'ın kayalıklarında, yosunlu taşlarında uçan kekliklerin ayağı gibi kırmızı renkteydi. Bir çift saç örgüsünü eline ayağına, kovasına dolaşmasın diye belinde taktığı kemere sokmuştu. Zarif etek bir az ıslanıp orantılı bacaklarına yapışmıştı. Üzerinde sade basma bir gömlek vardı, gömleğinin yuvarlak yakasında bir dizi orta hacimli mercan altın rengine parlıyordu. Bütün süsü bundan, bu bir dizi mercandan ibaretti.

Saray hanımlarının altın simli giyimleri, rengârenk örtüleri, altınlı, incili, elmaslı süslerine alışmış olan şehzade, sade giyimli kızın böyle güzel görünebildiğine inanamıyordu. Galiba, küçük “pencere” şimdi şehzadeye dar geliyordu. O, kızın gözlerini görmek, konuşmasını duymak, dudaklarını, yanaklarını yakından seyretmek istiyordu. Kalbinin kapısı açıktı; galiba, aynı sade giyimli, sade sesi güzel, al kınalı elleri ile bu kapının çerçevesinden yapışıp: *“Koru kendini, şehzade, kalkanını başına çek, darbemin altından sağ kurtulamayacaksın”* diyordu.

[13]

Şehzade ne yaptığıнын, nasıl karşılanacağını kaygısına düşmeden duvar boyu yürüyüp kapıyı aramaya başladı. Buldu. Yağlı boyalı tahta kapı açıktı, kapı sürgüsü kapanmamıştı. Şehzade kapının ağzında durup kıza bakmaya başladı. İçeriden birisinin çıkıp ona yakışksız bir laf edebileceği aklına gelmiyordu. Tuhaf bir his hiçbir şakırtı, hışırtı duymayan kıızı tiksindirdi. Ona öyle geldi ki, bir çift yabancı göz vücudunda geziyor. Başına kaldırıp kapıya doğru baktı ve oğlanı gördü. O, elbette şehzadeyi tanııyordu. Ama giyiminden yüksek makamlı bir adam olduğunu anladı. Buralarda böyle giyimde yerli olamazdı. Görünüyordu ki, ziyaretçidir, babasını arıyor, sanırım ev tutmak dinlenmek istiyor. Kız böyle şeylere alışmış şeyhler ailesinden olduğundan korkmadı, köylü kızlarına has olan bir cüretle misafirin karşısına çıktı, hoş geldin dedi.

Yaslanıp durdu. Gencin ne istediğini bekledi. Genç ise... Genç ise kendini, bütün dünya âlemini unutmuştu. Şimdi bütün âlem Kürdü ceylanlarının gözüne benzemeyen bu bir çift gözde, Gülistan'da biten vahşi kırmızı gül yapraklarını hatırlatan zarif yanaklarda, boynundaki mercanla rekabete girişen kırmızı dudaklarda birleşmişti. Kız ise bu gelişte bir anormallik sezip, alıcı bir bakışlar altında kendini kaybetti, istek dışı bir hareketle örgülerini hızla belinden açtı; yine de gencin konuşmasını bekledi. Konuşmadığını görünce dayanamadı, kendi konuştu, sessizliği bozdu:

- Ne istemiştin, kardeş?
- Ey kız, bir yudum su verir misin?

Kızın yüreği rahatladı, tatlı dille gülümsedi:

- Niçin vermeyim? – Kuyunun üstüne doğru döndü. Nakışlı bakır tek elle kovadan doldurdu ve getirip şehzadeye verdi:
- Al ha, afiyet olsun,
- Çok sağ ol. –İçti, vücuduna serinlik yayıldı. – Ne güzel su bu! Sanki hiç kuyu suyu değil, pınar suyuydu.
- Öyledir, bizim kuyunun hiçbir yerde eşi yoktur. Onu rahmetlik babam taştan yapmış, derinden çıkıyor. Hem serindir hem tatlı.

“*Konuş, dilin ne tatlıdır, konuş, sen ne cesaretli kızsın*”, - sözleri gencin kalbinden geçti. Kızın adını sormak istedi, dili varmadı.

- Bu kimin evi? – ilgilendi.
- Bizim. Babamın.

[14]

- Babanın adı neydi?
- Şeyh Kebleli.
- Nerededir?
- Pirde. Hacıları bekliyor şeyhlerle.
- Siz hacıları mı koruyorsunuz?
- Elbette ki. Bütün köyümüz gibi, bütün şeyhler gibi.
- Öyleyse bizim için çay hazırlar mısınız?
- Niçin yapmayayım?! Kaç kişisiniz?

- İki kişiyiz. Yoldaşım denize doğru gitti. Şimdi gelir.
- Öyleyse ben de babama haber vereyim?
- Olur!

Oğlan sahile indi. Daha fazla duramayacaktı, yoksa kız korkabilirdi. Arkasınca ses duydu. Dönüp baktı. Kız duvarın üstüne tırmanıp komşu evden birine sesleniyordu:

- Heyransa hala, ey Heyransa hala!
- Ne var Bibihanım!

“Demek adı Bibihanımdı. Bibiheybetten adak adayarak almışlar, onun için mi? Yok, senin adın Sultanım hanım olacak. Sen benim sultanım olacaksın. Yoksa bu dünya bana dar gelir. Yoksa ben bu dünyada yaşayamam” diye düşündü şehzade.

- Heyransa hala, sen Allah dostu Ağadayını gönder pire, koşsun babamı bulsun. Desin ki, misafirimiz gelmiş.
- Olur, kızım, tamam tamam, yeter ki her zaman misafiriniz olsun.
- Hey Ağadayı, Ağadayı... neredesin (nuryüzlü), gelsene bu

Şehzade sahile indi. Burada nedim Saleh atları bağlayıp bırakmış, kendi de denizin dupduru suyunda elini yüzünü, ayaklarını yıkamış, tertemiz kumlara yaslanmış, uzanıyordu. Şehzadeyi güler yüzle karşıladı, başını eğerek selam verdi.

- Aziz Şehzadem ne buldu, ne gördü?
- Dünyanın en kıymetli incisini... Ömrümde görmediğim bir inci...
- Bu harabede mi?
- Diyorlar, en kıymetli hazineler bu harabelerde saklanır.
- Üzerinde de bir yılan kıvrılıp yatıyor mu?
- Orasını bilmiyorum. Ama bu hazine İrem bahçesindeki bir peridir, benzerini ancak masallarda duyabilirsiniz.

[15]

Saleh önce şehzadenin dalga geçtiğini zannedip güldü, şaka yapmaya hazırlanıyordu. Ama gencin gözlerine bakınca kekeleydi. Galiba şehzade doğruları söylüyordu.

- Doğru mu Şehzade?

- Ben dalga geçmiyorum, Saleh, kendini koru! O kız hakkında hata yaparsan, ağzından bir kelime yersiz şaka çıkarsa, kendine küs.

Saleh yine de korktu. “İlahi bu ne diyor böyle? Saraydakiler yetersiz mi geliyor? diye düşündü. Babası bilse, çok eziyet eder.”

- Sen hazırlan, ben de elimi ayağımı yıkayım, zaman geçsin diye. Sonra da onlara misafirliğe gideceğiz.

- He bu başka mesele...

- Dedim ki, kendini unutma! Biz hacıyız. Onlar da hacılara hizmet eden şeyh ailesi. Vesselam.

...Onlar bahçeye yakınlaştığında Şeyh Kebleli kapının önünde durup sabırsızlıkla bekliyordu. Anlaşıldı ki çoktandır ziyaretçisi olmamıştı. Adam, genç hacıları, gerçek dindar hacılara benzemeseler de, samimi karşıladı.

- Ziyaretiniz kabul olsun, ağalar! Bibi isteklerinizi versin!

- Allah sizi duysun.

Bahçedeki dut ağacının altına toprak rengi kilim döşenmişti. Sofra hazırlanmıştı. Sofranın başında çay tezgâhı hazırlanmıştı. Sofraya çaydanlık, nüksende, kaynatılmış incir, pekmez, incir reçeli, tatlı çeşitleri, dut kurusu, incir kabuğunun kurusu, peynir, yağ, tandır çöreği, tuz, biber, bahçeden toplanmış taze yeşillik koyulmuştu. Bütün bunların hepsinde temizlik ve düzen vardı. Baba şeyh Kebleli çaydanlıktan fincanlara çay süzmeye hazırlandığında Bibihanım tavada pişirdiği omleti ortaya getirdi. Çaydanlığı babasından alıp kendi süzdü ve fincanları gençlerle babasının karşısına sıraladı. O, çay verdikçe Şehzade düşünüyordu: “*Getir, getir o abıhayatı, meleğim! Ömrümde içmediğim, içmek istemediğim tarçın çayı, şimdi benim için saraydaki en hoş şaraptan daha tatlı olacak*”.

Uzak oturmuş kız dedi:

- Baba, ben misafirlerimiz için dört beş dizme dolma sarıyorum. Suyu kaydattım.

- Sağ ol kızım. Dolma güzeldir. İyice doyana kadar yiyin, diye gençlere söylendi.

Kız, dövülmüş eti götürüp küçük asma yapraklarına dört tarafı katlayıp bohça gibi büküyor, iğne ile sapa geçiriyor, sıra bittiğinde sapın uçlarını düğümlüyordu... Sohbeta

katılamıyor, işini yapıyordu. Az sonra kız onların hepsine bir kasa üzerinde kızgın yağ yüzen yeşilimsi dolma suyu ve tabakta bir sıra dolma getirdi. Şehzade ömründe böyle lezzetli dolma yememişti.

[16]

1501. yılın baharında Şeyh oğlunun Araz nehrinden bu tarafa geçmesinin haberi geldi. Diyordular ki, o bir akşam rüya görmüş ve sabah yedi binlik ordusuna ilan etmişti: “*Masum imamların pak ruhu tarafından bize öğretti ki, celal bayrağımız Şirvan’a doğru yöneltmek emirdir.*” Haber yayılmıştı ki, Şeyh oğlu, babası Şeyh Cüneyt’le babası Şeyh Héyder’in Şirvanşah Ferruh Yaşar İbn İbrahim Helilullah’tan almak için geliyor. Bunu duyan Ferruh Yaşar: “O eğer bu sınırlara yetişirse, ona da babasına da yetecek pay vardır” dedi ve başladığı inşaat işlerinden ayrılmadı. Savunma komutanlarına sordu. Az geçmemiş kâh Mahmudabad, kâh da Şirvan’ın Gülüstan, Fit taraflarında savaşların güçlendiği haberini alan Ferruh Yaşar işini gücünü bırakıp Gülüstan’da savunmaya çekilmiş orduya yardıma gitti. Baki kalesinin korunmasını oğlu Gazi Beye havale etmiş, Şamahı taraflarına gönderdi. Hâlâ da Şeyh oğlunun kuvvetinden haberi yoktu. Az zamanda galip gelip döneceğine inanıyordu.

Hazarım, ümit denizim benim! Sahilinde başlamış o kanlı savaşların tasvirinden önce meydana yeni çıkmış bu Şeyh oğlunun kimliğini, bu haberlerin ne kadar doğru, ne kadar yalan olduğunu bilmek için birkaç yıl önceye gitmek lazımdır.

SEPET İÇİNDE GEÇEN BİR GÜN

Lahıcan⁵ bağları çocuk İsmayıl’ın çok hoşuna gitmişti. Burada bir az rahatlık bulmuştu. Yedi yaşında çocuk olmasına bakmayarak yaşlı bir insan ömrünün çekebileceği belalara direnmişti.

[17]

Öyle ki, İsmayıl yaşlıtlarına göre çok gelişmişti. Şimdi Lahıcan’da Gilan hâkimi Mirzeli’nin sarayında kendisini özgür hissetmeye başlamıştı. Bu özgürlüğün kendi de göreliydi. Her defasında saray etrafında ya da bahçede tanınmayan bir adam gördükleri

⁵ Azerbaycan’ın İsmaili bölgesinde Girdiman ırmağı sahilinde yerleşen bir kasabası.

zaman onu saklıyorlardı. Küçük kalbi çarpa çarpa sığınaklara gidiyor, konuşmadan sessizce ne zaman dışarıya çıkacağını bekleyerek sığınakta oturuyor, hiçbir zaman yanından ayırmadığı kitaplarını okuyordu. Bu eğitimler onun için yedi yaşındaki çocuğun oyunlarının yerini tutuyordu. Kâh atlıyor kâh kılıç antrenmanı yapıyordu.

Bütün “oyunlar” onun hoşuna gitse de, çektiği zorlukların acılarını unutamıyordu. Babası Şeyh Heyder Dağıstan’da- Şirvan sınırlarında, neredeyse öldürüldükten sonra, Erdebil sufileri hayli güçsüzleşmişti ve buna göre de Uzun Hasan’ın oğlu Sultan Yequb Erdebil’i kolaylıkla ele geçirmişti. İsmayıl babasını hatırlamıyordu. Yüzünü, boyunu posunu hiç olmasa bazen bile aklına getiremiyordu. Ama annesi Marta Alemşah hanımefendi aklıdaydı. İstehr kalesinde hapiste kaldıklarını çok iyi hatırlıyordu. Kardeşleri Sultaneli ve İbrahim de kalede hapisteydi. Sonraları Alemşah hanımefendi adıyla tanınan annesi Uzun Hasan’ın kızıydı. Marta Trabzon imparatoru Hompe’nin kızı Katsrinq Dispina hatundan dünyaya gelmişti; Marta Alemşah hanımefendi öz ana dilini, milli edebiyatını güzel biliyordu. Kadın hatta hapisanede çocuklarına ana dilini bile öğretmeye girişim göstermiştir. Sık sık hikâye yerine ana edebiyatından onlara savaşları anlatırdı.

Sonra Sultan Yequb öldü ve kardeşleri arasında hâkimiyet uğrunda anlaşmazlığa düşüldü. Şiiler bu çatışmalarda İsmayıl’ın tarafında oldular. Şeyh Haydar öldürüldükten sonra büyük oğlu Sultaneli onun yerine geçti. Uzun Hesen oğlanlarının onlara karşı savaş meydanı başlattığını görünce Sultaneli Sefevi şeyhliğine küçük kardeşi İsmayıl’ı tayin edip kendi ortanca kardeşi İbrahim ve diğer Şiilerle birlikte savaşa gitti. Savaşlarda kardeşleri öldükten sonra, müritler küçük İsmayıl’ı Erdebil’den götürüp diyar diyar, gizli yollarla güvenli bir yere, şimdi de Lahican’a getirmişlerdi.

[18]

Lahican’da da İsmayıl’ın güvenliği yoktu. Uzun Hesen’in oğlu Rüstem padişah sık sık elçi gönderip Mirzeli hekimden çocuğu istiyordu. Mirzeli de çeşitli bahaneler öne sürer, İsmayıl’ı göndermiyordu. Durum böyle kalıyordu.

Bir gece Mirzeli’nin adamlarından biri ona Rüstem padişahın yeniden elçi ve ordu göndereceğini haber verdi. Aynı gece Mirzeli çok huzursuz uyumuştı.

... Rüyasında gördü ki, onu kovuyorlar, atlılar ona ulaşmak üzereyken yukarıdan bir el uzanıp Mirzeli’yi sahradaki biricik ağacın altına çekti. Adam kolunun ağrısından

ve korkudan yerinde çakılı kaldı. Uykunun yarısı hayal ürünü, yarısı gerçekmiş, kolu altında kalıp uyuşmuş. Gecedен sabaha kadar yatamadı. Hele akşam nöbetçilerinin ona verdiği haberle bu rüya arasında bir benzerlik, bir alaka görüyordu. Düşündü, düşündü... Yerinde döndü durdu. Dermanı kesilmişti, hiçbir türlü yatamıyordu. Yerinden kalktı, İsmayıl'ın yattığı odaya geçti, burası sakindi. Küçük Şeyh İsmayıl yatağında mışıl mışıl uyuyordu: *“Dünyanın bu keşmekeşli zamanında kapımda sana kötülük dokunsa, babanın ruhu ve dinî müminin peygamberin huzuruna hangi yüzle çıkarım?”* Mirzeli hâkim yerine döndü. Sabah Rüstem padişahın adamları gelirse, bu defa ne bahane söyleyeceğini düşününce düşününce yatağına uzandı.

Gün doğduğu gibi bahçe kapısı şiddetle çalındı. Mirzeli korkuyla kalktı. Hizmetçiler hâlâ uyanmamıştı. Adam balkona çıktı, yarı uykulu kapıcı ile aynı anda kendini bahçe kapısına atmıştı. Gelen onun dostlarından biriydi:

- Ağa, (kaygılı) Rüstem padişahın adamlarından üç yüz atlı Lahican'da bir menzillikte durmuş. Öğle yemeğine burada olurlar.

Atlı bunu söyleyip geri döndü. Mirzeli'nin cevabı artık hazırды. Sakince işlerini görmeye başladı. Birinci sırada İsmayıl'ı bu olaya hazırlamak lazımdı: *“Şeyh mertebesine çok çabuk yükselse de, hâlâ nede olsa ki çocuktu”, diye Mirzeli hâkim baba yüreğiyle düşündü. Doğruydu, başına çok kaza kader gelmiş. Bu yaşında çok görmüş geçirmiş. O akıl, o feraset yirmi yaşında gençken de az rastlanılan bir Allah vergisidir. Bir Allah'ın lütfuydu. Bununla bile, yine de çocuk akıldydı!”* Bu düşüncelerle adam İsmayıl'ın odasına girdi. İsmayıl çoktan giyinmiş, sanki uzak bir yolculuk hazırlığı yapmıştı. Adam şaşkınlık içinde baktı. İsmayıl'ın üzerinde uzun, siyah etekli, yeşil cüppe vardı. Cüppenin altından, boğazına sıkı yapışmış, astarı siyah pul ile işlenmiş bembeyaz gömlek giymişti. Başına taktığı küçücük sarıgın tehatül hanesi boğazının altındaydı. Arada bir namahrem gördüğünde gözüne çekiyordu. Bahçe kapısının şiddetle çalınması, belli ki onu da uyandırmış ve olaydan haberdar olmuştu.

[19]

Mirzeli hâkim şaşkınlık içinde seslendi:

- Kurbanın olayım, neden erken uyanmışsın?

Oğlan nazik, küçük dudaklarına yakışmayan bir ciddiyetle, acı acı gülümsedi.

- Dedim, yolculuğa hazır olayım.

-Hangi yolculuğa, kurbanın olayım.

- Eğer yolculuk yoksa o zaman senin kapın böyle erkenden niye çalınsın ve sen niye böyle huzursuzsun?

Mirzeli hâkim çocuğun zekâsına gönlünden aferin dedi, onun acı dolu kaderine kalbi parçalandı.

- Kurban olayım, şeyhim, haklısın! Gelen bela senin için gelmiş. Haber getirmişler ki, defalarca gönderdiği elçilere verdiği cevap padişahı ikna etmemiş. Üç yüz atlı Lahican'ın bir ağaçlığındaymış. Buraya gelmelerine az kalmış. Belli ki saraya gelecekler. Bana işkence edip yemin etmemi isteyebilirler.

İsmayıl yedi yaşında bir çocuktan beklenmeyen bir soğukkanlılıkla sordu:

- Emrin nedir?

- Emir senindir, şeyhim! Eğer razı olursan, izin verersen, bir fikrim var. Onu hayata geçirirsem belanı savuştururuz.

- Sen ne önerirsen, ben ona razıyım.

- Aferin, benim çocuğum, diye kendini tutamadı, hissini açığa çıkardı. Ama hemen aklını topladı. – Affet, şeyhim, dilim dolaştı.

İsmayıl ömründe baba sevgisinin ne olduğunu görmemişti, bilmiyordu. Doğrudur, annesi de hapisanedekeyken kardeşleri onu sever, okşardılar. Lala Hüseyin Bey, Mehmed bey ve Ahmed bey, Türkmen kardeşleri de onu candan severdiler. Kaçaklık, gizlilik zamanı bu adamların hepsi canı pahasına onu koruyordu. Müritlerden Kadı Ehmed, hatip Ferruxzad, Talış yolunda Tulunava hâkimi, Reştde Emir İshaq ve başkalarından çok saygı görmüştü. Hepsi de hayatını tehlikeye atarak belirli süreyle küçük şeyhi kendi evlerinde saklamışlardı. Bu adamların içinde o, özellikle iki kadını unutmuyordu. Bunlardan biri onu evinde bir ay gibi bir sürede saklayan Xancan isimli bir kadın, diğeri yaralarını tedavi eden Uban isimli halk hekimi vardı.

[20]

Hepsini sevmişti, unutmuyordu, dualarında anıyordu. Hepsi de onu dinîn direği bir şeyh gibi korumuştı. Ama şimdi Mirzeli hâkimin bu “aferin, benim çocuğum”

sözleri İsmayıl'ın kalbinin derinliklerine işledi. Bir anlık makamını, rütbesini, daima müritler tarafından ona aşıl原因an şeyhliğini, büyüklüğünü unutup, Mirzeli hâkime yakınlaştı. Bir anlık onu kucaklamak, dertli başını adamın geniş, kuvvetli göğsüne bastırmak istedi. Lakin Mirzeli hâkimin son “*Affet, şeyhim, dilim dolaştı*” sözleri ona mevkiini hatırlattı. Yarı yolda durdu:

- Bana fikrini söyle, diye emretti.

-Şeyhim, ben aykırı yemin etmeliyim. Onlar bunu istemesinler, evi aramasınlar diye onlardan önce kendim Kuranı Mübin'e yemin etmeliyim. Gel, izin ver, bir yalan söyleyelim. Zaten bu gece rüyamda baban Büzürgüvar'ı gördüm. Elini uzatıp beni kurtardı. Biliyorum ki, bugün Rüstem padişah bir defalık beni kurtardı.

- Ne izni?

-Ben yemin edip senin bu topraklarda olmadığını söylemeliyim.

-Ama onlar ben senin topraklarından uzaklaşmam. Lalam de burada yoktur. Onsuz...

Adam her iki elini gökyüzüne kaldırdı.

- Estağfurullah... Dilim kelimeyi şehadet getirmesin, eğer ben senin bu evden çöle ayak basmanı düşünmüşsem. Sen buradan hiçbir yere gitmeyeceksin. Göndermem de.

-Peki öyleyse...

Mirzeli hâkim kapıya doğru döndü, birisine seslendi:

- Uşak o sepeti getir...

Hizmetçilerden biri odaya girdi. Pirinç samanından dokunmuş yumuşak ve oldukça büyük bir sepet getirdi, yere koyup çıktı. İsmayıl hayret içinde sepete ve Mirzeli hâkime bakıyordu. Hâkim izah etmek zorunda kaldı.

- Ayaklarının kurbanı olayım, dedi, okuduğun kelama kurban olayım, incinme! Sen birkaç saatlik, ben yemin edene kadar, bu sepetin içinde, rahatça kendin için oturacaksın. Sepet ağaca asılmış olacak. Ben yemin edeceğim ki, sen bu topraklarda değilsen. Bak, yalan budur.

İsmayıl şaşkınlık içinde kalmıştı, çektiği eziyetleri hatırladı: gizli bodrumlar, tandırlar, kulübeler içinde günler, haftalarca saklanmıştı; bir saatliğine sepet içinde oturmak neydi ki? Çocuk oynucağıydı! İsmayıl:

[21]

-Razıyım, dediğinde Mirzeli rahat bir nefes aldı. Bu söze ilaven çare bulmak için hızla odadan çıktı. O her şeyi kendi yapmalıydı ki hizmetçiler bu sırra vakıf olmasınlar.

BİBİHANIM SULTANIM

Öğretmenin kırkı çıksa da, şehzade Gazi Beyin odalarından şenlik sesleri gelmiyordu. O, vaktinin çoğunu gezintilerde, nedimi Saleh’le sohbetlerde geçiriyordu. Şehzadenin bütün sırlarından haberdar olan Saleh, onun sık sık bir gazeli okumasından şüphelenmişti.

“Canımı yandırdı şövqün, éy nigarım, qandasın?

Gözlerim nuru iki alamde varım, qandasın?

Bağrımı qal éyledi acı feraqın, gel iriş!

Éy lebi veslet şerabi- xoşggüvarım, qandasın?

Firqetin xarı meni gör kim na mecruh éylemiş,

Éy gözü nergiz, hebibi- gülüzarım, qandasam?”

Saleh bu nergis gözlü, gül yüzlü sevgilinin kim olduğunu biliyordu. Bu süre boyunca birkaç defa Bibiheybet’e gitmiş. Şeyh Kebleli gençlerin kimliğini bilmesede, varlıklı aileden olduklarını anlamıştı ama tahmini Bibihanım değildi, gençlerin böyle dindar hacılar olduklarından mutluluk duyuyordu. Gazi Bey’in şehzade olduğunu aklına getirmiyordu.

Şehzade, kalbinde Bibihanım’ı “Sultanım hanım” diye adlandırır, gelecek hakkındaki isteklerini gittikçe daha da dostluğu artan Saleh’ten gizlemiyor, ona anlatıyordu.

... Sarayda dedikodu başlamıştı. Şehzadede gözü olan bütün imtiyazlı ve pek muhterem kızları onun basit bir “köylü kızına aç açık şeyh kızına vurulmasını” duymuşlardı. Saleh uzun süre ölçüp biçtikten sonra ve padişahın eşinin ısrarlarından sonra meseleyi ona anlatmaya mecbur kalmıştı.

[22]

Oğlunun hasta yatağına düşmekte olduğunu, bu aşkın genç şehzadeyi deli divane ettiğini gören padişahın karısı babaya Şirvanşah Ferruh Yasar’a bildirmişti. Ferruh yasar önce sinirlenmişti, sonra da doktorların oğluna çare bulamadıklarını, onun günden güne zayıfladığını görüp razı olmuştu, eşine demişti:

- Ayıp yoktur. Ne olur ki! Saraya o kadar köy evinden hizmetçi, cariye getirildi ki! Bu da onlardan biridir. Gençlik hevesi geçer, gözü gönlü doyar. Sonra istediğimiz şehzade, ya da hanzade kızını alırız. Gençtir, zamanı geçmiyor...

Böylelikle de, Bibihanım’ın isteyip istemediği sorulmayarak, yurdundan ayrılıp, saraya getirildi. Yalnız böylece koca baba Şeyh Kebleli dindar hacıların kimliğini bildi, gençlerin onun kapısına geldiği güne lanetler okuyup hayal kırıklığına düşmüş, bülbülü uçmuş bahçesinde tek kaldı.

Gelin saraya getirildiği günü kraliçe sadece bir tane şart koştu. Yeni gelin onun saray dairesinde görünmeyecek, şehzade için ayrılmış harem odalarında kalacak. Ona sadece bir hizmetçi, bir de cariye verilecek. Yemeğini de saray mutfağından aynı cariye alıp götürecekti. Köylü kızı saraya böyle bırakılmıştı.

İlk günler garip bir sarhoşluk içinde geçti. Önce de Bibihanım gençlerin gelişlerindeki tuhaflığı tecrübeli babası Şeyh Kebleliden daha çabuk anlamıştı. Genç oğlanın sadece onun hatırına buralara geldiğini, onun hacısı olduğunu duymuştu. Belki de oğlanın sevgiye hazır olan kalbinin çarpıntısını kendi genç yüreğinde gözü ile görmüştü? Koca baba gençlik devrini çoktan geçirmiş, böyle hisleri çoktan unutmuştu. Ona göre de gençlerin oldukça basit oyunlarına kanmıştı. Ama Bibihanım kendi de bu devre şimdi kadem koyduğundan hisleri onu aldatmamıştı. Kızın kalbi Gazi Beyle uyumlu çarpmaya başlamıştı. Elbette o, işin böyle biteceğini saraya götürüleceğini beklemiyordu. Lakin kader onu genç şehzadenin sıcak koynuna attığında, kız bu hissi kalpten bir sevinçle karşıladı.

Doğduğu yurdundan, dost ve kız arkadaşlarından mahrum kalmış Bibihanım “Sultanım hanıma” çevrildikten sonra bütün varlığı ile genç ve güzel kocasına bağlandı. Gazi Bey önceden annesinin koyduğu şarta önem vermese de, günler geçtikçe bunun ağırlığını idrak etmeye başladı. Bütün iletişimlerden mahrum edilmiş Sultanım Hanım, dört duvar arasında kalmış, kendine hiçbir iş bulamıyor, sıkılıyordu.

Sarayda tek kaldığı bu günlerde kız babasının incir ağaçları ile çevrelenmiş küçük bahçesini özliyordu. Atasını anasını çok erken kaybetmişti. Hiç, bazen bile hatırına getiremiyordu. Gözünü açtığı anda kendisini babasının dizinin üstünde görmüştü. Birazcık büyüdüğü gibi, komşuları Heyransa halanın yardımıyla evin işlerini üstlenmiş, yemek yapmaya başlamıştı. Bundan sonra daha babası ev işlerine karışmıyordu. Günleri şeyhlerle pirin yanında geçiyor, hacıları ağırlayıp gönderiyordu. Kız ise Heyransa kadından incir soyup fırında kurutmakla nüksende, kaynatıp kurutmakla şirbedüşende yapmayı öğrenir, incir pekmezinde sulu incir pekmezi pişirir, üzüm ve dut kurutur, incir reçeli, beyaz bal reçelini hazırlıyor, ağır, yavan kışa azık yığar, hazırlık görürdü.

Yazın kızgın günlerinde Heyransa halaya kılık kıyafet yıkamakta, yorgan döşek yapmakta yardım ediyordu. Hazri⁶ onları çok yorduğunda kadın gülerek sesleniyordu:

- Kızım, sen annenin ilkisin, git bir incir ağacını salla.

O vakit kız incir ağacının dibine kaçar, gevrek budakları kimıldatır ve gülerek söylerdi:

*“Men anamın ilkiyem,
Ağzı qara tülküyrm,
Xezri gét, gilavar gel.”*

Rüzgâr fırtına çıkarıp onu kovardı:

*“Ayran vermez öyüne,
Qonaq qoymaz öyüne.”*

İnanıyordu ki, Heyransa kadının öğrettiği bu büyüü okuduğu zaman hezri kesilecek, serin gilavar gelecek, artık gözlerine kum dolmayacak, möcalanda⁷ deve dikenini üstüne güneş öncesinde serdiği kehribar gibi incirlere kum vurup harap etmeyecekti. Sonra da bu kurumuş incirleri beyaz torbaya döküp, kurt gelmesin diye ağzını dikecek, kış yiyeceklerini, haşereden, tozdan koruyacaktı.

[24]

İncir demişken babası uykudan çokta kalkar, aç karna ağaçtan topladığı tatlı, sarı incirleri yiye yiye torununu uykudan uyandırmak için:

⁶ Hazri: Apşeron yarımadasında kuzeyden esen şiddetli rüzgâr.

⁷ Meyve kurutmak için özel bir yer adı.

“Encir sabahi,

Doldur tabağı.

Aç qaşqabağı,

Ay sarı sabahi!

diye okur, kızı da şifalı meyvelerden yemeye çağırırdı.

Kız da güle güle:

-İnciri yemedin gittin. Derdini demedin gittin, deyip okuya okuya babasının yanına giderdi. Bazen bahçe süpürmeye vakti yetmezdi, gece esen rüzgâr onun işinin yapardı. Sabah bahçenin kumunu yayılmış, temiz görünce söylerdi:

-Baba bir bak, rüzgâr tembel kadınların kolundan tutup bu gece, çöp ört bas etmiş.

Bazen Heyransa kadın ona *“adam seni oğlundan daha çok istiyor, oğluna böyle sevgi gösterdiğini, böyle kucak açtığını görmemiştik”*, diye söylerdi. Bir kere babasına sordu:

- Baba! Ey baba, diyorlar beni anne babamdan daha çok istiyormuşsun, doğru mu?

-Doğrudur, adamın gözleri kısıldı?

- Niçin?

-Torun tatlıdır, tatlı şeydir.

-Niçin?

-Nedeni yok ki, kızım. Bak, annen baban ektiğim ağaçtı, sen de onun meyvesisin. Hiç görüyor musun ağaç yeniyor? Meyvesini yerler, benim yavrum, meyvesi. Bu sözlerle de koca, torununu çocuk hasretiyle bağrına basıyor, saçlarını sıvazlıyordu.

Şimdi Gazi Bey olmadığında o kâh babasının kâh Heyransa halanın sesini duyuyor, ağlamaklı oluyor, tatlı çocukluk, kızlık hatıraları boğazını düğümlendiriyordu.

Gazi Beyi sevdiğinden pişman değildi. Ama doğma büyüme yurdu, bahçesi, yaşlı babası ve annesinin, nenesinin yerini tutan Heyransa halayı çok özliyordu. Arada bir Gazi beyle kılıç antrenmanlarından ya da avdan döndüklerinde yaşlı babaya uğruyorlardı.

Kız o vakit ayakkabılarını çıkarıp kızıl kumlar üstünde yalın ayak geziyor, kuyudan su çekiyor, babasının elbiselerinden kirli varsa yıkayıp temizler, kap kacağını kumla yıkar temizler, ev işlerini hâllederdi. Ama bununla bile, bu gelişler ona yabancı misafir etkisi yaratırdı. Kapının diğer yüzünde sabırsız küheylan⁸ kişneyip onları çağırıyordu. Gazi Bey onun iş yapmasına bir söz demese de, kızın kafesten bırakıldığı gibi ne yapacağını bilmeyen, uçmaya korkan kuş gibi hareket ettiğini görüyor, dudaklarında hafif alaylı bir tebessüm oluşuyordu. Yani “çoban kızı çobanlığı ister”. Oğlan sıkılıyor, kamçısını uzun boğazlı ayakkabılarının boğazına vura vura bahçeyi dolaşıyordu.

Heyransa hala da kapının ağzında korka korka bakınır, örtünüp bakınır ve dikkatlice, değişik giyimde ona yabancı gelen kıza yakınlaşıp, bir gözü dikkatlice şehzadeye bakıyordu.

- Hoş gördük, hala! Diye boynuna sarılan Sultanım hanımı, sevinçle de olsa, tedbirli bir şekilde bağrına basıyordu. Duvarın bir yüzünden delikler arasından Heyransa halanın kızı ve torunlarının anlı, burnu, gözü görünüp yok oluyordu. Bir defa kadın onu öptükten sonra dedi:

- Allah gönderdi, Kuran hakkı, kaynanan belli ki seni çok seviyor kızım! Sarımsaklı yoğurtlu mantı üstüne geldin. Ama sen onu çok severdin. Her önüme koyduğumda aklıma geliyorsun, bağrım delik deşik oldu. Az sonra kadın iri bir bakır tepsiye koyup getirdiği mantıyı kapıdan verip kaybordu. Ama Sultanım Hanım bu mantıyı istediği gibi yiyemedi. Gazi Beyin sarımsak kokusunu sevmediğini biliyordu. Kadının “*Kaynanan seni çok seviyor*” sözlerine ise hâlâ yüzünü görmediği kaynanasının onu nasıl sevebileceğini demedi. Bu söze Gazi Bey de güldü.

Sarayda tek kaldığı gibi ufak tefek işini gücünü görür, sonra da yastıklara yaslanıp bu tatlı hatıraları düşünde canlandırmakla yaşıyor, kocası gelene kadar baba evinde dolaşır, konuşur gülerdi. Kocasını bir iş arkasınca saraya, gezintiye, toplantılara davet olduğunda yalnız kalıyordu. Gazi bey geri döndüğünde canlanırdı. Bu esnada genç adam gelininin ceylan gözlerinin kızardığını görür, o evde olmadığında belki de ağladığını, kederlendiğini anlıyordu. Sanki bu zamanda oğlanın kalbinde karısına karşı garip bir kin uyandı. Kızı saray şenliklerinden mahrum eden annesinin sinirine Sultanım

⁸ Soylu Arap atı.

Hanımdan kendi düşündüğü asıl bir saray hatunu yetiştirmek arzusu gencin kalbini etkisi altına aldı. Yavaş yavaş kendi bildiklerini kıza öğretmeye, ona ders vermeye başladı.

[26]

Sultan Hanım bilgileri tasviri mümkün olmayan ciddiyet ve doğuştan gelen bir yetenekle kavıyordu ki, genç öğretmen işe daha büyük hevesle girişiyordu. Az zaman sonra kız kendi başına okuyup yazmaya başladı. Şimdi de şehzade onu kabilesine özel olan tarzda terbiyelendirmeye çalıştı. Sık sık genç dövüşçü elbisesi giymiş Sultanım Hanımla ata biner, saraydan sadece kendine ve babası Şirvanşah'a ait olan gizli yolda gezintiye çıkar, gözlerden uzak bir yerde onunla ok atıyor, kılıç oynatıyor, dörtnala at koşuyordu.

Yine gezintilerden birinde neredeyse binaların yanına atla gelen Ferruh Yasar ilk defa gelinini süvari giyiminde, kılıç antrenmanı yaparken gördü, uzaktan bir süre seyretti ve beğendi. Töresine rağmen, gelini yanına çağırdı, alnından öptü. Yüzünü oğluna dönüp, dedi:

-Helal olsun sana, oğlum! Ben bu kadar beklemiyordum.

Şirvanşah Ferruh Yasar saraya dönünce hatununu huzuruna çağırdı.

- Sultanım hanımı saray hanımlarının arasına dâhil etmenin vakti geldi, önümüzdeki Mevlid-i Nebi⁹ bayramına onu da davet et!

-Bu Sultanım Hanım kimdir?

-Gelinin! Sen onu hâlâ görmedin mi?

- Görmedim. Görmekte istemiyorum. Ne devenin sütünü istiyorum, ne de Arap'ın yüzünü görmek istiyorum.

Şirvanşah gülümsedi:

- Boşuna uğraşma. Önceden ben de öyle düşünmüştüm. Ama gördükten sonra anladım ki, oğlumuz yanılmamış. Sonra da kaşları çatıldı, ilave etti: dediğim gibi yaparsın. O kız bizim imtiyazlı ve eşref kızlarından hiçbir şeyde geri kalamaz. Aksine belki, kat kat üstündür. Davet ettir. Kendin görürsün.

⁹ Müslümanların dinî bayramı.

Gazi Beyin sevinçten uçmaya kanadı yoktu. Bununla bile, ziyafetten önce bütün geceyi Sultanım Hanıma talim¹⁰ vermekle meşgul oldu. Saray adabını, annesinin gönlünü almak için ne yapması gerektiğini anlattı.

Bütün bu nasihatler, demek oluyor ki, Sultan hanıma hiç lazım olmadı. Kız güzellik aşığı olan padişahın karısını kendi doğal güzelliğiyle öyle ilk bakıştan meftun etti.

[27]

Kraliçe onun asilliğini, yeteneklerini gördü, az sürede okuyup yazmak ve askerî antrenman öğrendiğini bildiğinde mutlu oldu. Ama o da anneydi. Kraliçe de olsa anneydi. Oğlunun mutluluğu ile göğsü dolu bir anne!

Böylelikle, bütün imtiyazlı hanımların kıskançlığına sebep olsa da, Sultan Hanım hem kaynana ve kaynatasının sevgisini, hem de hizmetçi ve kölelerin sınırsız saygılarını kazandı.

Arada bir ata binip Bibiheybet'e gidiyordu. Bazen kaynanasını da ziyarete davet ediyordu. Ama çok zaman yaşlı babasının görüşüne tek gönderilirdi. Şeyh Kebleli torununun sarayda cariye değil, şehzade hanımı olmasına sevinse de, onun davetini kabul edip saraya gitmedi. Ömrünün sonuna kadar yalnız yaşadı.

SEPET İÇİNDE GEÇEN BİR GÜN

(devamı)

Güneş cida¹¹ boyu kadar kalmamıştı ki, bahçe kapısında durmuş kapıcı büyük kapıları ardına kadar açıp gelen ordu önderini içeri aldı. Behram Kadı geniş bağ bahçede attan indi. Şaşkınlık içindeydi. Rüstem padişah ona sufi şeyhi İsmayıl oğlu Şeyh Heyder'in burada saklandığını ve birçok elçiyi ret cevabı verildiğini, çocuğun güvende saklandığını demişti. O, Mirzeli hâkimi çok iyi tanıyordu. Biliyordu ki, (,,,) Eğer şeyh buradaysa, peki neden kapılar açık, bahçe kapısına gelenlerin yüzüne neden açık olsun?

Hâkim Mirzeli gelenleri güler yüzle, aziz misafirler gibi karşıladı.

- Buyurun, buyurun, Behrem Kadı, siz bu diyara hoş geldiniz, sefa getirdiniz.

¹⁰ Öğretme, ders verme, okutma, eğitim.

¹¹ Sivri madeni uçlu eski bir silah, mızrak, kargı, süngü.

Derhâl hizmetçiler atları tutup, teri soğusun diye biraz gezdirdiler ve ahırlarda yerli yerine koydular. Behrem Kadı ordusuna binayı kuşatıp, ben çıkana kadar atlardan inmemelerini emretti. Mirzeli hâkimin ardınca sarayın geniş odalarına girdi.

[28]

Sabah sofrası kuruldu. Yiyecek içecek getirildi. Behrem Kadı kendi adamları ile biraz yiyip içtikten sonra yüzünü Mirzeli hâkime dönüp dedi:

- Alempenah Padişaha gelen habere göre Erdebil süflilerinin şeyhi Cüneyd oğlu, Heyder oğlu, İsmayıl Şeyh burada, senin güvenliğindedir. Benim adamlarımı böyle güzel tavırla karşıladığın için sana minnettarım, kardeşim! Ama rica ediyorum, eğer iş böyleyse, ağzımızı bozmadan şahın emrini yerine getir ve İsmayıl'ı teslim et. Ben sana komutan sözü veriyorum ki, o bizde de güvende olacak. Kendi de şahın öz halasının oğludur. Ona hiçbir zarar gelmez.

“Öyledir, sözde Şeyh İsmayıl'ın kardeşlerinin aynı dayıoğlu şahın kendi eliyle helak olduklarını sen de bilmiyorsun, ben de bilmiyorum”. Mirzeli düşüncülerinin gözlerinden okuna bileceğinden dikkatle hızla konuştu:

- Ben padişahımızın elçilerine olanı demiştim. Şeyh İsmayıl adında adam benim emrimde olan topraklarda yoktur. İsterseniz Kuran'a el basayım, yemin edeyim.

- Ne olur. Ben de bu yemini kabul edip şahın huzuruna giderim, olanı anlatırım.

Mirzeli hâkimin emriyle altın suyu işlenmiş, dededen babadan kalma eski Kuran'ı getirdiler. Lahican kadısı ile birlikte ordunun mollası geldi. Mirzeli yerinden kalkıp saray hamamına geçti. Başına üç kap su döküp gusül aldı, temiz oldu, abdest alıp meclise döndü. Kurala göre sağ elini Kuran'ın üstüne koydu. Bahçede dutun sık yaprakları arasında daldan asılmış sepete doğru bakmamaya çalışıyordu. Kalbinde gece rüyada gördüğü *“o elin sahibini”* düşünerek diyordu: *“Ya şeyh, ey ruhların ruhu, ey dinimizin habercisi, ey sufîlerin reisi! Senin evladını, senin vasini bu zalimlerden kurtarmak için yemin etmekte, ant içmekte bana kuvvet ve irade ver! Şifacım ol!”* Sonra da üç defa salavat getirip, elini Kuran'ın üstüne koydu. Sessizce, her bir kelimesi yakın ve uzakta durmuş padişahın adamlarının beynine kakmak için yüksek sesle söyledi:

-Kuran'a ant içiyorum. Cüneyd oğlu, Heyder oğlu, İsmayıl Şeyh benim topraklarımda yoktur. Onun ayağı benim topraklarıma değmiyor.

[29]

... Behrem Kadı yiğit komutandı. Kendi gibi savaşçı ve civanmert bir dövüşçünün normal sözüne inanmayıp, yemin almasından hayli üzölmüşü. *“Gariptir şahımız, vallahi! Öz halası çocuklarının ikisini yok etmiş, kalbi soğumamış. Şimdi de bir küçük çocuğun ardınca düşmüş. Güya o sağ kalsa, ülke viran olacak. Benim boyumda adam ki, bu saygıda bir kusur etti. Beni yüzü kara, onu itibarsız yaptı.”* Bu düşüncelerle de Behrem Kadı yerinden doğruldu ve söylendi:

- Beni hayli kederlendirdi, Sayın Mirzeli! Ant olsun şimdi el bastığın kelama, ne kadar ki, ben Rüstem padişahın hizmetindeyim, senin kapın güvende olacak. Beni bağışla, emir kulu olmaktan beter şey yoktur şu dünyada.

Mirzeli'nin kalbine bir rahatlama geldi. Şefkatle misafirine cevap verdi:

- Ne konuşuyorsun, kardeşim?! Meğer ben senin vaziyetini anlamamışım. Utanmaz adamların dili lal olsun, padişahı da yoldan çıkaran, kulağını dolduran onlardır. Benim de bir elim davetçiydi bir elim şüpheciydi.

Behrem Kadı fazla duramadı, kalktı, ata bindi ve ev sahibi ile vedalaşıp çıktı. Ordusunu da çekip gitti. Onlar hiç yarım ağaç boyu kadar uzaklaşmamıştı ki, Mirzeli hâkim İsmayıl'ın havadan asılmış “hapishanesine” yakınlaştı, kendi eli ile bağladığı ipleri açtı, yeri rahat olsa da, çocuk sepette oturup solgun yüzünde şimdi çok iri görünen gözleri ile adama bakıyordu. “Solgun!.. Olur da! Güneş ışığını nerde görmüş? Kulübede! Gökyüzünü nerde görmüş? Bacada! Yazık çocuk!”

Gülümsemeye çalıştı.

- Şeyhim, daha hiçbir şeyden korkmayabiliriz. Ben Behrem kadının sözlerine yürekten inanıyorum. Ne kadar ki, o şahın hizmetindeydi, bizim ev de güvenliydi, sen de. Ama yine de dikkatli olmalıyız. Lakin tökezlemeyen ayak, sürçmeyen dil olmaz.

İsmayıl sepetten çıktı, gizlemeye çalıştığı heyecanı hâlâ geçmemişti. Bununla bile, hâkimin sözlerini cevapsız bırakmak istemedi. *“Bırak bilsin ki, yolumda çektiği zahmeti anlıyorum”*. Dedi:

- Ben hepsini duydum! Cezasını hayrını yiğitler şahı Mürteza Eli kendi versin.

- Allah ağzından duysun, şeyhim!

Böylelikle de, İsmayıl, Mürteze'nin sarayında tam altı yıl kaldı.

[30]

İleride Bayram Bey Karamanlı gidiyordu. Atlı ordu onun ardınca her tarafı sarmıştı. Süvariler geniş meydan bulmuş, düğün alayı gibi birbirini kovarak çarpışıyorlardı. Beyrem bey çaya varınca durdu. Biri itekleme kadar ondan aralıklı gelen sürücü rehber Hüseyin'e döndü:

- Bu cansızdır?

- Budur, bey!

-Neden sessiz akıyor?

- Sessizliğine bakma bey, adı gibi kendi de cansızdır.

-Bu çayı geçmek zor olacak?

- Öyledir kurban olayım!

- Ne yapalım?

- Başka yol yoktur. En sığ, geçmesi kolay yer burası.

-Bunun neresi sığ? – diye Bayram Bey, atının dizginini çekti.

Ordular onlara yetişti. Kimisi çayın tam kıyısında atını sulatıyor, kimisi eyerden inip kendi de suya doydular. Elini yüzünü yıkayan vardı. Bayram bey de şaşkınlık içinde eyerde oturup kalmıştı. “Geçin” emrini vermeye dili varmıyordu. Atı bu sessiz akan korkulu, bilmediği suya salmaya cesaret edemiyordu.

Aniden arkasında durmuş atlılar aralandı. Genç padişah ileri geldi. Yüzü peçeliydi. Şeyh oğlunun yüzünü kirli adamlar görmemeliydi. Peçeyi kaldırmadan Bayram Bey Karamanlıya yakınlaştı:

- Kenarda durmuşsunuz? Niye geçmiyorsunuz?

- Hükümdarım, atları bu sulara salmaktan sakınıyorum.

- Diyorum arayalım belki geçmesi rahat bir yer buluruz.

- Sürücü ne diyor?

- Burayı doğru bilir, hükümdarım!

“Kıble-i âlem”¹² on dört yaşındaydı. Ama onu eyer üstünde yaşını bilmeyip görenler yirmisini tamamlamış bir genç zanneder. Yüksek boyu, askeri zırhlı giyimine uygun, kıvrak boyu posu genç pehlivan endamına benziyordu.

İsmayıl katiyetle başını kaldırdı. Peçenin gözlüklerinden Bayram Bey Karamanlıya keskin bir bakış attı: *“Görünüyor ki, senin kalbinde düşmana karşı kin ve öfke ateşi yığılmış. Görünüyor ki, sen küçükken İstexr kalesinde rutubetli bodrumlarda annen ve kardeşlerinle birlikte sürgün edilip yatmamışsın.*

[31]

Yastığın taşlar, yorganın bulutlar olmamış. Görünüyor ki, her hışıldan gizletmemişler. Sepete koyup ağaçtan asmamışlar. İki kardeşin ve bütün neslin, kadınlı adamlı, çocuklu büyüklü ilişiğin kesilmemiş. Yok!.. O zaman sen tereddüt etmezdin. Anladım ki senin dinî mümin yolunda canın kurban değilmiş. Benim ise bütün bu yollardan geçen cismim düşmana nefret hissiyle doldur.”

-Ardımca! – diye genç hükümdar kamçısını kaldırdı ve atını birinci olarak sessiz akan çaya vurdu. Bayram bey, Çayansultan, Kayıtmaz bey, Hülefa bey, Lala Hüseyin bey, Div Sultan ve başka komutanlarda genç hükümdarın katiyet ve cüretine hayret ve iftihar ederek peşi sıra düştüler. Onlar İsmayıl’ın arkasınca çayı geçtikçe genç İsmayıl’ın ne dediyse dediğini gördüler. Lala Hüseyin Bey çayı geçe geçe sessizlik işareti verdi ve dinlendi. İsmayıl kendi ordusunu canlandırmak, yüreklendirmek, yakın adamlarını daha da cesaretlendirmek için okuyordu.

*“Ne yérde eksen biterem,
Xanada çağırsan yéterem,
Sufiler elin tutaram,
Qaziler, déyin şah menem.*

*Mensur ile darda qaldım,
Xelil ile narda qaldım,
Musa ile Turda qaldım.*

Qaziler, déyin, şah menem.”

¹² İslam âleminde bilhassa doğu ülkelerinde hükümdara verilen unvanlardan biri ve onlara seslenme şekli.

Onun sakin, basit sözlerinin söylenişinde bir çağırış, kalplere coşkunluk getiren bir deyiş vardı. Bu ses adamlarının kalbini ümitle doldurur, onlara inanç aşıliyordu. Az sonra dostları, erenler, ozanlar bu sözleri dillerde ezber olan müzik parçalarında okumuş sonra ibadet deyişine çevirecekti.

*“Qırmızı taçlı, boz atlı,
Ağır leşkere nisbetli.
Yusif péygember sifetli,
Qaziler, deyin şah menem!*

*Xetaiyem al atlıyam,
Sözü şekerden dadlıyam.
Mürteza Eli zatlıyam,
Qaziler, deyin şah menem.”*

[32]

Ordu kendi genç hükümdarının arkasınca çayı geçti. Bir asker de telefât¹³ olmadı. Sonuncu kızılbaş, çayı geçtikçe Lala Hüseyin beyin kalbinden onu titreten “Aslan yavrusu anadan doğduğu gibi aslandır” sözleri geçti. Gözlerinde ulaştırması ve şimdi mürşidi olan bu görünende güzel, bâtında pak gence karşı içi ferahladı. Lala Hüseyin Bey Hülafa beyin her ikisinin kalbinden onları duygulandıran bir “Aferin!” nidası koptu.

- Şeyhimiz, mürşidimiz bin yaşasın!

-Var olsun mürşidi kâmil!

-Yaşasın şahı talihli!

Sesler, nidalar, aferinler gökleri deldi, orduyu titretti. Şimdi on dört baharlı kalbi intikam hissiyle coşsa da daha sonraları dağınık halkı bir hâkimiyeti altında birleştirmeye can atan genç şair hükümdara şimdiden hepsi ses verdi. Övgüler, yaşına uymayan lakaplar, müracaatlardan başını döndüremedi, kendine mağrur olmadı. Bütün bunların nüfuzunu sağlamlaştırmak isteyen dostları için ihtiyaç olduğunu anliyordu.

¹³ Telef’in çoğulu. Tabbi felaket, kaza vb. neticesinde ölen, mahvolan insan.

BİR KABİLENİN SONU YAHUT AYTEKİN'İN TALİHİ

Hazarım, kalbim, koruyucum benim, sahilinden hayli uzaklarda Lengebiz dağ silsilesinin tam sonunda bir kabile vardı.

Kabile kervan yolundan hayli uzak, şehirlerden mesafeli bir yeri yurt edinmiş. Yüzyıllardır ki, dünyada çok işler meydana gelmişti. Bu topraklar günde bir Cahangir'in eline geçiyordu. Kâh Moğollar, kâh Temurlar, kâh Akkoyunlular ve daha bilmiyorum kimler gelmiş geçmiş. Ama kabilenin bu olaylardan demek oluyor ki, haberi yoktur. Doğrudur, bir zamanlar hangi bir İslam tebliğcisi ise bu yerlere gelip gitmiş, onları İslam'a davet etmiş, uzun süre köyde yaşamıştı. Şeriat adabını kendi bildiği gibi onlara öğretmiş ve burada da ölmüştü.

[33]

Kabile aksakallıları onu kabristanda defnetmiş ve mezar kutsal bir yere çevrilmişti. Ama yaşlı adam öldükten sonra kabilenin birçok eski adetleri yerine geri gelmiştir.

Adetlerin çoğunu da kadınlar koruyup saklıyor, onlara yeni don giydire giydire asıl kökünü koruyordular. Biliniyor ki, yeni gelin gelen ertesi gün, güneş battığı gibi, kadınlardan biri gelini yerinden kaldırıp onu güneşi selamlamaya götürürdü. Antlar da başkalarının yanında dinî olurdu, aile içindeyse “*O gün Allah'ı, bu ocak Allah'ı Şamçırac Allah*” ı vs. diyorlardı.

Bu yerlerde çocuklara Kuran'da olan isimlerden koyan azdı. Yaşlı adamın zamanında doğan çocuklara molla “Kurandan isim çıkarıp” verirdi. Böylelikle de, bu yerlerde hayli Mehemed, Bekir, Ehmed, Ehmed gibi isimler meydana gelmişti. Kabilenin yaşlı neneleri bu isimleri kalben kabul etmez, kendi aralarında kendi çocuklarına kabilenin âdetince öz dilinde isimler verirlerdi. Çocukların iki adı olurdu. Biri resmi dinî diğeri ise evde anne babanın çağırdığı. Bu yerlerde ismi çocuğa tabiatın kendi koyardı. Çocuk doğduğundan tabiat nasılsa, bebeğe ona benzer isim verir, çocuğun gelecek özelliklerini ve bahtını da bu isimle alakalandırırdılar. Kabilde böyle isimler çoktu: Boran, Yağmur, Bulud, Toran, Seher, Günéy, Quzéy, Gündoğdu, Aydoğdu, Aydoğmuş, Ayaz, Duman, Çovğun, Güneş, Aytekin, Ayxanım, Güntekin, Tuğay, Aysél, Aysu... Eğer doğma günü tabiatla alakalı ad mümkün olmuyorsa, ona uşağın bakışta tesiri; saç, gözü, rengi ile benzer ad koyardılar: Qaraçığa, Qaratel,

Altıntel, Altınsaç, Altıncığa, Gülümser Ağçiçek, Alçiçek, Çemen, Qaysı. Geleceğe bir arzu ile ise: Quşluxan, Oğulbike, Xanoğul...

Yılda bir defa biçim zamanı büyük şehirlerden amil gelir, vergileri toplar götürür, kabile başının evinde kaldığı bir iki günde kabilelerin hayatına merak ve bir o kadar da korku ile bakar, hiddetle söylerdi:

- Yahu, siz Müslüman mısınız? Vallahi, ayırt edemiyorum. Gâvur da sizden iyidir.

Vaktiyle yaşlı efendi kabilenin “*Ateşli*” adını değiştirip “*Mehemmedli*” koymuştu. Resmi amil kayıtlarında şimdi kabile böylece kaydolmuştu. Ama amillerin dilinde köy “*Gâvurlar*” olup kalmıştı. “*Ey balam, amil, nerededir seferin?*” sorusuna mutlaka ağızlarını eğip “*Gâvurlara*” cevabını veriyordular.

[34]

Hikâyemizin başladığı yıllarda kabile yarı göçebe hayat yaşıyordu. Aslında, göçebelikten yalnız iz kalmıştı. Öyle ki, kabileler hem hayvancılık, hem ekin ekmekle meşgul oluyordular. Adamlar Güneşli çayın her iki sahilindeki çayırları ekiyor, Güneşli’nin suyu ile suluyorlardı. Bu yıl sağ taraftaki sahilde tahıl ekildiğinde, gelecek yıl aynı yerde bostan yetiştirirlerdi. Çokta yüksek olmayan vadiyi çevreleyen dağların düz yamaçlarında da yetiştirirlerdi. Kuru tarım olarak isimlendirilen bu yerlerin çoğunu imkânların azlığından meşeleri kırarak elde etmişlerdir. Kalan tepeliklerde mal ve koyunlarını otlatıyorlardı. Yazın sonuna doğru kadınlı çocuklu birkaç çobanın eşliği ile dağa göçüyordu. Adamlar ve kadınlar ovada kalıyor, tahılı, bostan mahsulünü toplayıp yerli yerine koyuyorlardı. Biçip savurmaya genelde, yazın tam sonunda, sonbaharın öncellerinde başlıyordular. Çünkü yalnız bu zaman savurmak için uygun rüzgâr oluyordu. Öyle bu zamanda köyde eskilerin ayağı açılıyordu. Amil geliyordu. Onun arkasınca da harmanın kenarını dervişler, gezen seyitler, mollalar, efendiler ve daha bilmiyorum kimler kestirir, çuvalın ağzını açıp, biri şahın, biri emirin, birçoğu da ceddin payını istiyordu. Kendi kadim dede babası dininden ayrılmış, lakin hâlâ da yeni dinin tarikat farklarını terk etmeyen kabileler, din adından korkuyor, kim ne istiyorsa veriyordular.

Kalan buğdaydan bir az sonbaharın sonrası için köyün karşısındaki su değirmeninde un çekiyordu, kış azığını da evlerin kenarında, çatıların dibinde kazılmış kuyularda saklıyordular.

Kabileliler Pazar dükkân bilmez, şehrin yolunu bilmezlerdi. Köye bazen pişmaniye geliyordu. Bu seyyar satıcılar kendileri ile buraya meyve, aynı köyde olmayan başka matah¹⁴ getiriyor, buğday arpa ile bire bir Bazen buralara çerçi¹⁵ hırdavatçı yolu da düşerdi. Kızlar gelinler çerçini, hırdavatçıyı çevreleyip aynadan, taraktan, rengârenk iplik, kaytan¹⁶ heremi, bafta¹⁷ saçak, muhtelif parça vs. alıyordular. Çoğu giyim evlerinde, yer hanelerde dokunan parçalardan oluyordu. Özellikle adamların giyimi yer hanesinde dokunan şal, çuhalık¹⁸ dolaklıydı.¹⁹

Ayakları çarıktan başka, ayakkabı tanımazdı. Daimi çerçi, hırdavatçı, “memelesatan” misafiri olan kabileler akraba ve yakınlarından sipariş götürür, gidip gelen olduğunda “bekili konağı”, “şekli konağı” sipariş gönderir, istenilen maldan getirmesini konuşurduk. Ama bu tüccarlar kendileri esasen yağmurlar başlanmamış, harman üstüne gelir, ekincinin eli dolu, gönlü hoş olan zamanda getirdiği matahı²⁰ satıp giderdiler.

[35]

Öyle kabile aksakallıları da dünyada baş veren hadiseleri aynı kelimelerden öğreniyordular. Bir ay, belki de beş ay sonra bilirlerdiler ki, dünyada kan su yerine gidermiş. Çünkü üç ay kışı, üç ay da yazı bu yerlere çerçi ayağı değmezdi. Yılın demek oluyor ki, altı yedi, aynı kabileler kendilerinden başka hiç kimsenin yüzünü görmezdi. Kabilenin tutma çobanı, sığırtmacı, orakçısı olmazdı. Bütün bunlar ev başına sırayla görülür, sıra kime gelirse, aynı ailenin bir kolu sığıra giderdi. Eri olmayan evlerde kadın sığıra gitmez, onun yerine komşu eri giderdi. Kabilede öyle göz alıcı bir zenginlik olmasa da, yoksul vardı. Eri olmayan evlerden birinin küçük oğlu kuzu, buzağı otlatırdı. Süt günü olan hafta günlerinin birinde kabilenin bütün evleri sütü hodağa²¹ verirdi. Malı hayvanı olmayan bu evin kadını süt gününün sütünü toplayıp yayık yayardı. Günleri de buna bağlı oluyordu. Kabileye cumartesi çarşamba gibi gün isimleri aynı dindar yaşlı öğretmişse de, bu zor adlar yaşlı kadınların hafızasında kalmıyordu. Belki de, kasten hafızalarında saklamak istemiyor, günleri kendi eski

¹⁴ Kıymetli, az bulunan.

¹⁵ Seyyar tezgâhında ufak tefek şeyler satan kimse.

¹⁶ İpek veya ipekli şeylere, pamukla vb. örülen iplik.

¹⁷ İpek iplerden örülmüş giysi.

¹⁸ Çuha adlı elbise yapmaya yarar veya onun için ayrılmış.

¹⁹ Tozluk yerine bacaklara, ayak bileğinden dize kadar dolanan ensiz ve uzun kumaş parçası.

²⁰ Kıymetli, az bulunan.

²¹ Buzovçu: Danalara, buzağılara bakan, onlara çobanlık yapan kimse.

adetlerine has günü, tuz günü, tek günü, süt günü, ayna günü olarak adlandırırdılar. Ayların da adını koyunculukla bağdaştırmıştılar: güzlük, döl, dölardı, karbasan, boza, körpe, oğlak, kuzu...

Olayın başladığı günler yaza denk gelmişti. Kış kurak geçtiğinden kabile ahâlisinin günü o kadar da iyi değildi. Bahar gecikmiş, ot geç yeşillenmiş, hayvanlar kıştan zayıf çıkmıştı. Süt azdı.

Çiçek kadın, yaratanın ardınca diyordu:

- Kurban olduğum, gökten bir damla yağdır. Ot, yem nereden olsun?

Kadın söylene söylene kabilenin aksakallı Mehmed Bulud'un evine doğru yöneldi. Süt kovanının dibinde azıcık süt vardı. Şimdi de komşusu Aysu kız sağdığı sütü ona vermişti.

Demişti:

- Işık hakkı, Çiçek nene, olan budur ki, sağmışım.

-Biliyorum, ay balam biliyorum, yemin niye ediyorsun? Herkesinki böyleydi, sadece siz değilsiniz. Kurban olduğum yağırmıyor, ne yapabiliriz.

Mehmed Bulud'un kapısına geldiğinde çerçi Ömer oğlunu orda gördü. Adam attan yeni inmişti, yuları ahırın ön tarafındaki yaz ahırının delikli taşına bağlıyordu. Kadını görünce eski tanıdık gibi selamlaştı:

[36]

-Hoş gördük, ey Çiçek kadın!

- Hoş günün olsun, kardeş, hoş gelmişsin. Neden acaba bugün tek gelmişsin?

-Garip yüzün, ey Çiçek, zamanedir, olursa olur...

-Zamane deme kardeş, yer gök yanıyor. Aile büyüdükçe derdi hızla artar. Kurban olduğumun da bizimle garazı var...

-Öyle deme, Allah'ın gücüne gider! Kendi en doğrusunu bilendir...

-He... ne dedim ki! Bugün, süt günüydü, süt topluyorum, çocuk yedi gün elini yanına koymamış... Elin danasını buzağını otlatıp, zavallıları sağıp bana verdiğiğine bak... Okşayıp ağladığımda, gözümden bundan çok yaş gelir...

Sese Mehmed Bulud'un hanımı çıktı.

Ömer oğluna hoş geldin dedi:

-Hoş gelmişsin, kardeş! Adam evde yok. Beyaz sığır yatağına gitmişler. Çocuklar sabah yüzü haber getirmişti ki, gece bir bölük canavar azap görüp, başını alıp gitmiş nereyeyse...

Bu sözleri söyleye söyleye Gümüşbike damın gölgesine koyduğu sarnıcı²² aldı, içinde azıcık süt var. Çiçek kadının sarnıcına boşalttı.

- Her süt günü iki sarnıç süt verirdim, ey Çiçek, zamanın yüzü kara olsun.

-Biliyorum, kurban olayım. Ne yapabiliriz? *"Yabancıdan gelen kara gün bayramdır"*, derler. Tanrı buna da bereket versin, vermese ne yapardık? Ne cömertsin, Gümüş.

- Kaynanama çörek götürdüm, yayma²³ ile değiştim. Ne yapayım? Aybaşı dönümü. Adam tandır ekmeği istiyor, pişiriyorum. Ama ben de terekeme kızıyım, tandır ekmeğine alışmamışım, yiyemiyorum.

Çiçek kadın bahçeden çıkmamış Mehmed Bulud'un oğlu Ehmed Güntekin ile birlikte kapıya gitti. Atlardan inip Ömeroğlu ile görüştüler.

-Hoş gelmişsin.

-Hoş günün olsun.

-Sağlığın sıhhatin yerinde mi? Evdekiler nasıl?

- Hepsinin selamı var. İyiler.

- Dünyada ne var ne yok?

- Eski dünya, haberler yeni...

-İyi haber olsun, ne oldu?

-İyisini görmedim, kötüsüne dilim varmıyor?

- Yine ne oldu?

- Belalı dünya yine kan kan diyor.

²² Süt sağmada kullanılan bakır kap.

²³ Sütle pirinçten pişirilen yemek.

-Şimdi kim kimi basıyor?

[37]

- Diyor o Erdebil şehri var ha, orada bir padişah ortaya çıkmış, Şeyh oğlu şahtır. Diyor, yeni din getirmiş...

- Müslüman değiller?

- Müslüman olmasına Müslümandır ama bizim gibi Müslümanları katlediyor.

Çiçek kadın sarnıcı yere koyup kulak kesildi. Dinlemeye başladı. Mehmed Bulud ve Ehmed Güntekinle Gümüşbike hayret içinde Ömer oğlunun sözlerine kulak asıyor, anlayamıyordular.

- He, diyorsun bunlar da Müslümandır, ama başka türündendir.

- Elini Kuran'a, on iki imama ant içtiriyor. İman getirttirir.

- Kuran'ı görmüştüm. On iki imam kimdir?

-Ben de senin gibiyim, ne biliyim.

-Güzel, peki bizim gibilerle ne işi var? Kendi dininde, kendi yolunda kalsın, hadi.

- Yok! Diyor bu bizim taraflarda Şirvanşah'ın dedesiyle babası onun dede babasının düşmanlığı var. Kanını alır. Kendi de Müslümanlığın ayrı türündendir, bizi de o dine çekmek istiyor. Dönmeveni de kılıçtan geçiriyor.

Çiçek kadın ve Gümüşbike her ikisi birden seslendi:

- Allah, sen koru!

- He balam öyle “*Allah sen korudan*” başka çaremiz yoktur. İyi, senin bu haberlerin kaynağı doğru mu, görürsün ya öyle ağzın seni yurdundan edenleri kayırmasın?

-Ne konuşuyorsun kardeş? Öyle bu haberler doğru bilmeseydim, yılın bu zamanında buraya gelip atın bağrını çatlatırdım. Dedim ben sana haber edeyim, uyanık olasın, hem de buralarda bir az veresiye alacağım var, onu toplayım...

-Çok güzel yapmışsın, haber vermişsin. Ama alacağın meselesinde zahmet çekmişsin. Ömeroğlu, şimdi halkta halk vermeye güç hani?

- Orası öyle ama Allah'ın hakkı, biz de sizin gibiyiz. Evlerden kulağa kevgir²⁴ sesleri gelmiyor. Kuraklık bizim oraların da dermanını kesmiş. Dedim belki az çok bir şey elime geçer.

- Hayvan belki de oldu ama tahıl sözü veremem...

- Bu atmacanın, savaşın içinde ben hayvanı ne yapayım, kardeş?

- Ne deyim kendin bil, alacaklarına söylersin. Hele geç ekmekten azıktan bir şey ye! Ağa durmuş, babacığım durmuş.

[38]

Gümüşbike yemek hazırlığı için eve gitti. Ömer oğlunun sözüne alınmış Çiçek kadın kovanı götürüp, kendi kendine konuşa konuşa evine doğru yol aldı.

A! göz gözü görmez kar yığınının, tek bu kalmıştı fakir fukaranın başına gelmeyen. Bu ne işti düştük, kar yığınınına? Bu kavgayı başlatan karasinek olsun duvara yapışsın, köpek olsun kendi kapısında havlasın. Bizimle işi ne?

Ömeroğlu ekmeğini yiyip bitirmemişti savaş haberi yürümüş bütün köyü gezdi.

Bütün dünyası tek kendi kabilesinden kendinden ibaret olan Çiçek kadın muharibe hakkında bilgiyi yalnız masallarda duymuştu.

Gençliğinde birkaç defa tebeh savaşı görmüştü. O zaman köyde iki genç, bir güzel kızı sevmiş istemiş. Kız bunlardan birine meyil ettiği için, gençlerin arasına nefret düşmüş, hısım akrabalar ikiye bölünmüş ve saban savaşı başlamıştı. Her iki taraf sapanlara koydukları taşları bir birine fırlatmış ve hayli yaralanan olmuştu. Köy aksakallıları araya girip, meseleyi yatıştırmıştı. Bir defa da hangi bir göçmen tayfa ise onların yerlerine çıkıp gelmiş, otlaklarını otlatmış ve kabile ehli bütünlükte göçmenleri kovup kendi yerlerinden çıkarmıştı. Onda da kişiler çuhaları kollarına dolayıp çomaklarını işe koydular. Yine hayli yaralanan, başı gözü ezilen olmuştu. Ama ölen olmamıştı. Çiçek kadın ölümü yalnız hastalıktan ve yaşlılıktan biliyordu. Aklına da gelmiyordu ki, hikâyelerdeki gibi, azgın bir hükümdar onunla işi gücü olmayan adamları kadının anlamadığı bazı sebeplere göre öldürebilir. Öyle ki, Ömer oğlundan duyduğu habere hem inanmış, dehşete düşmüş, hem de kalbinin derin bir köşesinde bu

²⁴ Uzun saplı, derin kaplardan yiyecekleri süzerek almaya yarayan delikli kepeç.

haberini belki de bir hikâye olduğuna şüphe etmişti. Bununla bile, süt için gittiği kapılarda yeni haberi söyleyip herkesin heyecanlanmasına sebep olmuştu.

Her neyse, Mehmed Bulud ile Ömer oğlu ekmeklerini yiyip kapıya çıktıklarında burada hayli adam gördüler. Herkes gözünü aksakallının ağzına dikip duruyor, onun ne yapacağını bilmiyorlardı.

Mehmed Bulud köyün baş bilenlerinden birkaç adamı otağına davet etti, kalanlara henüz bir tehlike olmadığını söyleyip, iş güçlerine gitmelerini söyledi.

Halk dağıldı. Aksakallılar eve girip meşverete²⁵ başladılar. Köy halkı bu savaşın geçmişlerinde gördükleri çomak ve sapan vuruşmalarından olacağını zannedip hazırlık yapmışlar, büyük çomaklar, kolçak²⁶ için çuhalar, büyük ayaklı sapanlar hazırladılar, çocuklara bir sürü taş toplattılar. Böylelikle de hazırlık bitti. Herkes kendi âdeti işi gücüne daldı.

[39]

Mehmed Bulud misafiri gönderdikten sonra kalbinde anlaşılmaz bir kaygı duyuyordu. Öyle ki, Ömer oğlunun savaş olan semti gösterdiği yere adam gönderip, doğru haber öğrenmek istedi. Bunun için de oğlu Ehmed Güntekin'den daha uygun bir adam bilmiyordu. Ertesi gün tan yeri aydınlanmadan Güntekin'e gerekli bilgiler verip, onun kabile topraklarının doğusunda Ömer oğlunun dediği yerlere gönderdi. Güntekin aynı gün eve dönmedi. Ertesi gün akşam namazı geri döndü. Babasını evin çatısına çekip gördüklerini haber verdi:

- Ordu her yanı ele geçirmiş, dede! Hepsi de kılıçlı kalkanlı, oklu, mızraklı. Hâlâ arabalarda bilemediğim, görmediğim savaş teçhizatı, mancınıklar vardı. O orduyla bizim savaşmamız zor olacak, dede! Bizim çomakla, sapanla hiçbir zaman da onların önünde duramayız.

- Peki, ne tedbir alalım oğlum?

- Bilmiyorum, dede! Bence en iyisi bu yerlerde çıkıp gitmektir.

-Nereye? Halkı nasıl ikna edeyim? Ekinlerini, biçeceklerini, büyük baş hayvanları nereye koyup gitsinler? Evlerinden barklarından nasıl ayrılınsınlar?

²⁵ Müşavere, bir konu hakkında çeşitli ve ehil şahıslardan fikir danışma, müzakere etme.

²⁶ Eskiden savaşlarda kollara takılan demir veya çelikten yapılmış özel kılıf, yen.

- Onu da bilmiyorum, dede! Ama bir gün dörtlale at sürecekt kadar nice köy gördüm, hepsi harabe olmuş. Halkı kırmışlar. Ele geçenleri de esir tutup götürmüşler köle pazarında satmaya...

Halk kan ağlıyor, dede!

Adam hayli düşündü. Düşündü ve nihayet, konuştu:

- Biliyorsun, evladım bırak ben aksakallılarla konuştum. Diyorum gidelim. Bak, o Güngörmez dağın yamacında düzlük yerde vasat şekilde kazmalar, kulübeler kuralım, çocuk çocuk göçelim oraya. Kendimiz de silahlanıp çiftçilik yapar, hayvanlarımızı otlatırız. O yer ki, ben diyorum, oraya tek yol var. Onu da birkaç adam koruyabilir. Başka yabancı adam oraya çıkamaz.

Bu sözlerle de, adam düzlüğün ahırını, çayın her iki tarafından yalçınli dağlarla çevrili olduğu semti gösterdi. Doğrudan da, Güngörmez dağı tabii kale misali yerd.

- Peki su? Diye oğlan şüphe ve ümitte sordu.

- Ne kader ki, düşman yakınlaşmadan, suyu kızlar gelinler güğümle, testiyle inip çaydan getirirler.

-Peki, birden kuşatma oldu?

[40]

-İlacı var. Güngörmezin kuzeyinde kayaların bir yeri batıktı, çaya oradan ensiz yol açarız. Kibleden düşman görmez, arkası da çayın ensiz deresiydi, hiç ne düşman gelir, ne göz görür. Yolun ayak hissesini tünelle çaya birleştiririz.

Dede baba bu konuda hayli düşünüp konuştular, Dede, o yolu ve tüneli öyleyse şimdiden hazırlamak lazımdır.

- Evet, göç başlandığı zaman.

Sabah namazı kılınmamış kabilenin yardımını için yapılan sohbet herkese malum oldu. Hiç kimse bir söz diyemiyor, itiraz edemiyordu. Çünkü evini ocağını kaleye benzer kaya üstüne kaldıran birinci Mehemed Bulud'un kendisi oldu. O acil suretle kabile arkadaşlarını ikiye böldü: birinci deste Ehmed Güntekin'in başkanlığı ile Bulud'un nişan verdiği yerde yol kazmaya, kinci deste Güntekin'in dostu, yiğit Ayaz'ın rehberliği ile yeni köy yerinde çadırlar, kulübeler kurmaya başladı.

Eli değnek tutan Bulud'un yanına sokuldu. "Bize münasip köle ver, diye buyurdu." Ama savaş sohbetine inanmayan en çok kadınlardı. Onlar yurtlarından hiçbir yere gitmek istemiyordular. Bulud kişisi kadınları sakinleştirmek ve yola getirmek için dedi:

- Benim aziz bacılarım ve analarım. *"Er dikenli çöğenin dibinde otursa, kadın da gidip onun yanındaki yavşan otu çalılığında oturur"*, diyor dedeler. Şimdi biz henüz bunu konu biliyoruz. Düşman geçer, bela geçer, çocuklarımız selamet kalır, yabancı ellere esir gitmez. Sizin ana bacılarımızın, kızlarımızın, gelinlerimizin namusunu ayaklar altına almak olmaz. Bizim o orduya, Ehmed kendi görmüş, gücümüz yetmez. Güngörmezde gözden uzak oluruz. O babası rahmetlik Ömer oğlu bizi zamanında ayılttı. Söz veriyorum ki, bela geçtiği zaman kendi elimle sizi eski yurdunuza geri getiririm. A deli karılar! Ömür billah kuş değiliz ki, kaya üstünde oturalım!

O bu sözlerle de kadınları yola getirdi. Odur ki, şimdi kadınlar ve çocuklar ev eşyasını sırtlarına yükleyip yukarı kaldırır, inşaat işi biten adamlar da büyükbaşları gözetirdi. Çobanlarda bir tek hançer ve bir de neredense Bulud'un bulup verdiği kılıç vardı.

Çiçek kadın yüzünü gökyüzüne kaldırıp duasına beddua katıyordu.

-Hıdır Nebi, Hıdır İlyas, esiri esirlikten kurtar!

Vaziyet açık olmasa da, ona sataşan bulunuyordu:

-Ey kadın, onu hamile kadın doğuran diyorlar.

-Hayrı başıma, öyle bu esirden can alsa, yeniden dünyaya geliriz!

İkinci zamanı cemaat namazını aynı kaya üstündeki el boyunda yerde kıldı. Düzlükten baktığında ne kazma ne de kulübeler görünüyordu. Kabilenin eski, şuanki sahipleri tarafından terk edilmiş evleri ise tuhaf bir sessizliğe dalmıştı. Sanki adamlar ya yatmış ya da bir yere misafir gitmişler. Biraz zaman sonra geri dönecekler, soğumamış ocakları tütecek, boş kalmış ahırlara büyükbaşlar bağlanacak, köyün içi gürültüyle dolacaktı. Ama bu, görünen böyleydi. Sanki kendilerinin hepsine düşmanlık uğuru gelmiş, evleri silip süpürüp götürmüştü.

... Kadıların ön birliğı köye geldiğinde burada çok tuhaf bir hâl gördüler. Boş evler, ölüsüz tabut, açık mezar gibi ağızlarını açıp bakıyor, kara bir mağara gibi göze geliyordu. Hayvan ininde bir uyuz keçi dahi yoktu. Kümeslerde bir sakat civciv bile kalmamıştı. Kadılar hayret içinde kaldılar. Köye savaşın eli değmemişse de nefesi dokunmuştu. Kadılar boş evlere yerleşip, esas güçlerin gelmesini beklediler. Onlar burada birleşecektir. Birkaç gün orduya mola verdikten sonra Şirvan şahların ilkbahar yaz ikameti olan Fit dağına gidecektir. Karşı dağları geçmek için dinlenmek gerekiyordu. Yol bundan o yana Güneşli çayın deresi boyunca gidiyordu ki, bu da orduyu kendisiyle su ihtiyacı taşımak zahmetinden kurtarıyordu. Kadılar ilk önce Güneşli çayında yıkanıp, sonra da yeme içme hazırlığına başladılar. Akşam olmasına bakmayarak etrafta hâlâ daha köy ahâlisinden kimse görünmüyordu.

DERVİŞLER

Hazarım, ümidim, ummanım²⁷ benim! İşte bu zamanlarda dünyanın başka bir semtinde bizim Sultanım Hanım'ı, Aytekin'i ve şeyh oğlu şah olacak küçük İsmayıl'ı tanımayan, onlarla hiç bir alakası olmayan bir tacir ailesinde, demek oluyor ki onlarla yaşıt ikiz oğlan çocuğı büyüyordu.

Hacı Beşir'in Türk kızı Leman'dan olan ikiz oğulları uğur getirmişti. Adam ticaretle uğraşmış, ummadığı yerden hayli kazanç elde etmişti. Oğlanlar gözünde beş kat fazla büyüdüklerinde onlardan bakıcıyı, mollayı esirgememiş, okuma yazma bilmelerini, sağlam büyümeleri için çabalamış, bir baba gibi elinden geleni de gelmeyen de yapmıştı. Ama yıllar geçtikçe Hacı Beşir garip bir şekilde çocuklardan bezmişti. İkizlerin İsrail'den önce katı dindarlığı ile seçilmiş, şehir kadısının müridine çevrilmiş, genç olmasına bakmayarak kadının on güvenilmiş pazar imalatçılarından biri olmuştu. Babasının sanatına, yeni ticarete hiç meyil göstermemişti. Aksine, kadının sağ kolu gibi pazarda tacirlerin düşmanı kesilmiş en pis izleyici olmuştu. Tacirler, bakkal, uncu, aktar gibi güvenilir şahıslar, ayrıca da dostu deve çobanı bezirgânlar yanında babasının sözünü kesmişti.

İkizlerin ikincisi İbrahim böyle değildi. O, İsrail gibi zahirde babasına, batinde gaddar bir cellada benzemiyordu. Uzun boylu, zarif endamı, parlak yüzü ile İbrahim daha çok annesi Leman hanımı hatırlatıyordu. Hareketleri durgun, konuşması temkinli

²⁷ Büyük deniz, okyanus. Sonsuz, sınırsız.

idi. Alevi, Bektaşî dervişlerine katıldığından o da, babasını hayli kederlendirmişti. Bir defasında adam onunla ciddi bir şekilde konuştu:

-Oğul, o bitli sirkeli, sadece bıyıklı sakallı değil, kaşlarını kirpiklerini bile kesen dervişlerde ne görmüyorsun?

İbrahim kızardı, sinirle itiraz etti:

- Hiçte bile dede, ben onların görünenini değil, erkânını kabul ediyorum. Ben dünyamızı görmek istiyorum. Bilmek istiyorum, göreyim dünyada nasıl insanlar, hangi diller, ne çeşit adetler var.

Hacı Beşir sesini yükseltti:

- Azizim, sen tacir gibi de dünyayı gezebilirsin, istediğin yerleri, insanları görebilirsin. Helal işlerimi sen yürüt. Ben artık yaşlandım. Yürü kervanlara, sen getir ben geçeyim. Baba oğul el ele verelim hem büyükbaşlarımızı artıralım, hem de senin isteğin olsun.

İsrafil hafifçe tebessüm etti:

- Bağışla dede, benim dünya malında gözüm yoktur. Onu artırmak da hayalim değil.

Bu yerde önceden dikkatle babasını ve ikizini dinleyen İsrafil söze karıştı. Kaba bir gülüşle güldü:

- Güzel... Demek yemek istemiyorsun? Giymek istemiyorsun? Ev, kadın, çocuk istemezsin?

Sonra sesini yalnız kardeşi duyabileceği kadar kısıp sordu: -Peki Nesrini neyle gezdireceksin? Üstüne başına kıyafet almalısın, yok? Onu da deden alacak?

İbrahim sinirinden titredi. Hırıltıyla “sana kalmamış”, diye fısıldadı. İradesini toparlayıp yüksek temkinle dedi:

-Dede, sen bana kırılma. Sen bu işlerini büyük kardeşim Hemdullah’a sor. Benim bu dünya ile hiçbir alakam yoktur ve olmayacaktır da! Benim yatağım yaratınının yarattığı çöller, yemeğim Allah’ın bağışladığı otlar olacak. Helal ticaret kardeşlerimin boynuna biçilmiş. Ben Allah’ıma bir an önce kavuşmak aşkıyla yanıyorum. Meğer sen bunu duymuyorsun, dede? Sen dünya görmüş, ülküsü için vatanı terk etmiş cihan

gezginisin. Bense atam, sana kaba olmadan, rica ediyorum helal et emeğini. Yol babamın yolunu tutup gitmeme engel olma...

Yan odada baba ile oğullarının sohbetini dinleyen Leman Hanım ağlıyordu. O biliyordu ki, bu sözlerde gerçeklik var. İbrahim onun sağ göğsünü emdiğinde İsrail solu emmişti. Peki, niçin ikiz kardeşler buna rağmen ne görünüşte ne düşüncede bir birine zerrece benzemiyorlardı? İsrail küçüklükten ne kadar sertse, İbrahim anne koynundan bir o kadar sakın, merhametli çıkmıştı. Annesinin şarkılarını, ninnilerini bulmacalarını bir ninni gibi hayranlıkla dinliyordu. Önceleri dili dolaşa dolaşa, sonralar uykusunda bile şiir söylerdi. Bu şiirler annesinin ona okuduğu Yunis İmre koşmalarına çok benziyordu. Sonralar İbrahim büyüyüp, annesinden saklayamasa da, herkesten saklamaya çalışarak şiir yazmaya başladığında şiirin konusu da amacı da değişti. Şimdi bir şeyh oğlu Hetai'i kimdi, neciydi, adı ve nefesi dilinden düşmüyor. Leman Hanım bir anne gözü ve kalbiyle çocuğun komşu kızı Nesrin'e ile münasebetini de görüp duymuştu. Lakin son zamanlar sanki Nesrin kız da unutulmuştu. İbrahim'in kalbinde tek şeyh oğlu Hetayi'nin adı ve inancı kalmıştı. Leman Hanım görüyordu ki, oğlunu kaybediyor. Oğlu günden güne onlardan uzaklaşıyor. İstiyordu ki, içeri geçsin Hacı Beşir'in ayaklarına kapansın, onları gözyaşı ile yıkasın, yalvarsın, desin: *"Ey Hacı, sana kurban olayım, ama sen babasın, öz baba hükmünden istifade et! Emret, bırakma İbrahim elimden gitmesin. O senin baba sözünden çıkmaz, çıkmaya cesaret edemez."*

Lakin Leman Hanım bilmiyordu ki, İbrahim şimdi yalnız ve yalnız dervişlik âleminde yaşıyor, erenler ereni kendi ona yol atası olmak hayalindedir. Ona Hetai inancını talim ediyor. Onu kendi düşündüğü büyük bir geleceğe hazırlıyor ve bu geleceğe hem kendi, hem de genç İbrahim sadakatle bağlanıyorlar. Ermiş erenlerin hükmü işleyen yüreğe Hacı Beşir'in hükmü işleyemez. Kadir değil!

Aziz okuyucu, bu büyük mücadele meydanında sen Bibihanım Sultanım, Aytekin, İbrahim ve o zamanlar şeyh oğlu şah gibi tanınan Şah İsmayıl Hetai ile görüşürsün. Bu görüşte Bibihanım, Sultanım, Aytekin ve İbrahim herkesi öz anlayışınca, Şiilik tarikatının başçısı, on dört ilde on dört eyalet fethetmiş asker, hükümdar ve en ince sevgi gazelleri yazmış, *"Dehname"* yazarı Hetai'yi terk etmeye çalışacak.

Hazarım, ummanım, kaderim benim! Oğullarının, kızlarının talihi senin talihindir. Kalp atışlarını yansıtan dalgaların titremesin! Bu kader, talih tarihîmin tek halkasıdır. O, bir basamaklarda ne zahmetler verdiğini sen kendin iyi bilirsin. Dayanağım ol, cesaret verenim ol, evlatlarının çektiği azapları tek tek genç nesle söylerken dayanağım ol, nağmelerin fısıltıların, sözlerim olsun. Kükreyen, şaha kalkan dalgaların gücünden, kudretinden beni bağışla. Hazarım, güzelim benim!

KUZGUN

Ağuçan dağının boz gömleğini kara bir kaya deşmiş gökyüzüne çıkmıştı. Kayanın en çıplak, dik yamacına bir kuzgun oturmuştu. Üzerinde durduğu kaya gibi sanki o da taştan oyulmuş heykeldi. Bir kere dahi başını çevirmeden etrafını keskin gözleri ile seyrediyor, rengârenk boncuk dizinine benzeyen ordu saflarını gözden geçiriyordu. Bu dağlar kadar ömür sürmüştü. Yaşlı kuzgun, asker kampını kokusundan tanıyordu. Orduyu dikkatle izliyordu. Biliyordu ki, nerde böyle insan topluluğu olsa, az sonra orada taze kan dökülecek, çoklu ölüm olacak: yenice pıhtılaşmış ıtırılı²⁸, ılık kan. Hevesinden yaşlı kuzgunun nefesi tıkanıyordu. Az kala kanat açıp uçmak, bu lezzet anını yakınlaştırmak istiyordu. Ama tecrübesinden biliyordu ki, acele etmek abesti. Gerek bellerdeki kılıçlar şimşek gibi çaksa, şiddetle kalkanlara değse, küreklerden asılmış o rengârenk sadaklardaki²⁹ oklar havada uçuşsa... Bak, asıl lezzetli kan orda akıyor. Az kalsa, adam yere yıkılmadan üstünü alırsın...

Ordu yürüyor, kuzgun izliyordu. Yılların müdrikleştirdiği yaşlı kartalın başında yeni yeni hisler doğuyordu. Bir az sonra bu mahlûkat onun yemi olacak. Tuhaftır. O, böylelerini kokusundan tanıyor. O kadar böyle grup çatışması görmüş ki! Ve... İnsanlar yalnız kuzgunlara yem olmaya hazırlandığında bir yere böyle çok toplanırdılar. Hem de onları kartallara yem olmaya başkası mecbur etmiyor. Kartalların kendileri de onları avlayıp yemiyor. Yılan değiller çıyan değiller ki, göğün yedi katından yere uçup didiklesinler. Bunu insanlar kendileri yapıyorlar. Kendileri! Anlamıyor, niye? Odur bak, ondan aşağıda göz beyin hevesli kargalar da geziniyor... İzlerler... Tatlı göz beyin! Mahlûkatın eşrefi insan bu mudur? Budur mu şuuru ile kuşlardan kat kat yüksekte duran

²⁸ Koku yayan, koku saçan.

²⁹ Ok kabı, içine ok konulan kab.

insan? Peki, beyin denilen, insana en çok verilen o ak, yumuşak, o tatlı madde ne için şimdi onlara hükmedip, ecelden kılıç ve didiklerden koruyamıyor?

Ey insan, bak, kayabaşına bak! Ecel kuzgun misali başının üzerinde durmuş. O senin daha dökülmemiş kanının kokusunu duyuyor. Nefesini de gizlemiş... Öyle o aşağıdan uçan, beyine açgözlü kargalar da onun gibi...

Genç bir Kadı yaşlı kuzgunu çoktan görmüştü. Birkaç gündür ki bu kuş onları izliyordu. Şimdi irdeledikçe gence öyle geliyordu ki, kuzgunun hareketsiz gözleri sadece ona dikilmiş, onu işaretlemiş. Bu görmediği lakin duyduğu bakışlar onun genç kalbini yakıp yandırdı. Sanki kalbine damlamıştı. Sağ elini sol omzunun üstüne götürüp sadaktan bir ok çıkardı, yayın ucuna koydu ve yayı çekti, kuzgunu nişan alıp attı. Lakin ok yaydan çıkana kadar kuzgun havalanıp kalktı ve nerede ise kara kayanın arkasından gözden kayboldu. Genç Kadı ile birlikte ilerleyen kızılbaş güldü:

- Kanadı olmasaydı, değmişti. O senin benim isim değil evlat, çok sinsi bir kuzgundur. Kim bilir, dünyada ne yüzler görmüş, kaç yaşında. Oku ziyan etme.

Genç şehzade kalbinde kuzgunun da yoldaşının da karasına değindi. Kuzgunu vuramadığından kötü hâldeydi. Ordu ilerliyor, kızılbaş Kadıları ileride, beyaz at üstünde, yüzü peçeli giden mürşitlerin şirini okuyordular.

“Bu gün gem tekyegahında feda bir canımız vardır,

Könül abdali- eşk olmuş gelen qurbanımız vardır.

Ezel birdir, axır birdir, zahir birdir, batin birdir.

Çu bildik, birliğe irdik, şükür, ürfanımız vardır.

Sefiullah, Xelilullah, Esedullah demiş billah,

Bihemdillah ki, bunlardan qedim erkânımız vardır.”

Nazım ritmi Kadıların hareketine uyumluydu. Sanki gönüllerde görünmeyen bir savaş davulu çalınıyor, bir cenk marşı sesleniyor, müritleri mürşit yolunda, genç şeyh oğlu şahın yolunda, din inancı yolunda, dünyada gerçeği inşa etmek, Sünni- yezit dedikleri Şirvanşah’lardan Şii ve şehit Şeyh Heyder’in kanını almak uğrunda kurban gitmeye sesleniyordu. Hicazi develer hökköldüyor, Arap atları kişniyor, yedi boyun öküz koşulmuş yük ve azık arabaları cızıldıyordu.

Ordu ilerliyordu...

Kaya üstüne göçtüklerinin üçüncü günüydü. Hâlâ düne kadar etrafta yabancı adam görünmemişti. Öyle ki, ilk korku, heyecan geçmişti. Adamlar dikkatli olmayı unutmışlardı. Kızlar, gelinler güğümelerini omuzlarına alıp Güneşli çayına suya gidiyor, hâlâ bir zahmet edip kayanın başına su çıkarmak zorunda kaldıklarına söyleniyorlardı!

Üçüncü gün sabah Aytekin erkenden uyandı. Elli ayaklı kızdı. Anası Gümüşbike'den erken uyanır, bahçeyi bacayı süpürür, malı hayvanı salardı. Şimdi bahçe olmadığından hayvanları da kardeşi Güntekin yabancı mallarla nereyeyse uzaklara çekip götürdüğünden, ayrı yapılan iş yoktu. Babası da görünmüyordu. Nereye gitmişti? Öyle ki, onun sorumluluğunda tek bir su kalmıştı. Güğümü götürüp dar yoldan çaya gitti. Yol hayli uzundu. Kız, dağ keçisi gibi kayadan kayağa, taştan taşa atlayarak kamp alanından Güneşli çayına doğru indi. İri kara taşların arasında yabani incir, kırmızı gül çalılığı, keçisakalı, dereotu yemlikleri uzamıştı. Kız arada bir ayılıyor, bu yemliklerden koparıp ağzına atıyor, bazısının nazik gövdeciklerinde görünen süte benzeyen mayı³⁰ ile yanağına, çenesine ben koyuyordu.

O, güneşli çayına vardığında güneş ufuktan yeni boylanmıştı. Kız sahile vardı, çayın dupduru suyundan hevese geldi, ellerini yüzünü yıkadı. Sahildeki iri bir taşın üstüne oturup ayaklarını suya bıraktı, çalkaladı. Kendi hareketine kendi gülümsedi. Kalkıp güğümünü doldurmak istedi. Birden kıza öyle geldi ki, biri ona bakıyor. Hışırta duymasa da, gözünü bakış hissettiği tarafa doğru çevirdi ve yerinde donup kaldı.

On adım ondan uzakta tanımadığı bir oğlan durmuştu. Şimdiye kadar görmediği rengârenk kızılbaş Kadısı giysisindeydi. Belli ki zengin ailenin oğluydu. Ayağında mavi kadifeden, katlama yakalı uzun boğaz asker çizmesi, üstünde kırmızı sırma çuha, beyaz yakalı atlas gömlek vardı. Beline taktığı gümüş kemer ve gümüş hançer rengârenk taşlar ve siyah mine ile süslenmişti. Yedeğindeki altın eyeri- silahı da gümüş işlemeli kayışlardandı. Eyerin üstüne kilim serilmiş, rengârenk püsküller özel bir zevkle süslenmişti.

Görünüyor ki, o da bu yerde beklenilmeden kıza rastladığından şaşırıp hayranlıkla bakıyordu. Kızın zarif, çıplak ayaklarını, ellerini, kuğu gerdanını, gerdanının her iki

³⁰ Akışkan madde, sıvı.

yanından salınmış ağır örgülerini, mavi sulardan şafak alıp, güneşin ilk şualarında kızarmış yanakları aç asker gözleri ile seyrediyordu.

Aytekin'in kalbi uçuştı. Sıçrayıp yerinden kalktığında taş ayağının altında kımıldadı. Kız sarsıldı, elini kolunu atıp suya düşmemeye çalıştı. Bu hâl genç askeri güldürdü. Kız güğümünü de bırakıp kaçmaya başladı. Heyecan içindeydi. Korkudan az kala ödü patlayacaktı. Arkadan bağırان gencin sesini duydu, sözlerin anlamını anlayamıyordu.

- Dur, ay kız, seninle işim yoktur, korkma... aa...a...

Şimdi Aytekin tek şey düşünüyordu: nasıl kaçsın, hangi semtte duldalansın ki, düşman askeri onun gittiği semti görüp yolu öğrenmesin. Kayaların arkasına gitti, arkasınca ayak sesleri gelmediğini görünce durdu. En yüksek bir taşın arkasında saklandı. Korkudan, yukarı kaçtığından kalbi çırpıyor, sanki göğüs kafesinden çıkmak istiyordu. Kız durdu, taşın arkasından uzandı. Ordu atını suladı, eyere sıçrayıp uzaklaştı, yalnız bundan sonra Aytekin takip edilmediğine emin oldu ve sığındığı taşın altında oturdu. Azcık yorgunluğu geçti, güğümün arkasınca gitmeye cesaret edemedi. Yalnız kendine ve kabile arkadaşlarına ait olan yolla kamp alanına geri döndü. Sadece bir yayanın geçebileceği bu yolda babası Mehmed Bulud durmuştu. Belli ki, birini bekliyordu. Kızını görünce hayret içinde:

-Nerden geliyorsun, Aytekin?

-Çaydan dede.

Kızın elinde kova, güğüm görmeyen baba sordu.

-Çayda ne yapıyordun kızım?

-Suya gitmiştim.

-Peki, suyun hani?

-Dede... Güğüm... Çayda kaldı...

Bulud, yalnız şimdi kızının keyfini gözlemledi. Bundan önce etin tepecik çıktığına yormuştu. Şimdi adam da rahatsız oldu.

- Sana ne olmuş, Aytekin? Rengin niye kaçmış, kızım?

Kız babasından çekinerek hıçkırdı:

- Çayın kenarında yabancı adam gördüm, baba! Atlıydı, silahlıydı.

- O da seni gördü mü?

-Gördü baba ama bir şey demedi. Korkup kaçtım. O da ata binip uzaklaştı, gitti.

- Senin nereye, hangi tarafa gittiğini görmedi mi?

-Yok, kaçıp büyük bir taşın arkasına saklandım. Öyle ki nereye yok olduğumu anlamadı.

- İyi kızım, dön eve! Güntekin'e de ki, öğle yemeğini yapmışsa, yanıma gelsin.

Sonra da kızının alnını okşadı, çenesinden tutup doğruca gözlerinin içine baktı. O, askerden kızına bir bela dokunup dokunmadığını, sadece babalara mahsus bir korku hissiyle bilmek istiyordu. Yok, bu gözlerde bekâreti zarar görmüş bir iz görmedi, yalnızca korku vardı bu bakışlarda. Babanın yüreği bir az sakinledi. Kız az önceki düşman genci düşünüp kardeşi için tir tir seslendi:

- Dede, Güntekingil hayvanları nerde otlatıyor?

- Kanlı kışlada... Korkma, oranın yolunu felek bile bulamaz.

-Kardeşim gelmiş, hayvanlarının yanında kim kalmış?

- Çiçek kadının oğlu ile Semender dayın.

Kız bir anlık Kanlı kışlak sözünden de korktu:

- Peki, oraya niye Kanlı kışlak diyorlar, dede?

- Sonra anlatırım kızım, daha müsait bir zamanda. Uzun hikâye. Sadece bunu bil ki, bir zaman bizim ulu babalarımızdan birinin kızı kabilenin yerini düşmana göstermişmiş. Deme, kız düşman kabilenin oğluna âşık olmuş, ona inanmışmış. Babasının hükmüyle kızı aynı kışlada öz kardeşi öldürmüş. Ona göre de adı Kanlı kışlak kalmış. Şimdi vakti değil, bırak başka zamana kalsın geri kalanı.

Adamın kısa hikâyesi bir az önceki düşüncüleri ile bağlıydı. Ama yine de baba kalbi şüphelere üstün geldi, kalbi çocuğu için titredi. Kızına cesaret vermeye başladı:

-Korkma, inşallah bu beladan sağ kurtulacağız. Annene de ki, kendi ve kızlar gelinlileri bir daha bu yoldan suya gitmesinler. Hepiniz Güntekingil'in kazdığı o uçurumdan geçeceksiniz. Bir az zor olacak ama ne yapalım? Kalbini sıkı tut, benim

akıllı balam! Zaman öyle olmuş ki, gerek siz kızlar da er yürekli yiğitler gibi düşmanın gözüne bakabilesiniz. Bir kaşık kanınızdan korkmayasınız. Sadece namusunuzu düşünesiniz. Git yavrum, Güntekin'e de ki, yanıma gelsin.

Kız hıçkırığını kesip, gözlerini başörtüsünün ucu ile silmiş, babasının omzuna yaslanıp durmuştu. Dikkatle onun sözlerini dinliyordu. Her biri de bir küpe olup kulağından asılıyor, kalbinin derinliklerine işliyordu.

- Burası, dede?

- Yok, Urfulla amcaya. Ben onların kulübesinin yanında olacağım.

Aytekin nispetten sakinleşmişti. Gitmek istediğinde babası onu durdurdu:

- Düşman gördüğünü annene deme, kalbi sıkışır.

- Baş üstüne dede.

Kız dar yolda yüzü yukarıda kamp alanına yürüdü. Acele ediyordu. Koşarak gidiyordu. Eve varınca kardeşi Güntekin'i öğle yemeğini bitirmiş ve sığıra gitmek için hazırlanırken gördü.

- Dedem seni çağırıyor, Güntekin. Diyor ki, Urfulla amcanın kulübesinin yanına gelsin, çabuk olsun.

- Tamam.

Yiğit kapıdan gitti. Aytekin de babasının verdiği görevleri kızlara ve annesine ulaştırmak için yola koyuldu.

Genç Süvari bir gün ilerideki kartala ok atan Kadı Rehim beydi. Genç olsa da, orduda hayli saygısı vardı. Gençti, güzeldi, temiz ahlaklıydı. Ve Şeyh oğlunun en yakın, sadakatli müritlerinden biriydi. İbadetinde sağlam, hem de Bayram Bey Karamanlı gibi bir şahsın kız kardeşinin oğlu, şahın mahrem dairesine yakın, zengin bir aileye mensuptu. Delikanlı, dayısı Behrem beyin himayesinde iyi askerî hazırlık görmüştü. Bayram Bey aynı zamanda ne yazık ki, eğer Rehim bey kılıç oynatmaya verdiği aklın birazını ilime, okuyup yazmaya heveslenseydi, gelecekte şaha yakın en önemli saray adamlarından biri olabilirdi. Şimdi onun geleceği yalnız kılıçla, askerî kahramanlıklara bağlıydı.

Büyük bir asker olacağı bekleniyordu. “*Has yiğit dayısına çeker*”, demiş dedeler. O da Bayram Bey Karamanlıya çekmişti.

Rehim Bey dere kenarından, esrarengiz güzel kızdan ayrılıp atına bindi, kamp alanına doğru gitti. Kamp kabilenin terk ettiği köyün etrafında kurulmuştu. Hükümdarın, emirlerin, askerlerin çadırları, haybeleri de burada, karşıdaki yamaçta kurulmuştu. Oğlan ilerledikçe etrafına bakınıyor, bir kişi dahi insan görünmeyen bu dereye rastladığı o kızı bir hayal zannediyordu: “Belki de uyuya kalmışım, rüya görmüş, uykuda görmüşüm”, diye düşündü. Onun bahar uykuları şimdi böyle güzel hayallerle doluydu. Uykuda sık sık uçardı, kuş gibi kanat çırpardı. Bazen de dövüşler görür, kaleler fetheder ve sonunda mutlak güzel bir kızı esir alırdı. Bu esir kızın zencefil kokulu nefesini dudaklarında hisseder, onu ter basar ve kan ter içinde uykudan kalkardı. Belki, bu kız da o uykulardan biri, yoksa esrarengiz miydi?

Ama yok...

Kız canlı kanlı bir insandı. Zarif ayakları ile çocukmuşçasına şeffaf suları çalkalandırıyor, suyu dalgalandırıyor. Rehim Beyi görene kadar o nasıl da mutluydu... Görmelisin! Ama gördüğü gibi nasıl da korktu. ... Atmaca görmüş civciv gibi büzüştü... Kaçtı... Nere? Kimdi? Belki de, amilin, yöneticinin “gâvurlar” dediği, onlar gelmeden önce yurtlarını evini terk edip kaçmış bu köy sakinlerindendi? Herhâlde dere kenarında adam göründüğünü dayısına bildirmeliydi, belki lazım olurdu. Ama derse de, o güzel kıza zarar gelmesini istemiyordu.

Zavallı, çocuk gülüslü, hayret uyandıran güzel kıza zarar gelseydi, Rehim’e öyle geliyordu ki buna dayanılmazdı. O ürkek ceylanın bakışlarında korku, heyecan görmek istemiyordu.

Rehim Bey kamp alanına gitti. Dayısı Bayram Bey çadırın önünde durup amil yönetici ile sohbet ediyordu.

- Sabahın hayır, dayı!

- Akıbetin hayır, Rehim Bey. Nerden böyle sabah sabah?

- Bir az derenin kenarında gezmek istedim.

Bayram Bey, atından inip dizgini köleye veren Rehim Beyin boyunu posunu hoşnut bir şekilde gözden geçiriyordu: kendisi ile benzeyen bir ucu yukarı burulmuş

bıyıklarına, güneşten yansa da, gençlik letafetiyle parlayan, nezaket gelmiş yüzüne, kalem kaşlar altında parlayan oldukça kara gözlerine baktı. “*Has yiğit dayısına, hanım kız halasına çeker*”, meselesini hatırladı. Oğlan, dayısının âdetince, bu sıvazladığı bıyıklarının ucunu sık sık burup dimdik kalmasına özellikle önem veriyordu. Sadece simaca değil, karakter olarak da dayısına çekmişti. Bayram Bey onu kendi gençliği, oğlu gibi seviyordu.

- Sabah gezintisinin hayrı çoktur, oğul! – dedi.

Rehim Bey dayısına yakınlaştı.

- Dayı, dere kenarında adam gördüm.

O, “kız gördüm” demedi. Bayram Bey de, amil yönetici de sanki bu haberi sabırsızlıkla bekliyorlardı. Her ikisi de dikkatle gence baktı. Bayram Bey sordu:

- Nerde?

Rehim Bey sağ elindeki kamçıyı kaldırdı, çayın aktığı yer ile yukarı tarafı gösterip izah etmeye başladı: Odur bak, orada... az bir az yukarıda.

-Peki, nereye gitti?

-Göremedim. Beni görür görmez kayaların arasında yok oldu.

Bayram bey şüpheyile amil yöneticiye baktı:

- Kim onlar? Belki Şirvanşah’ın adamlarından, güdükçülerden midir?

Amil şüpheyile başını salladı.

- Aklım almıyor. Şirvan şah Ferruh Yasar Kabile taraflarında ordu yığmaktaydı. Şamah’ı boştu. Oğlu Gazi Bey de Bakı ikametindeydi. Bunu kesin biliyorum. Bu olsa olsa, aynen size dediğim gâvurlar olacak. Galiba bizim geldiğimizden haber alıp kaçmışlar, neredeyse o dağlarda tepelerde saklanmışlar, kargalarla iç içeler. Bak, başına dolanıyım ağa, asıl kılıç gücüyle dine getirmeliyiz bunları. Yol üstü. Hem Allah’ın hoşuna gider, hem de kulunun. Çünkü kâfirden de pistir.

Amilin kabilelilerle çok zamandır ki arası yoktu. Bu arada Rehim Bey iki hizmetçinin sürüyerek getirdiği topuzunu hafifçe yerden kaldırıp birkaç defa omzuna koydu. Başının üstüne kaldırdı, kâh sağ kâh sol elinde salladı. Bu onun her sabah sporu

idi. Bayram Beyin ağzı amil ile konuşuyor, gözleri gencin cazibeli hareketlerini izliyordu. Amil sözünü bitirdiğinde gözü hâlâ daha Rehim de iken söyledi:

- Tamam, o zaman sen Rehim Bey ile git, gösterdiği yere bak. Ben de olayı kibleyi âleme haber vereyim.

Rehim Bey topuzu sağ elinde fırlatıp birinin başına indirmiş gibi bir hareket etti ve dosdoğru durup onu izleyen iki hizmetçinin tam arasına attı. Hizmetçiler korktular. Bayram Bey takdirle, iftiharla, amil yaltaklıkla gülümsedi. Yavaş yavaş, kademe kademe at süren süvariler bir az önce Rehim Beyin güzel hayal gördüğü yere vardıklarında gencin nedense kalbi titredi, büyük bir güğüm ağzı suya doğru, böğrü üzerinde yıkılıp kalmıştı. Sanki gördüğü kızdı. Az önceki isteğine rağmen o kızın burada olmasını istemiyordu. Amilin onu görmesini istemiyordu. Hışırta duyup arkasına baktığında, koşturarak atları ona ulaştıran Bayram Beyle hükümdarı gördüler. Hükümdarın yüzü peçeliydi. Amil ve Rehim Bey atlarını durdurup aralandılar. Dizgini son ellerine verip sağ ellerini kalplerine koydular, baş eğdiler. Rehim Bey derhâl kızı da, hayallerini de unutup gözlerini genç şaha dikti. Öyle bakıyordu ki... Müritlerin kendi aralarında şimdiden, taç giyme merasimi olmadan şah, padişah adlandırdıkları bu gencin bir küçük işareti ile onun yolunda canından geçmeye, kendini kurban etmeye hazırды.

İsmayıl sordu:

-Adamı burada mı gördün, Rehim?

-Evet, hükümdarım. Burada.

- Ne zaman?

- Öyle şimdi, kurban olayım.

-Nere kaybolduğunu görmedin mi?

-Çok baktım, kibleyi âlem, taşların arasında kayboldu. Sanki yere girdi. Diyorum, belki saklanmış. Ben gittikten sonra çıkmış oradan, diye genç süvari eli ile yalçın kayaların üstünü gösterdi.

Burada kocaman kayalar sert siyah duvar oluşturmuştu. Amil ne demek istediye, lakin şahın huzurunda konuşmaya cesaret edemedi. Bir de ona soru soran yoktu, fikrini

bilmek isteyen de. Ondaki hareketi duyan hükümdar omzu üstünden amile bakıp Bayram Beye sordu:

- Peki, sürücünün fikri neydi?

Dolayısıyla da, soru ona sorulmuştu. Sürücü başını indirdi ve yüzünü Bayram Beye dönüp kekeleyerek dillendi:

-Orası kuşkonmaz kayalardır, oraya insan ayağı değmez. Çıkacak yol da yoktur.

-Belki o biri yüzünden...

-O tarafta dağlar yüksek, kendi de yol iz bilmez.

İsmayıl yine de Bayram Beyi karalayıp dedi:

-O zaman adam buraya gökten düşmemiş ki. Geçelim diğer tarafa. Çayın diğer tarafından belki bir şey seçebiliriz.

Bu sözlerle de o atını Güneşli çayına saldı. Çayın ortasında su burulur, girdap gittikçe derinleşiyordu. Şimdi fazla su atın karnının altına vuruyordu. Bayram Bey genç şahın kendi atının boynuzsuz olduğunu görmüştü, cesaretine aşina idi. Bununla böyle, dar dere boğazında aniden sel gelebilirdi. Dar çaylar yılın bu zamanlarında beklenmedik zamanda akmaları çok olur. Öncesi sessiz başlıyor, az sonra da güçlenir, kükrer, uğultusu âlemi götürür. Beş dakikanın içinde önüne deve de çıksa, süpürüp götürür ve hemen su azalır, sakinleşir, çay sakin pınara, suskun kuzuya döner. Sadece sahillerdeki balçık, selinti büyük taşlar, bir az önce burada olmuş facianın izi gibi kalır.

Bayram Bey bir an içinde bütün bunları düşünüp heyecana geldi, nedense söylemek, şahı haberdar etmek istiyordu ki, İsmayıl kendi atının karnına gelen suyun gittikçe derinleştiğini duyup, hayvanı sola, akan suya doğru döndürdü. Akan su boyunca hızlı atı seyredip, su zerrelerini fiskiye gibi göğe kaldırdı ve bir kızgın genç yaramazlığı ile diğer sahile sıçradı. Bayram Bey, amil ve Rehim Bey de ona eşlik ettiler.

Karşı sahilden iri kayanın üzerinde hiçbir canlı görünmüyordu. Evden, alçacık veya başka bir dikiliden eser yoktu.

Atlılar başlarını yukarı kaldırıp hayli baktılar. Onlar atlarını biraz sürüp, Güneşli çayının her iki sahilinden yalçın ve büyük kayalarla çevrili olunduğu en dar boğazına kadar gittiler. Yine de öyle bir şey görmediler.

Geri döndüler, yine de gözlerini kara duvara benzeyen kayalığa dikip ilerliyorlardı. Birden hükümdarın dikkatine çayın suyu ile beraber, kayanın dibindeki büyük mağara ilgisini çekti. Su mu deşip açmıştı bu mağarayı? Yok, insan elinin işine benziyordu.

İsmayıl atın dizginini çekti, yavaş yavaş sürmeye başladı. Dikkatle bu mağaranın ağzına bakıyordu. Hâlâ eşlik edenlerine bir şey deyip onların dikkatini buraya çekmek istememişti ki, birden açılmış oyuktan bir el uzandı, güğümü suya batırıp doldurdu ve geri çekildi.

Şimdi izahat etmeye ihtiyaç yoktu. Yanındakiler de bu elleri ve güğümü görmüştüler. Amil kendisine sorulmasını bekleyemedi, şaşkın bir sesle dillendi:

-Gâvurlar orda, kibleyi âlem! Onlar görünüyor, yukarıdan lağım atmışlar, kayayı yarmışlar, su için.

- Belli oldu, belli oldu.

Bayram Bey kınayarak sürücüye dedi:

-Demek, kayalığın üstüne dağ tarafında yol var, amil!

-Öyle görünüyor, bağışlayın şahım!

-Bayram Bey, emrediyorum, kayalığı kuşatın.

-Baş üstüne, kibleyi âlem!

Rehim Bey atını hükümdarın atına yakın sürüp, istekli bir sesle söyledi:

Benim birliğime izin ver, kibleyi âlem! Hükümdar peçenin altından kendinden toplam bir iki yaş büyük olan gencin sadakat ve vefa, itaat ve istek okunan yüzüne baktı, Rehim Beyin sol kaşının üstündeki yarık hâlâ daha kızarıyordu. O, bu yarığın tarihçesini iyi hatırlıyordu.

Hadisenin üstünden daha bir yıl geçmemişti. Hepsi aklıdaydı, o zaman Lahican'da geçirdiği altı yıldan sonra Mirzeli hâkimin misafirperver sarayını terk edip, başındaki adamlar ile Erdebil'e gitti. Lakin Erdebil hâkimi Ceyirli Sultaneli Bey, Elvend Mirze'nin adıyla onu Erdebil'de bırakmadı. Genç İsmayıl henüz şahlık vasfını almamıştı. Başında olduğu 1500 kızılbaş atlısı içinde en yakın dostlarından Lala Hüseyin Bey, Abdulla Bey, Lala Hülafa Bey, Rüstem ve Bayram Bey, Karamanlı kardeşleri,

Hınıslı İlyas Bey, Aykut oğlu, Kara Piri Bey Kacar vardı. Deyilemden geçip Talış hâkiminin razılığı ile Astara'ya geldiler. Kış Erçüvan'da geçirdiler. Aynı zamanda olayda burada başladı. Öyle ki, Elvend Mirze'nin izini ile Ceyirli Sultaneli Bey, İsmayıl'a suikast hazırlamışlar. O gece İsmayıl'ın çadırının karşısında Bayram Bey'in adamları, kapının ağzında ise onun bacısının oğlu Rehim Bey nöbet tutuyorlardı. Rehim Bey o kadar hassas olmuştu ki, aynı gece suikastı fark etmiş, İsmayıl'ı korumuştur, kendisi ise başından yaralanmıştı. İşte o zaman Şirvanşah Ferruh Yasar'ın Talış hâkimine bin tümen göndermiş, İsmayıl'ı istediğini öğrendiler. Yaralı Rehim Bey'i de kendileriyle götürüp Erçüvan'ı terk etmeye mecbur bıraktılar. Sefer zamanı onu at üstünde tahtıverende³¹ taşıdılar. Sefer ise bir hayli uzadı, bir yıla yakın.

Demek oluyor ki, aynı yoldaydılar. Her iki hıyanet kızılbaş amirlerinden Bayram ve Rüstem Bey Karamanlı'nın eliyle açılıp, Rehim Bey'in eliyle def edildiğinden, onların derecesi ve saygısı İsmayıl'ın ve başka dost müritlerin yanında daha da yüksek oldu. Erçüvan'dan çıkınca Türkiye, Şam ve başka yerlere davetçi göndermiş, onları din uğrunda, şeyh Cüneyt ve şeyh Heyder'in katili Şirvanşahlar'a karşı savaşta bir olmaya davet ettiler. Kendileri ise Karabağ'a Göyce'ğe geldiler. Göyce'de Karakoyunlu amirlerinden Sultan Hüseyin de İsmayıl'a karşı hıyanet ve öldürme toplantısı düzenlediler. Fakat kızılbaş amirleri onun yağ çeken diline aldanmamış, İsmayıl'ı Çuhur Sed'e geçirdiler. Toplantıya kendileri gittiler. Böylelikle amirle kendi mürşitlerini bir suikasttan kurtardılar. Erzincan'da bütün kızılbaş amirlerinin hepsi çağrıldı. İsmayıl topluluğa hepsinden önce gitti. Seferlerin yavaş olmasına bakmayarak Rehim Bey'in sağlığı hızla iyileşiyordu. O ki, Çuhur Sedden İsmayıl'ı Erzincan'a sadece o inanılmış Karamanlı neslinin temsilcisi eşlik etti. Erzincan'da iki önemli karar kabul oldu:

1. Sefevilere karşı gaddar düşman mevkiinde olan Şirvanşah Ferruh Yasar aleyhine ivedi muharebeye başlansın.

2. Bunun için de önceden maddi güç ve askerî teçhizat toplansın.

Böylelikle de, gasp yolu ile para toplanması için Hınıslı İlyas Bey Mantaş kalesine, Hülafa Bey ise Ahâlsıh'a gidip teçhizat hazırlığı yapsınlar. Burada Şirvanşah Ferruh Yasar din düşmanı ilan edildi. Kadılar Gazavat davasına başlamış Erzincan'dan

³¹ İki tarafa koşulmuş hayvanların sırtına konularak veya insanlar tarafından taşınan kapalı gezinti aracı.

Şirvan'a gittiler. Şimdi artık İsmayıl'ın birliğinde yedi binden fazla atlı, bir o kadar piyade Kadı vardı. Erzincan'dan buraya kadar onun çadırının değişmez bekleyeni şahın has alayının askeri Bayram Bey Karamanlının kadıları ve onların içinde de kız kardeşinin oğlu Rehim Bey vardı. İsmayıl baktı, şimdi gözüne daha da kırmızı görünen aynı yarayı kaşının üstünde gezdiren bu genç Kadının gayreti sayesinde sağ salım Şirvan'a gelmiş, çıkmış, üç büyük tehlikeden kurtulmuş, muzaffer askerle ve hükümdar gibi eski Şirvan toprağını fethetmeye başlamıştı. Bütün bu katliamlar, kardeş katliamları onun kalbindeki şair tarafına dokunduğunda gayri ihtiyarı aklına çok uzak bir sahne düşüyordu.

“Çocuğun hafızası keskin olur” demişler. Şimdi hükümdar o küçük yaşında gördüklerinin hepsini büyük bir aynada seyreder gibi hatırlıyordu. Babası Sultan Heyder'in isteğiyle Alemşah Beyin kardeşi Sultan Yekub'un oğlu Uzun Hesen'in adresine yol almışlardı. Giderken annesi küçük İsmayıl'i de kendisiyle götürmüştü. Onsuz duramıyor, hem de çocuğunu dayısına göstermek istiyordu. Sultan Yekub o zamanlar Tebriz'deydi. İsmayıl her şeye büyük merak ve ilgiyle bakan, yaşına göre oldukça aydın fikirli, bilgili çocuktur. Orada kaldıkları birkaç gün boyunca kız kardeşiyle abisi arasında Sünni- Şii mezhepleri üstünde hararetli tartışma oluyordu. Sonunda Sultan Yekub dayısının dediği bir söz çocuğun hayalinde kızgın demirle damga vurmuştu: *“Aziz bacım, sen kocana arka çıkarak bizi mahvedeceksin. Kendi doğduğun baba ocağına, öz kardeşine düşman kesileceksin. Âlem biliyor ki, Şirvan baştanbaşa Sünni'dir, senin istekli kocan onları katledecek, biz de sizi onlarla birlikte. Başın devlet işlerinden, siyasetten kalkarsa, ninemiz Sara Hatun yolunda yürüme, izini tutmak istiyorsan, güzel güzel düşün. Gör kime daha çok etki eder, kimin yolunda yaşlanmak daha doğrudur. Gör kardeş katli kimin zararına, kimin hayrınadır. Herhâlde biliyorum ki, kocanın isteklerini bırakıp, bize yar olmayacaksın. Çünkü onun zaferi senin zaferindi. Ama ne yapacaksın, düşün.”*

Bütün bu düşüncelerle de, İsmayıl hâlâ gence cevap vermiyor, *“Sen beni tehlikeden korudun, ben de seni korumalıyım diye düşündü. Lakin burada öyle bir tehlike yoktu. Küçük bir tayfa, kabile ufak bir kayanın başında toplanmış. Gâvur da olsalar, bu amil demişken, görünüyor, çok inattılar. İnsan görüyor, ne kadar zahmet çekip dağ yarıp “gâvur yaran yolla” su götürüyor, kendini koruyor. Bu kavga tehlikeli olabilir. Bazen bir ordudan, canına doymuş deli bir deste ürkütücü olur.*

[57]

Bunu bana Hülafa Bey de, Lala Bey de sürekli söyler. En tedbirsiz asker o askerdir ki, düşmanı kendinden aciz görür. Onu saymaz. Sayılmayan yara iltihap kapar.”

İsmayıl sağ elini ondan bir az uzak giden Rehim Beye doğru uzattı.

- Olsun, ama dikkatli ol, Rehim Bey! Senin bir kesilmiş tırnağın bizim için bin gâvurun başından kıymetlidir.

Rehim Bey eğildi ve büyük bir sevgiyle, saygıyla hükümdarın beyaz, zarif derili, lakın kılıç oynatmadan hayli sertleşmiş elini öptü.

Gencin böyle bir heves, sadakat ve çabayla emri kabul etmesi şair kalbinde hafif bir teessüf uyandırdı. Aklında başka bir manzara canlandı.

Gözünün önünde ilk gördüğü ölüm sahnesi canlandı. Aslında hele de çocukken çok ölümler görmüştü. Asılanı da, okla, hançerle, zehirle de öldürülen görmüştü. Ama bütün ölümler başka elle, ücretli hizmetçi, hain, çoğu ise celladın eliyle olmuştu. Bu ise... İlk defaydı ki, o kendi eliyle kılıcın darbesiyle başı bedeninden ayırmıştı. Şair ruhlu genç için bu ilk zamanlar dehşet, hayret karışık garip bir acıma hissi uyandırmıştı. Bu an, sadece biraz dona kalmıştı. O kendi eliyle bir hayata son vermişti! Kendinden hayli yaşlı, kendinden hayli cüsseli, kendinden çok dünyayı görmüş belki de birkaç çocuğun ailenin sahibi, bir şahıs. Sonsuz yaratıcının lütufla bahşettiği canı mahlûkun elinden zorla almak ha! Fakat aynı düşünce beyninde uyandığında lalası Hüseyin Bey Beydiline, Bayram Bey Karamanlının her iki cihandan “*Aferin Hükümdarım! Merhaba, darben aynı böyle keskin olsun, şeyhim!*” nidalarını duymuş ve Rehim Beyin gıpta ve ferah saçan parlak kıvılcımlar gibi oynayan gözlerini görmüş, her şeyi unutmuştu. Dostları onu arkadan, sağ ve soldan koruyordu. O da gençliğin cüretiyle, gençliğe mahsus deli bir coşkunlukla sağı solu biçmeye başlamıştı. İlk kan gözlerini tutmuş, ilk kan beynini bir noktada durdurup dağıtmış ve genç şair kalbinde doğan acı karışık şaşkınlık hissini silip atmıştı. Sonralar bazen aynı his şair ve musiki, ilim ve edebî meclislerinde kalbinde uyansa, onu rahatsız etse de, savaş meydanında o his ve heyecan bir kereliğine silinmiş. Daimi olarak onu terk etmişti.

[58]

İlk ölümünden sonra onun lalası ile askerî kılıç eğitmeni arasında garip bir konuşma geçmişti. Eğitimci mürşide demişti: “*Belli ki onu hâkimiyette hazırlıyorsun. Bu çocuğun meyli bence kılıçtan çok kitabadır. Korkuyorum ki ondan bir şey çıkmaz*”.

Lala mürşide cevap vermişti: “Korkma, çıkacak! Onda öyle bir zalim yürek terbiye ettim ki, cellat da hasretini çeker. Şair olduğundan kendi utanacak. Benim hâkimiyetime kalsa, yok! Şeyh Sefiyeddin nesline avamların saygısı, büyük inancı var. Arkasınca kör kütük gidecekler. Bize de bu lazımdır.

Bu konuşmadan İsmayıl’ın haberi olmadıysa da, sonraları dövüş meydanlarında eğitimcisi bile hayran oldu. Deme ki, öğretmen bile yanlış bilirmiş...

BİR KABİLENİN SONU

(devamı)

Savaş beklendiğinden fazla sürmüştü... Hükümdar, anlı şanlı askerler ve ordunun asıl hisselerine hareket emri verdi ve onlar başta olmak üzere Kadılar Şamahı’ya doğru yol aldılar. Sahilde sadece Rehim Beyin adamları kaldı. Onlar bir gün boyunca kaya üzerindeki kampa, sonraları “*Gavurgazanı*” adlandırılan yere döne döne hücum ettiler. Fakat tek bir adamın geçebileceği yolda, kaç tane kurban vermiş, geri çekilmeye mecbur kalmışlardı. Rehim Beyin sabrı tükeniyordu. Şah onun gelmesini bekliyordu. O gâvurları kayanın üstünden indirip Şiiliğe davet etmeliydi. Kabul etmeyenler öldürülmeliydi. İşin uzadığını gören asker çare arıyordu. Öyle bu zaman çığırın başına yol yapmış Kadılardan biri kemend³² atıp genç bir oğlanı esir aldı ve Rehim Beyin yanına getirdi.

Rehim Bey tahminen kendi yaşlarında olan bu oğlanın yüzünde tanık çizgiler gördüğünde hayret etti. O, ömründe bu yerlere gelmemiş, oğlanı görmemişti, tanııyordu. Peki, bu tanışlık nasıl izah edilebilirdi? O gencin bir gün önce çay kenarında gördüğü kızın kardeşi

[59]

Güntekin olduğunu bilmiyor, onun yüzünde sadece kızın gözlerini, kaşlarını gördüğünün farkına varamıyordu.

³² Eskiden savaşlarda düşmanı yakalamak için uzaktan fırlatılan ve ucu ilmekli uzun ip.

-Seni dinî müminimizin kutsal kanunlarına davet ediyorum. Kabul et ve kabiledaşlarını da bu dine çağır. Teslim olsunlar ki haksız yere kan dökülmesin.

-Biz şükür Allah'a, Müslümanız. Kabiledaşlarım da ben de.

-Ben seni kutsal Şiiliğe çağırıyorum.

-O nedir, anlamadım ağa?

-Kelimeyi şehadetini söyle.

-Eşhedü enla ilahe illallah, eşhedü enna Mehemmeden resulallah.

-İlave et. "*Eşhedü enla Eliyen veliyullah*".

-O ne için?

-Peygamberin yerinde vasi olan Eliyül-Mürteza, şahı merdan aşkına!

Allah'ı bir, peygamber bir, Kur'an'ı bir olan dinde bu kolu tanımıyorum.

-Kabilenizin aksakallılarını çağır...

-Kabul etmezler!..

Sorgu sual uzun sürdü. Oğlan ne kendi Şiiliği kabul ediyor, ne de kabiledaşlarını teslimi için onay veriyordu. Rehim Beyin sabrı tamamıyla tükendi. Aradığı çareyi bulmuş gibi oldu. Rehim Beyin emriyle kayanın üstündeki kamptan iyi görünen açıklığa çekildiler. Bir zaman kabilenin ulu babalarını İslam'a davet etmiş yaşlının mezarı pirin yanına geldiler. Burada mezarın düz tavanlı türbesi en yüksek yerdi ve kabileliler hükmün icrasını görüp korkar ve hemen teslim olurlardı. Rehim Beyin emriyle has alayın kadılarından en yüksek sesli bir kişi türbenin üstüne çıktı. Üzerinde tek bir "*Allah*" sözü yazılmış kavisli kapının üstünde durdu ve yüzünü kayalık kampa dönüp yüksek sesle bağırdı:

-Ey gâvurlar, duyun ve sonra demeyin ki, duymadık. Bakın, bu genci sizin gözünüzün önündeki şanlı kâinatın vasisi Şahı-ı Merdan ve Şiiliği kabul etmediği, yezit Şirvanşahlara, şeyh Cüneyd'in, şeyh Heyder'in katline lanet okumadığı için din yolunda katliyoruz. Size söz veriyoruz ki, katliamdan bir az zaman geçene kadar teslim olmazsanız, hepinizi böylece kılıçtan geçireceğiz.

Kabileliler nefeslerini tutup bakıyor, kendileri meydana çıkmıyor, pirin üzerinde başlayan hadiseleri iyi görüyordular.

[60]

Birden onların inanamadıkları bir hadise oldu. İki kadı celladın yardımıyla kolu sıkı bağlanmış Güntekin'i pirin üstüne kaldırdı. Onun başını, kadıların birinin kolundan aşırıp yere koyduğu halının üstüne getirdiler. Cellat, Rehim Beyin işaretiyle oğlanın boynunu kesti. Ne bir ahı ne bir feryadı duyuldu. Son dakikasında da yalvarmadı. Oğlanın kanı halının kabarık yüzeyinden akıp üzerinde sadece “Allah” sözü yazılmış pir kapısında doğru aktı.

Kaya üstündeki kamptan acı feryat, ağlama, benzeri sesler yükseldi. Yarım dakika bile geçmemişti ki, adamların zor bela saklayamadığı Gümüşbike ve Aytekin yüzlerini açıp kanlara bulaştıkları hâlde başı açık, yalın ayak kendilerini dar yoldan aşağı attılar. Ana da bacı da kendini kana bulamış Güntekin'in cenazesine varmak için koşuyordu. Onların ardınca canına titreyen diğer kadınlar yürüyüp geliyordu. Kendini unutmuş kişiler de onların arkasınca düşüp Rehim Beyin adamları hepsini kuşatıp amaçlarına bu kadar çabuk vardıklarından bir adam dahi kayıp vermeden kuşatma kazanıp şahın emrini yerine getirdiklerinden seviniyorlardı.

O günün akşamına doğru kabilenin eski ve taze kampında bir adam dahi kalmadı. Şiiliği kabul etmeyenlerin çoğu kılıçtan geçirildi, kalanı esir düştü. Esirler içinde kızlar gelinler de vardı. Hepsinin koluna zincir vurulmuştu. Onları birkaç nezaretçi sürüp götürüyordu. Şirvanşah Ferruh Yasar'a karşı zafer kazandıktan sonra Şamahı'da köle pazarı teşkil edilecekti. Köle tacirleri pazarda onlara değer biçecek, alacaktılar. Ticaret başlamadan önce, hükümdarın kapıcısı pazara gelecek, genç padişahın emrettiği sayıda köle alacaktı. Sonra da galibiyet adına, peygamberin “köle azat etmek” hakkında hükmü neticesinde aldığı köleleri, şahın sorumluluğu adıyla azat edecekti. Kalan esirler ise en çok para verene satılacak, dünyanın muhtelif şehirlerine, özellikle Arabistan'a, Türkiye'ye İran'a gönderilecek, saraylara, amir ve komandoların külliyelerinde yeniden, daha fazla değerine satılacaktı. Bu zaman sürecinde köle tacirleri esir kızlar içinden en güzellerini haremle için seçecek, onlardan dansöz, hanende, çalgıcı yetiştirilecek ve özel okullarda eğitim verildikten sonra kızların değeri bire beş daha pahalalanacaktı.

Böyle köle pazarları her zaferden sonra büyük şehirlerin geniş meydanlarında, pazarlarında düzenlenirdi.

[61]

Aynı pazarlarda sadece savaştan alınmış esirler değil, ayrıca Kuzey Kafkasya'dan ve komşu memleketlerden borç karşılığında, dâhili ve harici savaşlar neticesinde ele geçirilmiş çocuklar, gençler de getiriliyordu.

Rehim Bey ne kadar göz gezdirdiyse, esir kervanı içinde bir gün önce şımarık çocuk sevinciyle zarif ayakları ile Güneşli çayının suyunu çalkalandıran, suyu yaramazlıkla dalgalandıran o kızı görüp tanıyamadı. Esir kızlar şimdi nasıl gözüküyordu ki! Yas, keder perakende giyim ve dağınık saçları onları tanınmaz hâle getirmişti. Köle pazarına satılık gittiklerini biliyorlardı.

Önceden Rehim Beyin has alayı, arkasınca da esir ve gasp edilmiş mal karavanı (bunların da yerini biri ölüm korkusu ile göstermişti) Kamaladin ve İncebel'e düz Şamahı'ya doğru yol aldı. Bir gün önce gitmiş şah ordusunun izine düştüler. Rehim Beyin geçip gittiği yerde iki harabe vardı. Biri kabilenin asırlar boyu yaşayıp devran sürdüğü köy, biri de yeni kamp alanı. Sonralar komşu köylerin "*Küme küme*" isimlendirdiği bu kamp şimdi de ahâlinin "*Gâvur kazan*" dediği o su yolu duruyor: hayat aşkı, özgürlük sembolü gibi!

Ordu geçip gitti; cenazelerin üstünde yaşlı kuzgun dönüp duruyordu. Ordu geçtikçe, İsmayıl'ın Ferruh Yasar ile Cabanı'daki meşhur savaşına gider. Şamahı'ya giden bu yol boyu "*Aliyyen veliyullah*" demeyen bütün köylülerin yakıldığı yerde küme küme kül kaldı...

Hazarım, derya sevgim! Yıllar, asırlar geçtikten sonra bu yerlerde inceleme yapan arkeologlar kazı yaptığı köy yerlerinde 25 cm kalınlığında kül tabakalarına rast gelecekler.

Güngörmez'de Hacı Sataz döşünde, Çuhanı kışlağında, Cenken çiminde, engebede, Berk dere üstünde, hemyedaşkuyu yurdunda, kanlı lağım üstünde, kanlı kışlada, Kanlıçay boğazında, Kanlıtepe yurdunda (ne kadar kanlı yer adı!) Levhalarda eski yurtları arayıp bulacak, kırık testi, kırık boş tabakları inceleyip müzelere

koyacaklar. Vatandaş savaşlarını kardeş katliamlarını lanetleyen delil, ispat gibi gençliğe işaret verecekler.

[62]

Eh daha neler olacak, derdini alıyım, Hazarım, ne diyeyim, ne söyleyeyim; ben hatırladıkça dünya başıma dolandır. Her sayfanda tarihîmizin tek hattını gördüğüm el yazmaları, her nakışında geçmişimizin tek işareti kalan kırık kaplar... Neyse... Gelin yaşlı kuzgunun izlediği ordunun arkasınca gitmeyelim. Kanlı savaş Cabanı'da oluyor, bizse Bakü'ye gidelim. Çünkü Şirvan'ı fethetmeye gelen şeyh oğlu şah gücünün bir hissesini Bayram Bey Karamanlı'nın başcılığı ile ayırıp Bakü'ye Gazi Bey'in sorumluluğunda Şirvanşah'ın kış sarayını fethetme göndermiş. Senin sahiline inelim, Hazarım! Görelim orda ne kadar kardeş, kardeşkanı akıtılmış senin pak sularına?

Dalgaların ne kadar vatan evladının kanına boyanmış? Küçük, oynak, yaramaz damlaların sahilin kanlı kumlarını yıkayıp arıtmış. Sen gözyaşlarından mı böyle tuzlusun, ahlardan, inlemelerden mi böyle hazinsin, gazaplardan mı böyle coşkunsun, Hazarım benim?

SANATKÂRLAR MAHALLESİNDE

Bu şehirde hasarlı hayatlar yoktur. Evler sımsıkı, duvar duvara dikilmişti, birbirine yollar dar çıkmaz sokaktan geçiyordu. Sanki ahali başı alevli, belalı düşmandan korkup bir birine sığınmıştı. (canavar görmüş kuzu sürüsü gibi), ya da üstü mavi kubbeli, altıgen dünyamızda toprağımızı korumuş, yeri yurdu ekip biçmek için saklamıştı. Demiştiler ki, bırak kabilenin ekeceği yer çok, biçeceği, ekmeği bol olsun. Şehirde demek ki, evlerin kenarlarında da kabirler vardı. Bu şehirde her şeyden önce kuyumcu ve çömlekçilik inkişaf etmiştir. Çömlekçilik işi iki aşamadan oluşan kürelerde pişirilirdi. Aşağıda ateşlikte, uzunca çukurlarda tezekler, kemreler sobada yakılır, içerisi balçıkla sıvanmış üst göze kapacak yığılır, yanan ateşin tesiriyle kıpkırmızı yanıyordu. Çömlekçiler kışta tezek ve kemreden, yazları saman ve karamuktan faydalanırlar.

[63]

Odalar ev sahibinin hazırladığı mamulat ile süslenirdi. Raflara, hazırlanmış kâse, kilden yapılmış yağlı boyalı kaplar, testi, çömlek, bardak ve kap dizilirdi. Üzerine siyah, kırmızı çiçek desenleri çizilmiş geometrik figürlerin her biri bu kaba güzellik verdiği gibi, aynı zamanda bunlar sırlı sihirli yazılar, cadılar, yasaklar ve inançlarla ilgiliydi.

Bahçede Antep fıstığı ağacının budağına geçirilmiş tırpan ve orak, ev sahibinin ekip biçmekle ilgili olduğunu gösteriyordu.

Çömlekçilerin bahçesi bir az geniş oluyordu. Hazırlanan ürünleri eşeğe yükleyip pazara çıkarıyorlardı. Köylerden gelenlere salça, sürahi, yayık, küp ve başka ürünler satıyorlardı. Karşılığında buğday, arpa alıyorlardı. Şehir halkı inek ve koyuna da bakıyordu. Şehir kenarında ekin yeri olanlar tahıl da ekiyorlardı. Halkın çoğunluğunun deniz kenarındaki bağlarda küçük bir evi, azıcık üzüm, incir bağları vardı. Yazları ailelerini götürüp bu bağlara yerleştirir, altın kumlar üstünde, kızgın güneşten lezzet almış kehribar gibi beyaz üzüm, ağadayı, altın üzüm, kışmış, siyah üzüm yetiştirirler. Kadınlar bu üzüm ve incirden kış azığı için pekmez, reçel, kuru üzüm, dertlere derman haşıl³³ ve helvalara tat veren pekmez, çocukların sevdiği olan incir reçeli pişiriyorlardı.

Kuyumcuların hayatı çok sakindi. Genelde, iki odanın birinde ailenin yatağı yer, bir çeşit Enderun yeri gibi, diğerinde ev sahibi altın işliyordu ki, bu oda hem de sipariş kabul odası içindi. Kuyumcu burada kendi küçük tezgâhı arkasında çalışıyor, küçükçe, hassas terazisinde altın, gümüş tartıyor, sonra onları eritiyor ve istediği şekli veriyordu. Tasvir ettiğimiz iki odalı küçük bahçe böyle kuyumculardan birinin eviydi. Burada yüksek dalı budağı komşu bahçelerine bile uzanmış bir Antep fıstığı ağacı vardı.

Antep fıstığı ağacının altında serilmiş eskimiş halı üstünde iki kadın ve bir de 5-6 yaşlarında bir kız çocuğu oturmuştu. Onlardan biri dolgun bedenli, yuvarlak yüzlü, uzun örgüleri az daha uzasa topuğuna varan kadındı. Başına taç yapmıştı. Kırk yaşlarını haklamıştı. Dar iki kollu tuman giymişti. Bağdaş kurup oturmuş, elindeki bakır kalıba beyaz kadifeden başlık geçirip sırmaları dizerdi. Süslü başlığın işlemelerini bakır kalıbın dairesine baka baka dikiyordu. Yanındaki parça kumaş bohçası açıktı. Burada sırmaları, ipek, keçi kılı topu, altın iğne testisi vardı. Bazen lazım olan saplardan uygun iğneye geçirip işliyordu. Kadın ev sahibi kuyumcu dergâh kulunun ailesinden Hırda Hanım idi.

[64]

Hırda Hanım erinin seyyar sanat sergisine benziyordu. Kulaklarında asıl usta eliyle, sevgiyle işlenmiş rengârenk kaplamalı, zarif işlemeli sallanan küpeler, boynunda balık şeklinde gerdanlık, parmağında yüzük, kollarında hasır bilezikler vardı. Zarif

³³ Un, yağ ve pekmezle yapılan hamur yemeği.

işlemeli kemer gömlek üstünden belini sıkı bağlamıştı. Sanki kadınlara erinin sanatını gösteriyordu. Şehrin diğer bütün kadınları gibi, o da olan takılarını hiçbir zaman üstünden çıkarmıyordu. Evde de, hamamda da, düğünde de bayramda da.

Hırda hanım arkadaşı da uzun elbise giymişti. O, dizinin üstünde oturup karşısına koyduğu tarakta yüz düzlüyordu. Yanındaki çuvaldan tutamları götürüp tarağa geçiriyor, kaptan bir az yağ alıp ellerine sürer ve taranmış tutamları yeniden tarıyor, daha doğrusu onları süzüyordu. Belli ki yünü çok zayıf bir şey için: şalvar, çuha³⁴ için ya da pahalı halı için tarıyordu. Yakın komşusu Hırda Hanım ile birlikte istekli bir şekilde çalışmaya gelmiş bu kadın çömlekçi Veliyullah'ın eşi Bala Hanımdı. 35-36 yaşlarındaydı. Karşı tarafındaki küçük kız, kızlığı Sakine idi. Bacaklarını kırıp oturmuş ve dizine yumak geçirmişti. Bir bir yanındaki makaralardan alıp önce yumak yapıyor sonra da annesinin gösterdiği kuralla yumak sarıyordu. Bala Hanım, Veliyullaya yeni kocaya gelmişti. Yedi yetim üstüne. Buna göre de mahallede kapı komşusu Hırda Hanımın kaderinden, derdinden aşına değildi. Hırda Hanım ise hem bu boşluğu doldurmak, komşusunu olup bitenlerden haberdar etmek, hem de kalbini boşaltmak için uzun bir hikâyeye başlamıştı.

-Evet, öyle ki savaş başladı, ordu toplandı ortaya, kaçan kaçtı, benimki başı belalı geçti yine. Ama bizim şahlık üstüne savaşla ne işimiz vardı? He... Yeni gelindim. Bir yüzüm kız bir yüzüm gelin. Kendim de o günlerde yeni çocuk ziyan elemiştim. Sabah erkenden zavallı adam hafta pazarına gitmişti. Erkenden de döndü geldi. Deme, kapıya silahlı ordunun başı durmuşmuş, onun içerinden çıkmasını bekliyormuş. Girdi içeri. Dedi ki, gidiyorum Güleli kızı, can senin, yardım Allah'ın. Şükür keremine, veren Allah evladını da aldı. Yoksa endişe içinde giderdim senden. İki baş kalacaktın, bir baş kalıyorsun. İki elin bir başını korur. Gelirsem benimsin, gelmezsem yabancıya gitme! Araştır titizce, iyiye git.

[65]

Dedim, bana bak. Benim sirkem böyle suları götürmez, kırılın iki el ki bir başı korumazsa. Yaradan Tanrı yarattığı canı ekmeksiz bırakmaz. Allah'a emanet git. Gelirsen seninim, gelmezsen kara toprağın. Sen beni ne sanıyorsun? Beyaz etimi bir er görmüş, bir de kabir görür! Bazen bir öldü haberini çıkardılar. “Gördüm” diyeni

³⁴ Saf yünlü kumaştan yapılan, beli büzgülü elbise.

görmedim. Odur ki, ölmesine inanmayıp, elçi gelenleri kapıdan geri gönderdim. Öyle bu altınları dizmeyi de o zamandan beri adet edindim. Kızlar için çeyizlik tarak kabı, kuran kabı, mühür kabı, ayakkabı yüzü, sürmeden arakçın³⁵ dikip satıyordum. Ekmeğimi çıkarıyordum. Sıdkımı Allah’a bağladım. Gözümü yedi yol ayırımından ayırmadım, yolunu gözledim. Yedi yıldan sonra çıkıp geldi. “*Ey Güleli kızı, meğer gitmemişsin. Helal olsun sana ananın sütü*” dedi.

Hırda Hanım öyle konuşuyordu ki, öyle bir nağme okuyordu. Sesinde, sözlerinin ardınca sıralamasında sırf nağme ahengi vardı. Bala Hanım bu ahenge uyup, büyük sevginin sade hikâyesini, kendisine kısmet olmayan bir tatlı şarkı gibi dinliyordu. Arada bir kirpiklerinin dibini nemlendiren gözyaşını ucuz, yıpranmış baskalı başörtüsünün ucu ile siliyor, yün kırpıklarının elinden gözüne düşmemesiyle alışıyordu.

-Maşallah nazar değmesin, çekemeyen gözlere şiş batsın, ne bahtiyarsın Dergâh kuluyla...

Hırda Hanım bahtiyarlıkla gülümsedi.

-Evet ya... Elbet ki, bir çocuk tarafından adamı tatmin etmedim. Geç oldu, evladım. Şimdi adamın saçına sakalına aklar düştüğü vakitte, oğlu boyunda torunu olsa gerekti.

Bala Hanım genç refikasının can kulağıyla dinliyordu.

-Daha ona sen ne yapacaksın? Allah’ın yazısı de.

-Evet, öyle ben de her zaman onu düşündüğümde diyorum ki, ilkim kaleydi. Zıyan etmeseydim korurdum kendimi gelene kadar. Ama sonra da diyorum ki, Allah biliyor konuyu. Ne için ki, birden Allah yapmamışken, o sağ kalsaydı, adamın kendine bir zeval dokunurdu. Ağzımı açtığım gibi, adam da benim dediğimi diyor. Diyor, bütün bunlar Allah’ın yazısıdır... Şimdiki iyiliğimizdir... Kısmetimizdir.

Kapı açılmadan ses geldi. Hırda Hanım erini öksürüğünden tanıdı. Kendi evine girse dahi âdetiydi: önce öksürüp geldiğini haber verirdi. Belki, evde komşu kadınlardan var, başı gözü açık olur.

[66]

³⁵ Kıymetli kumaştan yapılan çoğunlukla süs şal.

Doğrudan da sesi duyduğu gibi Bala Hanım başörtüsünün ucunu yukarı, burnunun üstüne çekip yaşmakladı. Sekine de analığına bakıp hızla yumağı ayaklarından çıkardı, yumağın üstüne doladı ve yerinden kalktı. Bala Hanım dedi:

- Dergâh hizmetçisi kardeş geldi, ben gideyim.

- Bakalım ne için erken gelmiş? Kesin bir şey alıp gidecek. Geç eve, gider, yine işimize devam ederiz.

Bala Hanım haya içinde şaşırdı.

-Yok, yok belki ekmek yemek istedi. Sen işine bak, erken giderse seslenirsin, gelirim yine.

-Peki, tamam.

Bala Hanım yumakları bahçede, halının üstüne koyup, Sekine ile birlikte içeri giren dergâh hizmetçisinin böğründen sıvışıp yavaşça gitti.

- Hayır, ola adam. Neden erken döndün? Geç geleceğim diyordun.

Adam un almak için götürdüğü yarısı boş torbaları fıstık ağacının dibine atıp, bir az önce kadınların oturdukları halının üstüne çöktü. Heyecanlıydı ama bu heyecanı saklamaya çalışıyordu. Dimdik karşısında durmuş Güleli kızının endişesine son verdi:

- Lanet olsun şerre! Ama bir öyle hayır da yoktur, bu köpek oğlunun zamanında. Osmanlı gidiyor, İranlı geliyor. İranlı gidiyor, Şirvanlı geliyor. Şimdi de diyorlar Şirvanşah'ın peşine düşmüşler.

-Ne olmuş beyim?

Adam, eşinden ömründe bir şey saklamamıştı. Ne derdi olsa, mertçe eşi bildiği Hırda Hanımla bölüşürdü.

-Biliyorsun, Güleli kızı, diyorlar Erdebil taraflarında bir şah meydana çıkmış, peygamber neslindendir. Diyor, bu Şirvanşah'ların dedesi midir bilmiyorum, neyse, onun dedesini babasını öldürmüş. Şimdi kanını almaya geliyor. Kendi de güya bu Şirvanşah'ların peygamber salavatını dininde neyse bozup, onu düzeltiyor.

-He... ne kötü haber...

- Kötüdür. Beş on yıldır, kulaklarımız dinlenmişti. İyi kötü Şirvanşah'lar asayiş binası dikmişti. Kendileri halkın etini yeseler de kemiğini atmıyorlardı. Toplayıp binaya hapishaneye götürürlerdi bizi. Ama hiç olmasa savaş yoktu. Şimdi savaş başlasa...

-Yani, savaş başlasa halk gidecek boşu boşuna.

[67]

- Gidecek dedin. Halk kurak yurttan kalacak. Kimin neyine gerek ki. Öküz paşanın, dal meşenin. Halkı bir birine kırdırdılar. Ama dili dilimden, kanı kanımdan kardeşimi niçin öldüreyim, he? Mesele ne için? Ne var, ne var onun babası onun babasını ne zamansa öldürmüş... Git tut onun kendisini öldür de... Halkı ne diye öldürüyorsun?

- Tam şüphesiz duymuş musun?

-Şüphesizden de şüphesizdi. Saray meydanında bir şölen vardı, gel görürsün. Kale kapılarını kilitlemişler. Hiç kimseyi dışarıya salmıyorlar. Öyle ben de o yüzden un almaya gidemedim. Gittim meydana. Gördüm âlem karışmış bir birine. Elçi gelmiş. Şirvanşah Ferruh Yasar, Şamahı taraflarında savaştaydı. Diyorlar, ya yaralanmış ya da öldürülmüş Cabanı'da. Kalede oğlu şehzade Gazi Bey onun yerini almış. Diyorlar ki iki gün önce ne haber almışsa, o da babasına yardıma gitmiş.

-Vay! Allah'ım sen koru. Peki, o zaman kaleyi...

- Hele onu de de!.. Kale kaldı başlı başına. Ama diyorlar, Gazi Beyin eşi Sultanım Hanım demiş ki, kaleyi kendi koruyacak, hiç kimseyi de eri gelene kadar içeri almayacak.

Hırda Hanım düşünceliydi. Sultanım Hanım'ın sözüne önem vermedi.

- Kim? Eşi?

- Evet. Bizim rahmetlik Şeyh Kebleli'nin torunu.

Bibi Hanım vardı ya!.. Onu şehzade Gazi Bey almıştı hani. Duymuş olmalısın.

- Duymuştum. Kadın yine dertli dertli dillendi.

- Bak hele o kendi. Şimdi diyorlar davetçi yayacak. Ordu toplanacak.

-Allah'ım sen koru! Adam, şahım da Molla haneden gelmemiş.

Kadının çocuk için bu yersiz heyecanı adamın gülümsemesine sebep oldu.

-A kız, artık düşman gelmiş kapının ağzını kestirmemiş ki! Molla haneden gelene kadar Bibi kuluna hiçbir şey olmaz. Niye kendini yiyip bitiriyorsun?!

- Sen Allah de yeter, sen içini ferah tut, otur bekle, kızım ne zaman kendi gelecek?

-Peki, ne yapayım, ey Dindilov'un kızı?

- Var, git getir kızımı Molla haneden. Bibi kulu gözümün önünde olmazsa, bağrım çatlar. Bağrımı nem yıkar, ananı gam.

[68]

Tek çocuklu anne, tek yemekli табаға benzer. Tek çocuklu anne her şeyden korkar, korkar ki, çocuğunun başına felaket gelebilir. Gözünün yaşı kurumaz, kalbinin titremesi. Endişesinin sonu gelmez. Ne de olsa annedir.

Dergâh hizmetçisi adamın sözleri doğrudu, doğrudan da Sultanım Hanım sarayda tek kalmıştı. İki gün sonra saraya gelen Erdebil şeyhlerinin son yadigarı İsmayıl'ın Şirvan'a hücumu hakkında bilgi getirmişti: “Yezit Ferruh Yasar'dan Şeyh Heyder'in kanını almaya gelen kızılbaş ordularının sel gibi akmakta olduğunu” haber vermişti. Bunu duyan Gazi Bey gizlice sarayı terk edip gitmişti. O, yakın köylerden ordu toplayıp babasına yardıma gitmek istiyordu. Ayrılırken Sultanım Hanımın ellerinden tutup demişti:

- Sultanım Hanım, azizim, benim saraydan gittiğimi şimdilik kimse bilmesin. Çeşitli bahanelerle odama kimseyi sokma, hastadır de! Ne istersen öyle, ama şehrin sahipsiz kaldığını bilmesinler.

Sonra da parmağındaki Şirvanşah'ın savaşa giderken ona verdiği mühürlü yüzüğünü çıkarıp Sultanım Hanım'ın parmağına geçirmiş ve devam etmişti: - Gerekli, lazım bir şey olursa, benden haber gelene kadar kendin çıkış yolu bul. Ben bir iki güne sana malum olan yolla kendim dönerim, gecikmeli gelecek olursam, mutlaka haberci gönderirim.

Sultanım Hanım dolu gözlerini erinden gizlemek için onun göğsüne yaslanmış, kalbinde:

*“Elemi sine sine,
Yar gelir sine sine,
Dünyaya sığmaz başım,
Sığmıştı sinesine.”*

diye fısıldamış, sesli ise sormuştu:

- Aniden kraliçe kendi kendine senin hasta olduğunu duyup gelirse?

-Becerirsen sakinleştire, beceremezsen odana al, doğruları kendi bildiğin gibi dikkatle ona anlat. Ama konuş ki, ben kendim senden böyle istemişim. De ki, sırrı hiç kimseye açmasın, ben gelene kadar. Bir iki güne kadar gelirim.

[69]

Kadın kalbi! Falcı mıdır? Rahman mıdır? Nedir, ilahi? Ama ne nedense bana öyle geliyor ki, bu son görüşmemizdir. Bu vedanın kavuşması olmayacak. Ben senden ayrılamam, kollarından ayrılp gitmek istemiyorum. Sadak olup oklarını içime koymak, omzundan asılıp seninle gelmek istiyorum. Seni bu eşikten kenara bırakmak istemiyorum. Hiçbir zaman böyle olmamıştım. Hiç arkandan ağlamamıştım. Ama şimdi gözyaşlarımı zorla durduruyorum. Bana ne olmuş? Ne için böyleyim, azizim, kaderim benim?! Sultanım Hanım eri ava gittiğinde, savaş meydanına çıktığında, hizmetçilere itibar etmez. Gazi Beyin sadağına okları kendi doldurur, kılıcını kendi keskinleştirir, eyer kaşını heybeye yemeği kendi doldururdu. Sultanım Hanım saraydaki birinci kadındı, şehzade eşi ola ola köle hizmetinden imtina etmişti. Erine de kendi hizmet etmekten zevk alıyor, onunla birlikte yiyor, at biniyor, onunla birlikte savaş meydanlarına giderdi. Yazı Gülüstan’da Fit dağında, Lahican’da geçirdikleri zaman onunla beraber ava çıkardı. Bu zamanda tuhaf görünen iletişim, iki gencin birlikte inkişafına sebep olmuştu. Kendilerini iki beden tek can biliyorlardı.

Gazi Bey acele etse de Sultanım Hanımın kollarını boynundan zorla ayıramadı, kendisinin çekilmesini bekledi. Aslında o kendi de şefkatli kolların boynundan çekilmesini istemiyordu.

Elini kaldırıp kadının süslü yazma altından görünen kakül ve perçemli saçını okşadı, parmaklarını ıslak kirpikli gözlerinde gezdirdi. Islaklığı hissedince kalbi sızladı.

-Söyle Sultanım, sen kadınlar gibi davranıyorsun bu nedir? Bu yaş ne içindir? Ben seni erkek yürekli, mert kalpli vatan yiğitlerinden ayrı farksız görmüyorum. Onlardan birisin, güvercinim kumrum benim!

Sultanım Hanımın ıslak kirpikleri seğirdi, gözlerinde yıldız parladı.

-Bu “mert” ve “güvercin” sözleri yakışmadı.

- Sana her şey yakışır. Kırmızı da, şal da yakışır sana, Sultanım benim!

-Hadi git, dilim “git” diyemiyor ama git! Seni baban çağırıyor, vatan çağırıyor. Evlatlık borcun çağırıyor seni.

[70]

Benden de, saraydan da, görevlerden de endişe duyma.

- Olmasaydım... Kalbini köreltmek istemiyorum. Ama başka seferlerimde kalbimle giderdim. Kalbim sen burada kalsan da, rahatsız değilim. Şimdi nedense endişeliyim.

- Ben de...

-Selametle kal, Sultanım,

-Selametle dön, sevdiğim.

- Allah yardımcın olsun.

- Tanrım sana yar olsun.

Ayrılamıyorlardı. Gazi Bey bir de eğildi, Sultanım Hanımın hâlâ da kızlık tazeliğini koruyan yuvarlak çenesine yapıştı, iki parmağı ile bu çeneyi yukarıya kaldırdı. Gelinin boğazından, gerdanından kısım kısım öptü. Göğsü arasından kalkan karanfil ve gül suyu kokusunu ciğerlerine çekti. Gönlündeki ateş, bakışlarıyla onu bir daha büyüleyen Sultanıma kavuşma arzusu başkaldırdı. Gelini kolları arasında, kalbinden kopup gelen bir ihtirasla, bütün vücudunu yakan bir arzuyla sıktı ve bu ayrılığa sebep olan olaylara üzülerek son verdi.

-Selametle kal, Sultanım!

-Selametle dön, azizim!

-Gelin hızla alçak masanın üstünden gümüş kâseyi aldı, erinin arkasınca su serpti.

-Gelişine ben kurban olayım, hey! Diye inledi.

Bu hâl biraz sürdü. Bir saate kadar o hâlâ daha sevgilisinin isteği ve kokusu olan yatakta yüzükoyun kaldı. Ağır, derinliği hele belli olmayan bir korku kalbini bürümüştü. Yerinden kalkıp küçük küçük rengârenk şişeler takılmış pencereye yaklaştı. Buradan kalenin dış duvarları, onların altından fidan dikilmiş mazgallar görünüyordu. Kaleden o yana tozlu bir yol uzanıp gidiyor. Onu Sultanım diye adlandıran bir yığıda kendi ile nerelereyse, hangi korku ve tehlikelereyse çekip götürürdü. Özlemle gözlerini bu yollara dikip hayli baktı ve yalnız şimdi birden bire kendine yabancı olan bu sarayda tek başına kaldığını anladı. Tuhaftı ki, bu teklik onu üzmüyordu, aksine bu tenhaliği duydukça vücuduna bir sağlamlık, bir cüret akıp geliyordu.

Sultanım Hanım geceyi tek geçirdi. Yanına saray hanımlarından, hizmetçilerden kimse gelmedi, gelemездiler. Çünkü erkenden gitmiş Gazi Beyin sarayda olmadığından, galiba nedim Saleh'ten başka kimse bilmiyordu.

[71]

ORDU GELİYOR

Komutan durdu. Ordu atın arkasından askerî adımlarla ilerliyordu. Önde bayrak, hilal altında atkuyruğu vurulmuş tuğ, başparmağını çift tutmuş pençe başlıklı yeşil bayrak götürüyorlardı. 40 çift öküz koşulmuş, mancınık top arabaları arkada geliyordu. Askerler hâlâ çok yorulmamışlardı. Ama hayli yol gelmişlerdi. Komutanın son emrine göre bugün onlar oldukça erken kalkmışlardı. Gece yarısına az vardı ki, haberci emri ona yetiştirmişti. Çadırın karşısında attan inmeden emri verip gitmişti. Genç komutan zafer aşkıyla tan güneşi doğmadan orduya kalkma emri vermişti. Savaş meydanına herkesten önce gitmek için acele etti, erkenden çıkmıştı bundan dolayı ki şimdi askerlerin yüzlerinden yorgunluk alametleri görünmeye başlamıştı. Komutan düşünüyordu: *“Hâlâ daha çok yol var. Çok yorulursalar savaşta gerekli olan çevikliği gösteremezler. Ne yapsak?”*.

Güneş tırnak boyunca çıkmıştı. Hâlâ ışıkları göz kamaştırmıyordu, sınırdaki denizin üstünde altın sarısı bir yol almıştı. Yuvarlak küre kömür gibi kızarıp yükseliyordu. Etraf hayli aydınlandığından komutan tozlu topraklı, uykusunu alamamış gençlerin yüzünde bariz belli üzüntü hissediyordu. Hâlbuki karşılarındaki ağır savaş için ona dinç askerler lazımdı. Önemli Bakü kalesini, Şirvanşah'ların kudretli dış ikametgâhı

olan şehir kalesini almak o kadar da kolay olmayacaktı. Komutan orduyu seyrettikçe muntazam adım seslerine karışmış mızrak, kalkan, yemen kılıcı seslerini dinliyor ve çare arıyordu. Deniz ise bakır kâsede erimiş altın gibi parıltıyor, insana sanki gel gel diyordu. Birden komutan ne düşündüyse, elini yukarı kaldırdı ve dur işareti verdi. Yüzbaşılıarı yanına çağırdı:

-Orduyu durdurun. Davulcuyu yanıma çağırın!

Sesler yükseldi:

- Durun, durun!

Davulcu komutanın yanına geldi. Emre hazır durdu. Komutan söyledi:

-Davulunu çal! Ben işaret verdiğim gibi bin beş yüz darbe vurmaya başla!

Sonra yardımcılarına döndü.

[72]

-Orduya yıkanma izni veriliyor. Bırak yıkansınlar, sayıcı bin beş yüz işareti verene kadar. Yorgunlukları çıkar.

Kızılbaşlar emir aldıkları gibi sevinç içinde gürültü ile hızla soyunmaya başladılar. Soyunan kendini yaz gecesinin ılık ılıman ettiği suya bıraktı. Yalnız gençlere mahsus bir kaygısızlıkla yıkanıyorlardı. Sahilde davula vurulan tokmağın çıkardığı tekdüze ses duyuluyordu. Bir... iki... üç... Kumlukta bir komutan kalmıştı, bir de davulcu. Davulcu sayıyor, komutan ise bu arada sayı sesleri altında düşünüyordu: *“Bakü kalesine çok önemli diyorlar. Kim bilir, yarınki savaş zafer mi, mağlubiyet mi getirecek? Belki de bu yıkanmak kimisi için son ölüm guslü olacak. Şehide gusül verilmez. Bırak yıkansınlar. Bırak temizlensinler yolların, susuz çöllerin tozundan. Bırak dinlensinler. Merdekan kalesini, şahın bağ evini aldıktan sonra buraya gelene kadar dinlendirmemişim. Lakin biraz sonra Hülefa Bey gelecek, beni azarlayacak. Bırak olsun! Azarlamasından da bir haz duyacağım. Yarın gözünün önünde din yolunda genç şeyh şahın yolunda, belki ben de katledileceğim. Kim bilir? O zaman benim de sadakatime inanır, bugünkü azar için pişman olur benim adlı şanlı komutanım”.*

O, bu sözleri düşünce düşünce davulun sayısını dinliyordu.

Sayı bitti. Ortalığa sessizlik çöktü, şimdi emri unutup suyu çalkalandıranların sesinden başka hiçbir ses duyulmuyordu. “*Atlan!*” emri gürledi. Serinlemiş, toz topraktan arınmış kızılbaş kadıları aceleyle üstlerini giyip atlandılar, yarım saat geçmemişti ki kızılbaşlar sağlam sıra ile kendi genç komutanlarının arkasınca Bakü kalesine doğru yönelmeye hazır vaziyet almışlardı.

-İleri, ardımca... aaa....

Komutan, Demeşk çeliğinden yapılmış, işlemeli kılıcını kınından çıkarıp havaya kaldırdı. Güneş altında gümüş gibi parlayan kılıcını bütün kadılar gördüler. Bu parıltı onları “kutsal din yolunda” kahramanlık göstermeye çağırıyordu. Kızılbaşlar komutanın ardınca atlarını hareket ettirirlerdi. Komutan kılıcını kınına koyup ilerledi... Onlar Hazar’ın sahili ile gidiyorlardı. Sahil boyu manzara tez tez değişir, kâh Hazarın deveboynu gibi eğri dalgalı sahili kâh da aralanıyordu.

[73]

Küçük küçük kum tepeleri büyüyor, sahille deniz arasında altın kum koridorları meydana getiriyordu. Böyle yerlerde heybetli kayalar suların mavi gömleğini yırtıp çıkarıyordu. Dalgalar bu siyah taşlara değdikçe onların rengi değişiyor, bembeyaz kaya kanatları gibi beyaz köpüğe çevrilirdi. Sanki kayalar sabunlanıp yıkanmış. Bu beyaz köpüklerde kendi yosunlu elbisesini yıkayıp beyazlatmak istiyordu. Böyle yerlerde suların sesi de korkunç, ağır, hırıltılı, heybetli olurdu. Önceki göze benzeyen mavilikten, kulağa hoş gelen hazinlikten eser kalmıyordu.

Kayalıkta ordu savurup gitmiyor, çarpışmıyor, mertlik göstermiyor, dar yolu üç bir, dört bir geçip ilerliyorlardı. Şehre biraz kalmış uzaktan gözlerine altın kumlu tarla görünüyordu. Genç komutan tiksindi, bunu bir serap, bir hayal, yanılgı zannetti:

-Suphanallah, bu kumluklarda hâlâ daha tahıl ekiyorlar! Yoksa bu da serabın bir çeşidi mi?

Ama komutan seferi görüp tarladan kaçan biçicilerin siyah arkalarında gölgeye, hayale benzeyen vücutlarını görünce, bunun hiç de serap olmadığını anladı.

Orada, tarlada hâlâ daha ordunun yakınlaşmasından habersiz olan genç bir çiftçi yüksek sesle okuyordu:

*“Çimlerinde biter arpa,
Atlar gelir kırpa kırpa,
Güzel yar boynunda çocuk
Gele, bülbülüm gele,
Gül bülbülüm, gül!*

*Bağlarında biter üzüm,
Kaşında gözünde kaldı aklım,
Benim yârim- körpe kuzum,
Gele bülbülüm, gele,
Gül, bülbülüm, gül!”*

Bunu duyan kızılbaş kadılarından biri diğerine dedi:

- Sen ölesin, düşman da olsa ne güzel okuyor! Kendi de tam bizim gibi...

-Bizim gibi olmasa da ne okuyacak? Dili dilimizden, kanı kanımızdandır. Sadece inatla *“Eliyen veliyullah”* demiyorlar.

-Nasıl? Şahı Merdan Mürteza Eli’yi mi?

-Evet ya... Bu savaş neyin için? Mezhep meselesidir...

Önce içinden düşündü: Neuzibillah, güzel peki bundan bana ne? *“Ne ekersen onu biçersin”*, demişler.

[74]

Bu dünyada ne sevap kazanırsan, o dünyada amel defterinde resulün hizmetine onu götüreceksin. Kendin de kendine cevap vereceksin amelin için. Peki, ben niye öldüreyim bunları? Diye düşündü. Lakin bu sözlerin birini dahi korkudan dile getiremedi. *“Lanet olsun şeytana”* deyip kalbinden kovdu.

Biçiciler birbirlerine seslenip yaklaşan orduyu göstermeye ve eline gelen eskilerini alıp kaçmaya başlıyordu, şarkı yarım kalmıştı. Okuyan biçici de kızılbaşları görmüştü.

Genç komutan yolunu değiştiremeyecekti. Yol bu tarlanın içinden geçiyordu ve o, yolundan dönemezdi. Bir az önce biçicilerin demet demet bağ yaptığı, bağlardan sap

kümelerinin düzelttiği bu hayat kaynağı, kaç ayın eziyeti neticesinde meydana gelmiş tarla mahvolmalıydı. Başka çare yoktu! O böyle tarlaları az çiğnenememişti. Kalbinde acıma hissi doğmadı. Alışkındı. Arkasından gelen ordunun Şeyh oğlu şahın bir gazelinden alınmış bu beyit ile tekbir gibi söyleyerek ilerliyorlardı:

*“Biz ezelden önce meydana gelmişlerdeniz,
Şahı- Merdan aşkına, korkusuzca gelmişlerdeniz.”*

Sesler göğe yükseldi. “Şahı Merdan aşkına” diye tarlaya giren ordu ayakaltına değil, göğe bakıyordu. Sap kümeleri dağılıyor, samanlar çözülüyor, demetler ayakları altında eziliyordu. Sap kümelerinin gölgesine konulmuş Veliyullah işi salçıları, güğümleri hıncım hıncım oluyordu. Gül kınalı ellerin kuyulardan çektiği buz su kızgın zemine dökülüyordu. Kadılardan bazıları ne yaptığının farkına varmadan at üstünden eğiliyor, demetlerin ucundan birkaç sümbül alıp avcunun içinde ovuşturur ve ham tanesini ovuşturup, koklayıp ağzına atıyordu.

Ordu geçti. Tarlanın yarısı dövülüp, su basmış bir hâle çevrildi... Şimdi kızılbaş kadıları Bakü kalesini haklamışlardı.

Hülefa Bey geldiğinde genç komutan bölge seçip durmuş ve amirinin emrini bekleyerek askerlerine dinlenme izni vermişti. Kale tarafında ordudan başka canlı gözükmiyordu. Savunmacılar kalenin içine çekilip kapıları sıkı bağlamış ve şimdi, ne yazık ki, mazgallardan düşmanın durduğu bölgeyi ve hareketini izliyorlardı.

Kale çok muhteşem ve büyüktü. Sağlamdı. Kalın duvarları, daire dişli uzun mazgalları gülleleri vardı. Karşıda ordu kale kapısının üstünde bir çift yüz yüze gelmiş aslan ve yanında öküz başı vardı.

[75]

Hülefa bey aslanları ve öküzü görünce kalbinde bir nefret doğdu. “*Hâlâ daha tek olan Allah’ı düşünmüyorlar. Bu kâfirler, Müslüman olsa da, putperestlik devrini unutmamışlar*” diye düşündü. O, genç komutan seçtiği bölgeyi beğendi. Sabah için gerekli olan yönetimle meşguldü. Orduya bugün dinlenmeyi emretti. Sabah erken hücum bölgelerini seçmek için, Bayram Bey Karamanlı ile birlikte atlanıp kalenin etrafını gözden geçirmeye gitti.

Yol gösterici onlara eşlik ediyordu. Kalenin denize bakan semtinde muhteşem bir bina görmüş merak ve hayretle durdular. Hülefa Bey rehberine sordu:

- Başlı buluttan, ayağı denizden nem çeken bu bina nedir?

- Bu yerlerde meşhur “*Kız Kalesidir*”, kurban olayım!

Diyorlar, bekâreti alınmaz olduğundan “Kız Kalesi” koymuşlar adını.

Hülefa Beyin kalın dudakları hafif bir alayla kımıldadı.

-Sabah namazından sonra onun alınamazlığını bu dinsizlere ispat ederiz. Sen de görürsün.

Hülefa Beyle Bayram Bey kızılbaş askerlerinin durduğu önceki yere döndüklerinde, burası artık kamp alanına dönmüştü. Komutan için beyaz çadır kurulmuştu. Kalan beylerden ötürü uygun çadırlar dikilmiş kadılar, cehreciler³⁶, davulcular atlarını bağlamış, başlarına torba geçirmişlerdi. Yerde kazılmış ocaklarda iri kazanlar asılmıştı. Azık arabaları da gelip çıkmış, aşçılar yemek hazırlamaya başlamışlardı.

Asker ocakların başında âşıklara aynı kuralar üzerinden ayrıca yer verilmişti. Çünkü onlar kamptan kampa yürüyüş zamanı, özellikle dövüş başladığında herkesten önde gider, askeri teşvik eden şarkılar okuyor, yani savaş zamanı kahramanlar hakkında şarkılar okur, genç müritleri savaşa heveslendirirdiler.

Kalenin duvarlarını yarmak için mancınıklar, çıkıp aşmak için merdivenler hazırlıyorlardı. Hülefa Bey ve Bayram Bey Karamanlı, genç komutanın hazırlığını makbul sayıp çadırlarına geçtiler.

Akşam namazının vaktine az kalmıştı. Hoca yüksek bir taşın üstüne çıkıp ezan okumaya başladı. Bakü toprağında ilk defa ezanda “*Eli*” adı zikredildi. Kadılar abdest alıp namaza hazırlandılar...

[76]

³⁶ Haber taşıyan, aracı.

BİBİHANIM- SULTANIM

(devamı)

Bakü kalesine bir ay önce elçi gelmişti. Bu, Şah İsmayıl'ın haraç vermeyi teklif eden elçisiydi. O zaman hâlâ Ferruh Yasar saraydaydı. Elçiyi reddedip, haraç vermekten imtina etmişti. O, genç şahın kuvvet ve kudretine, kızıl başların büyük bir arazide galibiyetine inanmıyor, duyduklarına itibar etmiyordu.

İsmayıl'ın Şirvan ve Bakü üzerine hücumu da öyle ki bununla izah ediliyordu. Sultanım Hanım şimdi olaylardan hayli zaman geçtikten sonra, kaynatası ve eri Bakü'deki Şirvanşah'ların sarayını terk edip ordu toplamaya gittikten sonra bütün bunları düşünüyor, şehrin korunması için tedbirler alıyordu. Saraya günde arka arkaya haberler geliyordu. Kâh Şirvanşah'ın zafer haberi, kâh da Cabanı köyü yakınlığında mağlubiyete uğrayıp helak olduğu haberi geliyordu. Bir de haber çıktı ki, gece Ramana ve Merdekan kalelerinin üstünde uyarı ateşi görünmüş. Sabah erken Gazi Bey huzuruna çağırdı. Lakin “onun hasta olduğunu, birkaç günden beri kimseyi kabul etmediğini” söylediler. Kraliçe rahatsız olmuş, sözünü unuttu ve kendi ayağı ile oğlunun harem odasına geldi. Kapıda onu Sultanım Hanım'ın küçük emirlerini yerine getiren yegâne hizmetçisi karşıladı ve kraliçenin eşlik etmesiyle birlikte geldiği haberini hanımına haber vermeye yürüyordu. Sultanım Hanım kaynanasının karşısına çıktı. Kadının elinden öptü, kolundan tutup odasına götürdü. Artık gerçeği ondan saklamanın mümkün olmadığını fark etti. O ki, tek bir cümlede işin aslını kadına haber verip tavsiye istedi.

Bu sürede elçi geldiğini söylediler. Önce bunun eri tarafından gönderildiğini zanneden Sultanım Hanım'ın kalbi hızla attı. Kuralı unutup kaynanasından önce:

-Gelsin! Emrini verdi. Lakin ona dediler ki, haber yeni şah tarafından gönderilmiş, mutlaka Gazi Beyle görüşmek istiyor. Sultanım Hanım'la kraliçe bir birinin yüzüne bakıp durdular. Sonunda Sultanım Hanım dedi:

-Onu Gazi beyin odasına götürün.

Kendi de yatak odasına çekilip eri ile birlikte meşkler, avlar zamanı giydiği askerî elbiseyi giyindi. Ve bu şekilde de elçiyle görüşmek için erinin kabul odasına geçti.

Elçi orta boylu, zayıfça bir adamdı. Otuz- otuz beş yaşlarında vardı. Ortadan kırkılmış, yanlarından bir az bırakılmış başına on iki köşeli kırmızı teskülah koymuştu. Kızılbaşların birinci nişanesi olan bu teskülah altında o, askerî savaşıdan çok, sarayda oyunları ile kaynatası Ferruh Yasar'ı eğlendiren soytarı Ebi'ye benziyordu. Kuşağında eğri kama³⁷, belinde Demeşk kılıcı vardı. Boz renkli savaş elbisesiydi.

Bakü dargası³⁸ Ebülfettah Bey de onun yanında durmuştu. Onlardan birazcık kenarda, sağ elde şehrin imtiyazlı ve şerefli komutanlarından ise, ikinci dereceli birkaç genç durmuştu. Genç komutanların çoğu Gazi Beyin dostlarıydı ve Sultanım Hanımı tanıyorlardı. Onlar dönem dönem şehzade Gazi Beyi ve eşi Sultanım Hanımı aynı bu giyimde askerî meşgalelerde, at yarışlarında görmüşüleri. Gazi Beyin yerine Sultanım Hanımın, kendi de tek dâhil olması herkesin şaşırmasına sebep oldu. Ama hiç kimse bunu elçinin yanında belli etmedi.

Sultanım Hanım geçip erinin müzeyyen tahtına oturdu. Eli ile elçiye konuşması için işaret verdi. Saray ehli Şirvanşah Ferruh Yasar'ın yüzüğünü onun parmağında görüp, yeniden başlarını indirdiler.

Elçi oluşan durumu çok erken fark etti, burada neyse bir gariplik olduğunu hissetti. Ama o, genç şehzadeyi tanımıyordu. Şimdi tahtın üstünde oturan genci gerçek Gazi Bey biliyordu. Muzaffer bir yürüyüşle ilerleyen talihli padişahın ve Şiilik tarikatını başarıyla yayan komutan şeyhin en sadık kölelerinden, korumalarındandı. Gururla ileri geldi, göğsünü ileri çıkarıp söze başladı:

- Hazreti vala! Dinî müminimizin kaynağı, genç padişahımız, kibleyi âlem Şah İsmayıl hazretleri tarafından huzuruza teslim talebiyle gönderildim.

Onun böyle ciddi konuşmasına sebep bir de yanında duran darga Ebülfettah'tı. Adam, görüldüğü gibi ona her şeyin hazır olduğunu, şahın çoktan sarayı terk ettiğini, sarayda sadece bir "Mecnunvari şehzadenin" – vaçalının birinin kaldığını haber vermişti. Demişti ki, imtiyazlı askeri talihli şahın yerine geçecek.

Sultanım Hanım elçinin sözlerindeki ciddiliği ve cürete çok sinirlenmişti. O da eri ve kaynatası gibi yeni cülus eden bu şeyh şahın zaferlerinden habersizdi.

³⁷ Küçük hançer.

³⁸ Şehir, kasaba, bölge veya vilayeti idare eden kimse.

[78]

Öyle ki, “*kıbleyi âlem*” kelimeleri Sultanım Hanımın dudaklarında hafif bir kinayenin doğmasına sebep oldu ve o alayla sordu:

- Elçi, namaz kılarken yüzünüzü nereye çevirirsiniz?

Elçi bu soruyu duyunca şaşırdı, hayrete düştü ve asker sadeliği ile kekeleyerek:

Elbette, Mekkeyi mükەرreme, hazreti vala.

Sultanım Hanımın etrafındaki halk da bu sualin sebebini anlamadığından hayret içinde kalmışlardı. Birden onlar Sultanım Hanımın sesini duydular. O, elçiye kendi şahını “*kıbleyi âlem*” adlandırmasına yönelik dedi:

-Onda kıbleniz varken “alemin kıblesine” secde edin, daha namaz kılarken Mekkeyi mükەرreme ne için yüz çeviriyorsunuz?

Sarayın adamları elinde olmadan gülümsediler. Elçi ise...

Soru, güzel kılıç darbesi vursa da, o kadar derin dinî bilgiye sahip olmayan asker elçi şaşırdı, ona bir küfür gibi göründü. Kendini kaybedip bir anlık darga Ebülfettah’a baktı. Bir de konuşan şehzadenin sesinden başka bir ahenk duymaya başladı. Bu neydi yoksa onu araya alıp dalga geçiriyorlar? O da şiddetle, kendini öyle bilmeyip kükredi:

- Benimle ne için dalga geçiriyorsunuz, hazreti vala? Ben hükmü Erdebil’den Erzincan’a, Şirvanşahlık’tan Şam’a çalışan bir hükümdarın adından size teslim olmak talebi ile geldim. Yoksa iki gün geçmeyecek, kale alt üst olacak. Hepiniz de esir edileceksiniz!

Elçinin büyük isteği, elçiye yakışmayan hırsı Sultanım Hanımın kalbine işledi. Elçinin Ebülfettah’a bakması da Bibihanım’ın gözünden kaçmamıştı. Etrafindakilerin yüzlerine baktı. Darga Ebülfettah’tan başka bütün komutanlar, imtiyazlı gençler sinirlenmiştiler. Kimisi bıyığını çiğniyor, kimisi tırnağını kemiriyordu. Bir kaçının eli kuşağına takılmış küçük hançeri ve hançerin kulpuna koyulmuştu. Tek işaret yeterdi ki...

Sultanım Hanım sakın kalmaya, temkinli konuşmaya çalıştı.

-Sen ne cüretle yedi yüz yıllık Şirvanşah’lar hanedanına meydan okuyorsun, bu sarayda teslimden konuşuyorsun!

- O hanedanın ateşi sönmüş, şehzade. Başınız sağ olsun! Geçen ay Gülüstan'da saklanmaya çalışan muhterem atanızı talihli şahımız Caban'ı köyünün yakınlarında karşıladı.

[79]

Padişahımız cümlesini yedi bin gazisi ile atanızın 20 bin piyade, 6 bin atlı ordusuna galip geldi. Kendi de Buğurd kalesine kaçmak istediğinde adi bir kızılbaş gazisinin elinde helak oldu, Şirvanşahlılar Ferruh Yasar'ın atını ve silahını tanıyıp işaret verdiler...

Bu yere geldiğinde elçi kekeleyip sustu. O, bu zarif şehzadenin atasının nasıl öldürüldüğünü kendi gözleriyle görmüştü. Söyleyemiyordu ki, kızılbaşlar Ferruh Yasar'ın cesedini bulduktan sonra mürşidi kâmilin izni ile onun kesik başını bedeniyle birleştirmiş, hasıra büküp ateş yakmış, *"Yezid... Y-e-z-i-d"*, Sultan Heyder'in katili *yezid* diye bağırışlarla yakmıştı. Bütün bunları düşman arasında söyleyip, *"Mürşidin intikamını aldık"* diye fark edemiyordu. Ama bununla bile elçi çok korkarak konuşuyordu. Kalenin diğer tarafında savaşa hazırlık yapılıyordu.

Arkasında Hülefa Bey ile Bayram Bey Karamanlı gibi cesur yiğitler duruyordu. Bir de *"elçiye zeval yoktur. Bırak bu çocuk yüzlü, kadın yüzlü şehzadenin öfkesi siniri patlasın, daha iyi! Çabuk teslim olur. Teslim haberini götürüp ilan ederim. Bir gün sonra talihli şahın beyaz atının kervanbaşı olup, onu zaferle Bakü kalesine ulaşmak bana nasip olur"*.

Peki, halik, peki cemaat? Onların teslim olmak isteyip istemediklerinin önemi yok mu? Sorusuna cevap gözlerinden yaşı kalbinden akıtıp, bakışlarından yıldırım çakan Sultanım Hanım verdi. Elçi hayâsızlıkta o dereceye cüret etti:

- Cemaat... Cemaat neydi, kimdi? Çoban arkasınca giden bir sürü koyundur cemaat...

O konuştuğuca Sultanım Hanım düşüyordu: *"Diyorsun, canına doymuşsun. Diyorsun, ecel seni tez alsın. Babam söylerdi ki, keçinin eceli geldiğinde boynuzunu çobanın çomağına sürter"...*

Gazi Beyin dostlarından iki genç komutan elini kılıcın kabzasına götürmekle katıksız çelik parıldaması bir oldu. Ama Sultanım Hanım kendisinden beklenilmeyen bir hükümle elini kaldırdı:

-Götürün, meydana asın! Bırak koyun dediği cemaat kendi gözü ile onu görsün. Günahını tellallara da söyleyin!

İki tane genç, elçinin kollarını arkasından bağladı. O, hâlâ elçiye zeval olabileceğine inanmıyordu, öyle ki, kolu bağlansa da, çırpınmıyordu.

[80]

Ebülfettah bir adım ileri gelip ellerini göğsüne koydu:

-Bağışlayın ama elçiye zeval yoktur.

Şirvanşahlar hanedanını “elçiyi öldürdüler” diye rüsva etmeyin!

O da ricadan çok nasihat dili ile konuşuyordu ama darga tahta oturanın Gazi Bey olmadığını biliyordu. Ebülfettah Bey hizmetçilikten dönüp şehzade hanım olmuş Sultanım Hanımı tanıyordu. Kalenin diğer yüzünde Hülefa Beyin hazırlığından haberdardı.

Sultanım Hanımın “*götürün*”, diye bir elini kaldırdığında Ebülfettah onun parmağında Ferruh Yasar’ın “mühür yüzüğünü” yeniden gördü. Hükümün katılığına ve yerine getirileceğine inandı. Böyleyken bile son bir ümitte Sultanım Hanımı lafa tutmak için konuşmaya başladı. Ebülfettah’ın hüküm karşısında sustuğunu, kendini bayıra sürüklediğini görünce, elçi işin ciddi boyut aldığına emin oldu. Birden bire bir az önceki gurur onu terk etti. Bütün kibirli adamlar gibi, ilk başarısızlıktan kendini kaybetti. “*Ben onu genç, korkak bir çocuk sanmıştım. Ama o kuzu görünümünde kaplanmış! İlahi, ben tam düşman içindeyim, Hülefa Bey yardımına gelene kadar mahvolacağım*”, düşüncesi yıldırım hızıyla hayalinden geçti. Kendini geriye doğru çekti, gençlerin elinden kurtulup şehzadenin önüne ağzının üste yere eğildi ve inledi:

-Bağışla, bağışla, şehzade! Hazreti vala, hata yaptım...

Sultanım Hanım nefretle kaşlarını çatı.

-Sen korkakmıydın? Bir kaşık kanından ötürü... Sürünme! Konuştuğun gibi mertçe ölmeyi de becer.

O diğerk yüzüklü elini kaldırdı.

-Götürün!

-Affedin... Lütfen...

Elçiyi sürükleyip götürdüler. Saray meydanında darağacı kuruldu. Buraya heyecanlı haberler duyup toplaşmış şehir halkının önünde elçinin günahını yüzüne okuyup dara çektiler.

Gazi Beyin kabul odasında ise hengâme hâlâ bitmemişti. Elçi götürüldükten sonra Ebülfettah Bey söyleyeceği sözleri bulmuştu. O, bir aydan fazla ki, Hülefa Beyin adamları tarafından kandırılmıştı. Bir sıra işler görmüş, kaleyi teslim hazırlamıştı. O, Gazi Beyin nerede olduğunu bilmiyorsa da, her hâlde sarayda ağır hasta yatağında, belki de öldüğünü ve bu meselenin uygun vakte kadar halktan saklandığına ancak bugün emin olmuş, şimdi ise inancı bir az daha artmıştı.

[81]

-Hanım, hiç iyi iş görmediniz.

-Niçin? Diye Sultanım Hanım merakla sordu.

-Şirvanşahları alçaltan, cemaatimizi bırakın, hesap eden bir elçiyi bağışlasaydık? Öpüp göz üstüne koysaydık?

-Ama dikkat edin ki, bu güç şah İsmayil'dir. Onun gazabından korkun! Şirvanşah Ferruh Yasar, sizin hürmetli kaynatanız, bizim padişahımız Canabı'da helak olmuş. Yerinde şehzade Gazi Bey olmalıydı. O da meydanda yoktu. Biz hangi güçle kibleyi âlemin karşısına çıkacağız?

- Senin için de o kibleyi âlem olmuş, bey?

Soru öyle bir sinirle soruldu ki, Ebülfettah bey önce kendini kaybetti. Tosun bedenini ter bastı, simsiyah sakalları titredi, elini sakalına attı, kınalı parmakları da titriyordu. Ama yine de aldığı yeminler, verdiği sözler, duyduğu vaatler adamın kendi canı ile oynamasına bahis oldu:

-Ah anam bacım, kavga adam işidir. Sen, hayli kadın gibisin, onun kibleyi âlem olup olmadığını nerden biliyorsun? En iyisi buydu, kork onun gazabından! Şehri teslim et! Ya da şehzadenin yerini söyle!

Sultanım Hanım yüzüklü sağ elini kaldırıp öfkeyle dedi:

-Benim şehzade adına konuşmaya iznim var. Bunu sen de biliyorsun. Ama bırak sana bir örnek vereyim. Diyorlar, eskilerde mağlup olmuş bir padişah galibin yanında çok yürekli konuşuyormuş. Şah vezirleri ile fikirleşir. Aksakallı bir hoca diyor: bakın görün o mağlup şah yürekli konuştuğunda nerde duruyor ve hemen aynı yeri kazın. Nöbet sohbeti zamanı şahın durduğu yeri kazıp birkaç küp altın, mücevher arıyorlar. Malum ki, mağlup şahı yürekli konuşturan üstünde durduğu hazineymiş. Şimdi ben de emin oldum ki, seni konuşturan düşmandan aldığın inançlardır. Sen ihanet yolunu tutmuşsun, Ebülfettah Bey!

Beklemediği hâlde Sultanım Hanımın onun sırrına vakıf olması beyi sarstı. *“Nerden biliyor? Belki, şahın ikametgâhında adamları var?”* diye düşündü. Elçinin akıbetini şimdi görmüştü. Dehşetten damarlarındaki kanı dondu. İnkârın gereksizliğini anladı, tahtın önünde Sultanım Hanımın ayaklarına kapandı:

-Yalvarırım, kandırdılar beni, şehzade hanım. Muhterem kaynatanın ruhuna bağışla beni... En zor işi ver, canımı kurban veriyim.

[82]

Sultanım hanım:

-Ben gıyabında demiştim, bey, bağırdı. -İhanetini kendi inkâr ettikten sonra casusun, doğduğu yurduna zafer arzu eden hainin cezası ölümdür. Götürün!

Beklenilmez inkâr hükmünden kendini kaybetmiş saray halkı Ebülfettah'ı sürüyüp cellada teslim etti. Sultanım hanım dedi:

-Davetçiler darganın ihanetini halka ilan etsin. Şimdi ise, ağalar, buyurun meşverete³⁹. Bakalım şehrimizi nasıl korumalıyız.

Komutan ve halk meşveret odasına geçip oturdular, onları kendilerinin de anlayamadığı manevi bir güç Bibihanım'a Sultanım'a bağımlı ve teslim etmişti. Şimdi Sultanım Hanım karargâhın başı olan bir komutandı ve ordu onun her bir hükmünü Şirvanşah'ın emri gibi kabul ve icra ediyordular.

³⁹ Müşavere, bir konu hakkında çeşitli ve ehil şahıslardan fikir alma.

Dedeler böyle kızlarımız hakkında: “*Vatan çağırıldığında yiğit bellenir; aslanın erkeği dişisi olmaz*” demişler. Öyle ben de, Hazarım! Senin sahillerindeki kızıl kumların dünyanın kandili güneşin, küçük mavi damlaların yetiştirmeseydi Bibihanım Sultanım, doğma denizim benim.

Tam iki gün Hülefa Bey ve Bayram beyin komutanlığı ile Bakü kalesi savaşta korundu. Ardı arkası kesilmeyen hücumlar hiçbir sonuç vermedi. Bakülüler teslim olmayı düşünmüyor, metanetle, inatla şehri koruyorlardı. İkinci günün akşamı şam namazına bir az kalmıştı Şah İsmayıl, Lala Hüseyin Bey ve ordunun adamları ile birlikte Şamahı’dan gelip savaş meydanına yetişti. Kalenin hâlâ daha alınmadığını görünce, mücadeleye rehberlik işini kendi üstlendi. Önce emrindeki iki gençle birlikte Hülefa Beyi de kendi ile götürüp kalenin etrafını dört dolandı. Mazgallardan birinden atılan oka hedef olmamak için ok yetişemeyecek mesafeden atları coşturdular.

Sonra şah yeni kurulmuş altın kubbeli, sırma püsküllü yeşil çadırın yanına geldi. Attan yere atladı, içeri girdi, peçesini kaldırıp en yakın mürit ve komutanları yanın çağırttırdı. Çadırın girişi ile karşı karşıya koyulmuş tahtına oturdu. Hülefa Bey, Lala Hüseyin Bey Beydili, Bayram Bey, Mehemed Bey emrine yakın olan birkaç mürit, komutan çadıra dâhil olacakları, şah onları sabırsızlıkla bekliyordu.

[83]

Ustaklı, Şamluk avşar, Zülkederler, Kacar, Rumlu komutanları fazla buradaydı.

-Buyurun, oturun, diye onlara yer gösterdi.

Komutanlar şahın sağ ve sol tarafında çadırın dairesi boyunca dizilmiş sefer yataklarının üzerinde diz çökerek, kalkanlara yaslanıp oturdular.

Şah söze başladı:

-Savaş uzayabilir. Bu yolla gidersek, Bakü kalesini fethetmemiz hayli uzayacak. Boş yere kurban vereceğiz. Tavsiye ederim ki, kale kapılarından birinin altına tünel kazalım ve kuleyi patlatalım.

Lala Hüseyin Bey genç şahın olayı tez kavramasına ve hemen sonuca gelmesine hayran olmuştu: “*Bahtın sana yar olsa, bu akılla uzaklara gideceksin*”, diye düşündü ve konuştu:

- Kibleyi âlem, fikir verirsiniz, işte durduğumuz Qoşa kale kapısının yanındaki kulelerin birine tünel attıralım.

Şah biraz düşünüp cevap verdi:

- Yok, bence yukarıda Qoşa kale kapısının üst tarafında, bir yüz- yüz elli metre kadar uzakta Kuzey kapının yanındaki kuleyi patlatalım. Çünkü savaştakilerin asıl dikkati Qoşa kale kapısındadır. Yukarı kapı dardı, dikkati o kadar da cezbetmez.

Bayram Bey Karamanlı da Lala Hüseyin Bey'in düşündüğünü beğeniyor ve genç şahın harbi yeteneğini takdir ediyordu. Dedi:

-Kibleyi âlem haklıdır. İşte oraya tünel atılması lazımdır.

Şah herkese hitap etmek için sözünü tamamladı:

-Çok güzel! Şimdi böyle ki, Bayram Bey'in destesi işte bu gecedan tünel kazmakla meşgul olsun. Yarın sabah savaş meydanındakilere Lala Bey karar verir... Tekbir hücumlarla baş alırsınız, asıl maksadımıza erece kadar. Şimdi herkes kendi çadırına gidip istirahat edebilir. Ama dikkatli olmak lazımdır. Yüzbaşılara sorun ki, nöbetçileri iki katına çıkarsınlar. Ani baskından kendilerini korusunlar. Çünkü Bakü koruyucularının ani baskından başka ilaçları yoktur, eğer kaçmak isterseler. Ama hazırlıklı olun, öyle yapın ki başınıza İstanbul hadisesi gelmesin.

-O nedir ki, hükümdar?

-Sultan Mehmet Fateh İstanbul'u aldığı anda birkaç yerden kale altına tünel kazdırır.

[84]

Bizans hükümdarı da bunu bilip karşı karşıya tünel kazdırır. Birkaç tünel yıkılır, her iki ordunun neferleri atında kalır; birkaç tünelde ise iki düşman taraf karşılaşır, savaş tarihinde ilk, belki de sonuncu defa yer altı savaşı olur. Tarihçiler yazar ki, tünel kanlı bedenlerle dolmuş, toprak yerine yeri kaplamış, katıydı.

Bütün genç komutanlar, hükümdarın anlattığına dikkatle kulak kesildi.

Komutanlar vedalaşıp çıktılar. İsmayıl Bey de çadırda tek kaldı. Hâlâ akşam namazına fazla vakit vardı...

...Tünel ertesi gün akşamına bitmeli, akşamüstü kule patlatılmalı, açılan yerden sabah namazından sonra şiddetli hücumla kale fethedilmeliydi. Şah böyle kararlaştırmıştı, işler kendi kurallarına göre ilerlerdi. Bugün sabah namazından önce yerinden kalktı. Sahib adlı Hicazlı kölesinin yardımıyla hızla giyindi, ata bindi. Ordu kalkıp namaz kılana kadar kale etrafını bir de tek başına gezmek istiyordu. Ona haber vermişlerdi ki, arada bir tek tük şehirlilerden birileri göze çarpıyor ve nereye gittiyse kalenin duvarı dibinden kayboluyordu. İsmayıl kaleden gizli yol olduğuna emindi. Şimdi eline müsait bir zaman geçmişti. Belki de, bu gizli yolu bulmak ona nasip oldu. O zaman zor tünel kazma işini yarıda bırakıp, gizli yollarla orduyu şehrin içerisine sokabilirdi. Şehir koruyucularının okuna hedef olmamak için duvardan bir ok boyu mesafede yavaş yavaş atını sürüp etrafı seyrediyordu. Yolunu Kız kalesi semtine çevirdi.

Burası tamamıyla sakindi. Kale duvarları bu yerde yüksek kayalıklı tepeler üzerinde kurulduğundan daha yüksek görünüyordu. Kuleler arasında mesafe çoktu. Mazgallar yüksekte idi. Koruyucuların onu görüp izlediklerini biliyordu. Kendi ise etrafta bir insana rast gelmeden gidiyordu. Birden karşısında genç bir atlı meydana çıktı. İlk olarak onu yüzünden tanımadığı kızılbaş gazilerinden biri zannetti. Lakin dikkatle baktığında bunun kimse yabancı bir genç olduğunu anladı.

[86]

Kimdir bu kale etrafında geziyordu? Koruyuculardan birimiydi, ya da belki savaştan bihaber kaleye gelmiş Şirvan Şah'ın adamlarından biridir? Şah bütün bunları duya duya gence yakınlaştı. Aslında onların başka yolu da yoktu. Kız kalesinin eteklerini döven Hazar'ın dalgaları, bu yerden kalenin diğer yüzüne geçmek için yol vermiyordu. Bir az önce o, Hazar sularını seyre dalan genç şairdi. Daha yeni parlamaya başlayan altın güneş ışıklarının altında bin bir renge benzeyen Hazar'ın şairane görkemi onun hayaline dalıp uzak enginliklere götürmüştü. Kalbinde ferahlı, gül rengine mısralar doğmaya başlamıştı. Hazar öyle güzeldi ki...

Şimdi ise yabancı adamı gördüğünde onun kalbindeki şair sustu, komutan duygusu başkaldırdı:

-Kimsin genç? Hangi bölüktensin? Diye genç atlıya sordu.

Genç atlı onu dikkatle, büyük bir merakla gözden geçirdi. Önce o, şahı tanımamıştı. Çünkü duymuştu ki, bir din başı olan şah, hep yüzü peçeli geziyor. Yabancı, kirli bakışlara görünmüyor. Kendi ise musahiplerine peçenin içinden bakıyor. Böyleyse karşısında duran genç giyiminden belki de çok büyük, yüksek mevkii sahibi bir komutandı. *“Ama yok, odur bak, peçesi on iki köşeli debilgesinin⁴⁰ üstüne kaldırmıştır. Doğru o buydu. Din adıyla, insana aşar bayrağı altında dünyaya meydan okumaya başlayan genç Şeyh oğlu şah! Kibleyi âlem! Daha yeni bıyıkları terlemeye başlamış çocuk yüzlü, ama savaş işlerinde oldukça güçlü yiğit Şeyh oğlu şah! Sana kible dediği için iki kişi fazla canını teslim etmiştir. Bundan haberin var şüphesiz”*. Bu sözleri düşündükçe Sultanım Hanım doymak bilmeyen bir merakla genç padişahı süzüyordu. Belli, bu gerçekten de Sultanım Hanımdı. O da bugün sabah namazından önce kalkıp dışarı çıkmıştı. Bibiheybetlilerden Heyransa halanın oğlu Ağadayı ona haber vermişti ki, yaşlı babası Şeyh Kebleli bu gece vefat etmiş. Sabaha karşı defnedilecek. Sultanım Hanım onu babasının annesinin yerine koymuştu, yaşlı babasını son ahiret evine yollamak evlatlık borcunu ödemek için canından da vazgeçerdi. Sırrını Gazi Bey’in nedimi ve şimdi sarayda ona en yakın sırdaşı olan Saleh’e açtı. Her iki genç silahlanıp ata bindi, yalnız onların bildiği gizli yolla arka sıra küçük aralıklarla kaleden çıktılar.

[87]

Askerî savaşın başlamasına kadar sahil boyunca köye gidip geri dönmek hayalindeydiler. Kız kalesinin alt semtinde yalnız onun bildiği bu yolu, vaktiyle saray erkânının gözlerine görünmeden yalnız antrenman yapmak için onu kaleden çıkaran Gazi Bey göstermiş, Şirvanşah’ların yalnız on âli üyeleri şaha ve veliahtta mahsus olan bu yolu ona göstermişlerdi. Şimdi o, düşman ordusunun namazını kılıp bitirene ve muhabere dövüşleri başlayana kadar Şeyhlere söyleyip dönmek istiyordu. Bibihanım Sultanım atını hayli ileri sürmüş, Saleh’i arkada bırakmıştı, tek ilerliyor ve düşünüyordu. Dünden beri daha kaleye hiç kimse girip çıkmıyordu. Artık erinden yardım ümidi kesilmişti. Gazi Bey’in başı elinde değildi. Başı elinde olsaydı kendini mutlaka kaleye yetiştirirdi. Fakat burada o kadar da şöhreti olmayan iki komutan kalmıştı. Bunlar konuştuğunda, kalede yerli halktan başka, hiçbir dövüş kabiliyeti olmayan saray eşrafının, harem hanenin Bakü’de kaldığını, yararlı ordunun

⁴⁰ Dövüşçülerin başlarına koydukları metalden yapılmış şapka.

bölümlerinin atası ile birlikte Şirvan'da savaştığını biliyordu. İşte kendi de ordu yığıp atasına yardıma gitmişti. Geliyorlardı. Belki, başı elinde değil.

Bütün bu düşüncelerle de Sultanım Hanım çok da inanmadığı saray adamlarının verdiği bilgiye itibar etmemişti.

Daha akşam üstü kuleleri gezip mevkileri ve az askerle şehrin korunmasına yardım eden şehirlilerin durumuna bakmıştı. Qoşa kale kapısının üst tarafında, bahçe kapısının yanındaki kule üstünde nöbet tutan bir adam ona yaklaşmıştı. Sultanım Hanım önce saç sakalı beyazlaşmış bu köylü savaştığını tanıyamamıştı. Adam ona tam yaklaşıp:

- Kızım, sana bir gizli sözüm var, deyince adamı sesinden tanımıştı. Bu büsbütün eski zamanlardan bir sestir. O zaman Bibihanım küçük bir kızdı. Babası ve annesi savaştan hemen önce ölmüşler. O, babası Şeyh Kebleli ile birlikte yaşıyordu. Babasının dostu kuyumcu Dergâh kulu o zamanlar hangi davandan ise sağ salim döndüğü için hanımı Hırdahanım ile birlikte Bibiheybet ziyaretine gelmiş ve onlara yolu düşmüştü. Kadın erinin dönmesi münasebetiyle imam zadeye adak getirmişti. Sonralar Bibiheybet'e geldiğinde mutlaka onlara gelirlerdi. Dergâh kulu adam yetim kızın dizlerinin üstüne alır, severdi. Hırdahanım ona yeni elbise getirir, giydirip geçindirir, evlat hasretiyle kızın uzun örgülerini açıp yıkardı.

[88]

Komşuları Veliyulla adamın yaptığı çömlekçilik işinden de adak adıyla onlara pay getirdiler. Onlar dergâh kulu adamın ailesi ile büsbütün bir evli gibi olmuşlardı. Bir yıl geçtikten sonra Hırdahanım hala küçük bir oğlan çocuğu ile geldi ve Dergâh hizmetçisi emmi ile şeyh Kebleli çocuğun adını Bibiheybet'e saygıdan Bibi kulu koydular.

Bu münasebetle Hırdahanım Bibihanım'ın kulağına bir çift küçük, mineli küpe taktı:

-Amcan senin için yapmış, diye dergâh hizmetçisi gösterdi.

-O gün gelsin, gelinlik küpeni takarsın. Kendi de kessin amcan senin için en iyilerinden.

Kocaya gittiğinde, saraya geldikten sonra Bibihanım dergâh hizmetçisi amcasını görmemiş ve yüzünü demek ki unutmuştu. Ama sesini duyduğunda tanıdı:

-Hoş gördük, dergâh hizmetçisi amca, Hırdahanım hala nasıl?

-Hoş günün olsun yavrum, amcanı tanıdın mı? Herkes nasılsa halan da öyle.

-Bana sözün neydi?

Adam ona doğruca yaklaşmış, gizli suretle demişti:

-Biliyorsun yavrum, ben bu kulenin kenarında dün gecedan beri hayli yığınak görüyorum. Düşman burada neye hazırlanıyor.

Kız kuleye kalkmış, dergâh hizmetçisi adamın gösterdiği semte bakmıştı. Orada benzine bulaşmış meşale, tezek ve kemrelerin ışığında, doğrudan da düşman gazilerinin ne işlerle meşgul olduğunu müşahide etmişti.

-Dergâh hizmetçisi amca, gözünüz kulağınız burada olsun, bakalım neymiş, diye sormuş ve bu gece sabaha kadar düşünmüş, şimdi de yenice yeraltı yoldan çıkmıştı ki, yol üstünü görsün, kalenin bu semtinde düşman ne yapıyor.

Aniden İsmayıl ile karşılaştığında gizli kapıdan çıkmalı beş dakika olmamıştı. Önce düşman komutanının kapının yerini görüp görmediğinden şüphelendi. Sonra hatırladı ki, komutan bir az önce yüzü Hazar'a dönük düşüncelere dalmıştı. Atın eyerini kemerine geçirmişti. Üstünde beyaz altın yakalı kırmızı simli kumaştan cübbe vardı. Kolçaklarına⁴¹ yün konulmuştu. Başında on iki köşeli kırmızı şapka vardı. Cübbenin altına zırh giymişti. Sultanım Hanım kendi onu daha önce görüp korkmuştu. Bu aklına geldikten sonra Sultanım Hanım rahatladı. Komutanı dikkatle izledi, onun şah olduğunun doğruluğuna inandı.

[89]

Sorusuna cevap verdi:

-Ben sizin bölüklerden değilim.

-Peki, kimsin?

-Düşman niyetiyle gelip harabeliğe çevirmek istediğin bu memleketin askerlerinden biriyim.

O, kafası ile kaleye doğru işaret etti.

⁴¹ Eskiden savaşlarda kollara takılan demir veya çelikten yapılmış özel kılıf, yen.

-Peki, buralarda neden geziyorsun? Çünkü kale kuşatma altındadır.

- Sen ne için geziyorsan ben de onun için...

-Demek sen o Gazi beysin!

-Belki, evet.

-Peki, ama Gazi Beyin sarayda olmadığını söylüyorlar?

-Çok şey söyleyebilirler. Bana da senin peçeli gezdiğini demişlerdi.

İsmayıl'ın aklına geldi ki, yüzü açıktır, yabancıyla sohbet ediyor, hem de bu yabancı adam onu tanımıştır.

-Sen ne cüretle benim elçimi astırdın? Meğer elçiye zeval olmadığı Şirvan şahlar sarayında duyulmamış bir mevzudur?

-Öfkeni yen! Elçi kendini elçi gibi getirseydi onunla elçi gibi ilgilenirdik. Hâlbuki, senin elçilerin nerede, hangi bölgede konuştuklarını bilmeyen adamlardır. Zayıf insanın elçisi de kendine benzer.

-Beni bağırarak suçlama! Dünyadan ne muamele gördüysem öyle de cevap vermeye alıştım. Ben babamın, dedemin Şirvan memleketinde öldürüldüklerini ve Ferruh yasar adlı bir yezit tarafından öldürüldüklerini unutmadım.

- Onlar Erdebil'den buraya niye gelmişlerdi ki, burada neden öldürüldüler.

-Onlar bir olan Allah'ın peygamberi, resulü hüdanın vasisi Eliyel Mürteza gayelerini yaymak uğruna şehit olmuşlar. Benim de yolum Eli yoludur. Elinin yolunda taşım.

-Affet! Kembere bizde bak bu ayaklarımızın altındaki kara bilenmiş taşlara derler. Sen yüreği sertlikte bir taşsan, ya nerede?

Sultanım hanımın sözleri İsmayıl'ın kalbine kılıç yarasından da acı bir yara vurdu. Elini kılıcının kılıfına attı. Kendine, gücüne emin olan gençlere özel bir sertlik ve kızgınlıkla bağırdı:

-Kalkanını başına çek! Ben seninle savaşıcağım. Hakk olan Allah kim tarafındaysa bu güneş batana denk o galip gelecek, diye kılıcı ile güneşin çıkacağı kırmızı kızıl ufku gösterdi.

[90]

-Yiğit, kalkanım yok. Arap savaşına ben de varım. Gel kardeşi kardeşe kırdırmayalım. Çünkü sen de iyi biliyorsun ki, bu savaş iki düşman halk arasında olmuyor. Kıran da kırılan da bir ilin, bir halkın evlatları. Kardeş, kardeşkanı döküyor. Şirvan'da da, burada da. Savaşın götürdüğü her yerde. Şimdi ise bırak dövüşelim. Kim mağlup olursa ordusu da teslim olur. Galip gelene biat eder. Görelim kime veriyor Allah...

-Ya Allah...

-Ya Allah...

-Bu dünyada kaçanda Allah der, kovanda. Diline söz yok, bakalım görelim nasıl kılıç kullanıyorsun?

-Evet, ben de onu görmek istiyorum.

Onlar kılıçlara el attılar. Ufuk kızarmaya başladığı yerde sadece parmak nazikliğinde çıkmış güneşin hâlâ zayıf, kırmızımsı ışıkları altında kılıçlar şafak çaldı. Onlar hevesle, gençlik ateşiyle dövüşüyordular, hâlâ gazaptan alışıp yanmıyor sanki sadece antrenman yapıyorlardı.

Saleh çok uzakta kayanın arkasında saklanıp onları seyrediyor, zor anda yardıma hazır vaziyette duruyordu. Meydan dolanıp savaşmak için mevki münasip değildi.

Saha çok dardı. Öyle ki, az sonra onlar at üstünde kılıç çekmekten bir sonuç elde edemeyeceklerini anladılar.

-Yiğit, attan inmeliyiz.

-Attan inelim.

Her ikisi sıçrayıp eyerden indi. Kılıç dövüşü yeniden kızıştı. Sanki bu zaman kulenin üstünden bir ok fırladı; saptı, coşa gelmiş gençlerin yanından geçip taşa çarptı. Kale üstünden sesler duyuldu:

-Oklayacağım köpek oğlu köpeği.

-Ey serseri, tek seferde okun ava değmedi... Ya Sultanım Hanım'a değseydi? O zaman canını nereye koyacaksın? Kardeş katili, ben senin başını it kıblesine keserim.

-Peki, bu mertlikten miydi? Bizim gözümüz göre göre... Bırak urganı atayım boynunu tasmalayım onun.

-Onlar savaşıyorlar. İşin olmasın. Sultanım her yiğide can veren değil.

Güneş bir az daha yükselip, sağlam zırhlarını kuşanmış yiğitlerin kılıcını kırmızı ve gümüş şafak ışıklarıyla ateşlendirirdi. Kâh bunun kâh da onun yüzü güneşe çevrilir, ilk ışıklardan kamaşan gözlerini kısırlardı. Şimdi güneş onların her birinin düşmanı, katili olabilir, ihanetle hangisinin gözlerine batar, kamaştırırsa düşman kılıcı birisinin kalbine saplanabilirdi.

[91]

Dövüşün hızı arttıkça bedenler yılan gibi kıvrılıp açılıyor, güneşten ateş alıp yanıyordu. Kale üstündekiler sanki yalvarıyordu: *“Aman güneş, aman Hazar, parıldama Sultanım Hanım’a, sizden ışık alan gözlerini koruyun. Onun gözlerine parlamayın, güneş! Düşmana yem etme onu!..”*

Gözlerine güneş ışığı saçıp kamaştırdı, sahil kumları ayağının altından kayıp boşluk mu yarattı, nedense İsmayıl tökezledi ve sağ dizinin üstüne çöktü.

Sultanım Hanım fırsatı kaçırmadı. Hızla kılıcını attı, küçük kızıl hançerini çekip çıkardı. Bu hançer, onun ilk askerî antrenmanlarını yaptığını gören kaynatası Şirvan şah Ferruh Yasar’ın şahane hediyesiydi. Dağıstan’da tamamıyla çelikten yapılmış ince, altın hançer nasip olmuştu. Sultanım Hanım hançerini genç oğlanın çenesinin altına dayadı. Birden onun gözleri oğlanın gözlerine bakıp kaldı, göğüslerinin ucu sızladı. Bu gözlerde sanki garip bir ifade vardı ki, bunu tabiatın ana yarattığı kadın duyabilirdi! İstemsiz olarak kadın cengâverin kolu boşaldı, kasları gevşedi. Yalnız ana gözü bu gözlerdeki mutsuzluğu hissetti. *“İlahi, bu ki tam çocuktur! Bıyıkları hiç terlememiş bile. O şanlı komutan bu mudur? Belki, yanlış biliyorum. Yok yok, yanlış değil. İsmayıl’ın kendisi budur!”*

Dizinin bükülmesini düzelterip, oğlanın göğsünün üstünden durdu, hançeri geri çekip belindeki kemere bağlanmış kılıfına koydu. Artık hayatla vedalaşmış genç oğlan kendinde garip bir hâl duydu: *“Öldürmedi, öldürmeye hazırды, yoksa korktuğumu hissetti mi? Bu ölümden beter olurdu. Belki kimliğimi doğru bilmiyor?”*

Kale üstünden “*aferin*”, “*maşallah*” sesleri yükseldi. Lakin birden meydana olanlar gördü ki, onların komutanı elini yenilmiş düşmana uzatıp kaldırdı, bir adım geri çekilip bir şeyler dedi. Sultanım Hanım diyordu:

-Kalk bir defa daha dövüşelim, yiğit! Bizim buralarda birinci defa yenileni kesmiyorlar.

İsmayıl kalktı, deli bir nara atıp rakibine hücum etti. Boşalmış kasları gerekli olduğu kadar gerilmemiş Sultanım Hanım sanki ilk itişte sarsıldı ve miğferi⁴² başından düştü. Şaşkınlıktan genç İsmayıl’ın gözleri kanlandı:

-Suphanallah, bu ki kadınmış!..

[92]

Kadın hızla eğilip miğferini başına geçirdi, yorgun hâlde atına atlayıp uzaklaştı. Hayretten donup kalan İsmayıl’i ağzı açık bırakıp gitmişti.

“Kadınmış! Demek ki kalenin muhafızı hakkında yanlış konuşmuyorlarmış... Dedikleri gerçekmiş... Bu bana ölümden de beter oldu... İyi, peki kendini neden Gazi Bey olarak tanıttı? Yok, o demedi! Ben sordum “Gazi Bey misin?” O da onayladı. Sanki, o Ferruh Yasar’ın bir şeyiydi? Kızı ya da gelini?”

Bu düşüncelerle de genç İsmayıl rakibinin kiminle hangi semte kaybolduğunu bilmeden kamp alanına geri döndü. Kale üstündeki mazgallardan onların dövüşünü izleyen dövüşçüler ve şehirliler de hayret içindeydiler.

-Sen ölmedin mi, kardeş katili, tam hançeri boğazına dayamıştı, sanki ne için vurmadı?

-Allah bilir bu kadının işini. Onların ki hikâyeydi, vallahi!

- Haydi, Allah’ın olsun! Sanki dövüşen yiğide kadın diyorlar?

-Arap savaşı Allah’ındır, sesinde sanki bir iftihar duyuluyordu ki...

Kim bilir, belki de “Şah İsmayıl ve Araplar” hakkında destanın esası sanki aynı gün, kale koruyucuları bu kavganın ayrıntısını biraz da süsleyerek başkalarına evde çoluk çocuğa hikâye olarak anlatmak için işe koyuldu? Saki aynı gün destanın kendisi yaratıldı?!

⁴² Savaşçıların başlarına taktıkları metal başlık.

İsmayıl peçesini indirip kampa, çadırına döndüğünde fazla kadılar sabah namazını kılıp bitirmiştiler... Kimisi savaşa hazırlanır, kimisi gece toprağı taşınmış tünelde kazı işeri yapmak için derin çukura iniyor, biri kılıcın yarısını keskinleştiriyor, atını yemliyordu. Hepsi de işlerini görürken Şeyh oğlu şahın bu mısralarını ibadet duası gibi söylüyorlardı:

“Yeqin bil ebcedü bürhan Elidir...

Beyanı- tohidü Qkuran Elidir...

Bu biçare Xetainin penahı

Davasız derdlere derman Elidir.”

İsmayıl çadırına geçip sabah kahvaltısına oturdu. Hızla kafasının üstünü, elçi hizmetçisi beyin ona Şam’dan gönderdiği 7-8 yaşlarında zenci köle kesiyordu.

[93]

Beyaz geniş şalvar, beyaz gömlek giymişti, başına üstü sırma taçlı büyük sarık koymuştu. Elindeki tavus kuşu tüylerinden yapılmış yelpaze ile hükümdarın yüzünü yelliyor, çadırlar etrafında kesilen koyunların, malların kanına gelmiş sineklerden buraya uçup gelenleri kovuyordu.

Şahın nedimi kendi yaşında genç bir komutandı. Birlikte çadırda oturdular. Hizmetçiler çini ibrik ve leğenlerde el suyu getirdi. Herkes bir tane civciv kızartması yiyorlardı. İsmayıl’ın sabahki macerasından habersiz olan nedim hükümdarın ne için düşünceli olduğunu bilmiyor, onu hayallerden ayırıp eğlendirmenin yollarını düşünüyordu. İsmayıl ise dövüşte ona acıyan kadının gözlerinde annesinin bakışlarını görmüş ve utanç teri onu basıyordu: “*Sanki o beni gençliğime bağışladı... Ben ise onun kadın olduğunu anladım. Nasıl dedi: Sen de iyi biliyorsun ki, bu savaş iki düşman halk arasında olmuyor. Kıran da kırılan da bir elin, bir halkın evlatlarıdır*”. Kadın aklı! Bak ne dedi! Ben ise... Anlamadım! Adama bak, şaire bak! Yok, ben bütün hisleri karmakarışık, savaş yeteneği azalmış kaba bir asker olmaya başlıyorum. Ben ona, o bana acımadan durmalıydım, diye kendi kendinin canını sıkıyor ve hâlâ bilmiyordu ki, birkaç yıl geçecek, Çaldıran savaşlarında onun kendisinin de iki kadın Taçlı Hanım, Behruze Hanım ve onlarla başka kadınların savaşında erkek kıyafetinde katılacaklardı. Taçlı Hanım dövüşe dövüşe kaybetmekten kurtulmuş, kızılbaş gazileri tarafından

meydana çıkarılacak. Behruze Hanım ise Sultan Selim'e esir düşecek. Şah İsmayıl'ın defalarca elçi gönderip rica etmesine bakmayarak Sultan Selim onun kalbine ağır darbe vurmak için Behruze'yi götürüp İstanbul'da saray dostu şairlerinden bir adama verecek. İsmayıl, elbette hâlâ bütün bunları bilmiyordu. Bilemezdi ve yemeğini yedikçe düşünüyor, nedimi ise anlamını bilmediği bu düşüncelerden sıkılıyordu. İsmayıl yerinden kalkıp çadırın ön tarafına çıktığında artık hücum için her şey hazırды. Baş ruhani ellerini yukarı kaldırıp duaya başladı:

- Tanrım senin düşmanlarınla, şeyh Cüneyd'in, şeyh Haydar cennetmekânın katili Yezid Yasar'ın alçak yandaşları ile savaşta padişahımızın kılıcını keskin eyle. O düşmanlar ki, senin koyduğun yolda gitmiyorlar, gönderdiğin resulün hâlifelerine inanmıyorlar, onların katili olmuşlar, kanları helaldir! Bırak hükümdarın dökmediği düşman kanı kalmasın.

[94]

Almadığı kale, mahvedip yerle yeksan etmediği kale kalmasın! Yüksekleri alçaltsın, alçakları yükseltsin! Ya Rab! Bugünkü günü hükümdara zafer nasip eyle, bırak düşman ziyan olsun! Senin buyurduğun yola gelsin! Onlar kul küpesi takıp şahımıza kul olsunlar, hizmetinde dursunlar! Ey dinin kadıları, hepiniz duyun, Allah ve onun resulünün yolunda şahı Merdan, Eliyel Mürteza torunu padişahımız yolunda kanınızı esirgemeyin! Yiğitlik rütbesi, sadakat rütbesi kazanın! Savaş, savaş ey korkmaz, cengâver kadılar! Zafer, zafer. Ey dirayetli, sadakatli oğullar! Cennet, cennet, ey şehitler! Cehennem, cehennem ey meydandan kaçanlar! Cihat, cihat dinîmizin önemli esasıdır. Bırak bugün Allah'a inananlara iki mukaddesten biri nasip olsun: ya bu dünyada galibiyet, zafer ya da o dünyada azapsız cennet! Size zafer yar olsun, evlatlarım! Âmin, ya rabbi âlemin!

Dua bitti. Herkes âmin dedikleri anda birden savaşın başladığını haber veren siren sesini ile herkes bağırmaya başladı. İsmayıl siren seslerini ömründe ilk defa duymuş gibi tiksindi. Âşıklar kamçı niyetine saza vurup ordunun önüne geçmiş, kanları coşa getiren cengi çalmaya başlamıştı. Şah sanki uzak bir âleme gitti...

Qoşa kale kapısının önünde, eski Bakı'nın sembolü olan öküz ve aslan işlenmiş kemerli bahçe kapsının yan kuleleri altında savaşçıların gürültülü hücumu başladı. Kale koruyucuları oku sağanak gibi yağıdırıyor, bir insanın dahi kale duvarına dayanan

merdivenlerle kule üstüne çıkmasına imkân vermiyorlardı. Yerleri oldukça müsaitti. Düşman onlardan aşağıda, açık meydanda, sini üstüne serpilmiş pirinç gibi aydın görünüyordu. Mazgallardan yağın okların, görünür ki hiç biri boşa gitmiyordu. Yer altında yapılan tünel işinden habersiz olan Bakülüler kale üstünde aslan gibi savaşıyorlardı.

Genç kızılbaşlar da Şeyh Heyder oğlu Cüneyd Sofinin müritleri gibi genç İsmayıl'a hayret, hayranlık dolu bakıyorlardı. Bu bakışlarda bir ibadet, mürşide derin itimat, inanç ve itikattan doğan hayranlık vardı. Kalpleri Hatayi'nin bir beytini kalp çırpıntısına, nabızla uyumlu bir ritimle ve ihlasla söylüyordu:

“Ya Mehemmed Mehdiyi zamanın mekânın sahibi eyle,

Müşrikler ve kâfirlerin neslini kat eyle.”

[95]

Onlar şimdi İsmayıl'e tapıyorlardı: *“Mehdi zuhurunu isterse şiirlerinde görülebilir: ama aynı zamanda Tanrı bize ilham veriyor, belki de aynı zaman sahibi sensin”*.

Direkt, müritlerin bazısı onun yüzünde gelecekte zuhur vaat eden 12. imam Mehdiyi görüyorlardı. Sanki merdivenleri duvara dayayıp kalenin üstüne metin yürekle kalkıyor, yağmur gibi yağın oklara önem vermiyor, merdivenlerden düşüyor yine de kalkıp hücumla geçiyorlardı.

Kale üstüne ilk önce sadece Div Sultan'ın oğlu çıkabildi. O, bölüğün bayraktarıydı. Çıktı, yeşil bayrağı burcun üstüne taktı, sağlamlaştırdı ve zafer işareti olarak bayrağı yukarı kaldırdığında şehrin içinden atılan ok kalbine saplandı. Yüz üstü kalenin diğer tarafına, merdivenin dibine yuvarlandı.

TÜNEL OPERASYONU

Dergâh hizmetçisi akşamüzeri eve döndü, bir lokma börek yiyip yeniden nöbet tuttuğu kuleye dönmeliydi. Kalbi tekliyordu, çünkü kuleden bayağı uzak yapılan operasyondan endişeliydi. Düşman orada ne olduğunu anlayamadığı bir işle meşguldü. Dergâh hizmetçisi ve yoldaşları ne kadar düşündülerse de bu şerri bilemediler. O, bahçeye girdiğinde Bibikulu'nu kapı ağzında, Hırdahanım'ı da bahçede hasretle beklerken gördü. İkisi de adamı gördüklerinde sevindiler.

-Şükür Allah'a sağ salım geldin, adam.

-Neyin var Güleli kızı, çabuk ol, açlıktan bayılacağım, geri döneceğim.

Hırdahanım'ın eli ayağı dolaştı:

-Bayılacaksın ha... Sabah erkenden gidersin.

O, hemen bahçedeki fıstık ağacının altına halı serdi, yatakta koydu. Rastgele sofrayı kurup, üstüne sirke dökülmüş soğan, ekmek, tuz, iyot, olgunlaşmamışken kuruttuğu ve ovuşturduğu karadutu, sumağı koydu. Renkli aslan kâselere köfte bozbaş⁴³ koyup getirdi. Köfte bozbaşın lezzetli kokusu adamın burnuna değdiğinde aklına geldi ki, Hırdahanım'ın pişirdiği köftenin kokusu yedi orduyu uykudan uyandırır. İştahı daha da arttı. Bir anlık düşmanı da, siperi de kulinin kenarında yapılan işi de unuttu.

[96]

Sofranın başında oturdu ve hevesle ekmeği köfte bozbaşının suyuna doğrayıp yemeye başladı.

-Allah atana, babana rahmet eylesin, Güleli kız, nasıl köfte pişirmişsin. Ağzımın eksik tadı yerine geldi.

-Seninkilere de rahmet eylesin, adam. İşler nasıl orada?

- Nasıl olsun avrat? Savaş işte! Çatışıyoruz kendimiz için. Bakalım, Allah kerimdir. Şirvan Şah Ferruh Yasar kendini buldurana kadar sanki zor şartlara dayanacağız.

Kadın düşünceli şekilde kâh adamın yüzüne kâh huzursuzlukla çocuğuna bakıyordu. Bibikulu büyüklerin yanında, sofranın başında konuşmayı gerekli bulmayıp ekmeğini yiyor ve dinliyordu. Kadın endişesini gizleyemedi:

-Peki, laf dolaşılıyor, Ferruh Yasar'ı Şirvan'da öldürmüşler. Oğlu da kalede değilmiş.

-Uzak yerin sözünü bilemezsin. Benim de kulağıma geliyor. Biliyor musun bugün kimi gördüm?

-Kimi?

⁴³ Et, patates, nohut vb. ile hazırlanan Azerbaycan'a has bir yemek.

-Şah Kebleli aklında mı? Onun torununu. Bibihanım'ı.

-Allah seni! Rahmetlik adamın torunu şehzade Gazi Beye gittikten sonra yüzünü görmemiştin kızın.

-Ben de gitmeden görmüştüm. Kaleyi kendi koruyor, fakat.

-Ne diyorsun, adam?

-Vallahi lafım doğrudur. Demiştım önceden sana! Aklından çıkmış? Erkek kıyafetinde gelmişti bizim yanımıza. Kulağıma gelmişti ki, şehzade şehirde yok, karısı askerlere komutanlık yapıyor. Daha bilmiyordum, şahın karısı diyorlar, ya da gelini. Ama gördüğüm zaman tanıdım onu.

-O da seni tanıdı mı?

-Galiba, önce tanımadı. Ama sonra tanıttım kendimi, tanıdı. Seni de sordu, Bibikulu yavrumu da.

-Allah kaza beladan korusun! Kılıcını keskin eylesin Allah'ım. Nasıldı?

-Çok iyi. Ama akli savaşa karıştı.

-Olur da... Savaş kadın işi değil ama ay balam. Allah düşmanın gücünü kessin. Evimizde yurdumuz da dinçlik versin, durduk yerde iş çıkardılar.

-Daha söyleme.

Yemek bitti. Dergâh kulu yerinden kalkıp kılıcını götürdüğünde Hırdahanım, içlendi:

-Gidiyor musun, adam?

[97]

-Gitmem gerek, Güleli kızı! Elin gelini kızı da kılıç kuşanmışken başı kalpaklıların evde oturması ayıptır.

-Bizden ötürü huzursuz olma, adam! Sen kendi canına sahip çık.

-Sen de çocuğa göz kulak ol. Dışarıya çok çıkarma. Dünyanın işini bilemeyiz, Güleli kızı...

- Allah'a emanetsin. Merak etme, adam. Hiçbir yere bırakmam.

Adam karısının yanındayken bile endişeleniyordu. Eğilip yılların hasreti tek yavrusunun başından da öpemedi. Eli ile oğlanın anlını okşadı.

-Sen benim akıllı yavrumsun, annene sahip çık. Sözünden çıkma! At doğduğu günden beri attır, oğul doğduğu günden beri oğuldur, bak iyi oğul ol.

Üçünün de yüreği sızlamıştı. Üçü de gözyaşlarını birbirlerinden gizledi. Kahır kadının da adamın da boğazını tıkamıştı. Dergâh hizmetçisi tuhaf, anlaşılmas bir duygunun tesiri ile acele kapıdan çıktı. Hırdahanım kadının gümüş ibrikten attığı su Dergâh hizmetçisinin ayaklarını ıslattı...

Dergâh hizmetçisi kaleye vardığında artık hava kararmıştı. Gözcülerden bazısı namaz kılıyor, bazısı da mazgala dayanıp kaleden kenarda düşmanın hareketini izliyordu. Karşı meydana gaziler ucuna benzin bulaşmış tezek bağladıkları direklerden meşale yapıp yakmış ve ışığında bir şey yapıyorlardı.

Koruyuculardan biri, dergâh hizmetçisini görünce el sallayıp onu yanına çağırdı. Bu onun ordusu çömlekçi Veliyulla idi.

-Dergâh hizmetçisi, bir oraya dikkatle bak. Sanki kuyu kazıyorlar ama. Bana öyle geldi, kürekle toprak taşıyorlar. Sen daha çok savaş görmüşsün. Bak bir.

-Orda kuyuyu ne yapsınlar, yavrum? Yok, vallahi kalbim sıkıştı, sanki onlar tünel kazıyorlar... Suyu Sumgayıt çayından deveyle getirdiler. Kuyu değil. Tünel olmalı...

Gidip Bibihanım Sultanım'a anlatalım tünel meselesini...

Tam o anda korkunç bir gürültü duyuldu. Dergâh hizmetçisinin lafı bitmedi. Kule korkunç bir depremden şaha kalkan at gibi yerinden oynadı. Toz duman gibi etrafı kaplayan karanlığı daha da yoğunlaştırdı. Olay yerinde göz gözü görmedi, inilti, haykırıışlarla herkes bağıırıyordu.

[98]

Uzakta duvar dibinde namaz kılanlardan birçoğunun başına taş değip ezilmiş, yaralanmıştı. Kule üstünde olanlardan biri bile sağ çıkamamıştı. Kuyumcu dergâh hizmetçisi ile çömlekçi Veliyulla'nın da cesedi taşlar arasında kalmıştı. Sağ kalanlardan, az ezilenlerden kim yerinden kalkabilseyse durup yoldaşlarını taş toprak altından çıkarmaya başladı.

Afet haberini alan Sultanım Hanım at üstünde olay yerine geldiğinde artık cenazeler yere toplanmıştı. Bakıp, dergâh hizmetçisini cesetleri arasında gördüğünde kendini saklayamadı, gözleri yaşardı:

-Yazık emmi, diye fısıldadı.

Ölenler hakkında gerekli şeyleri dedikten sonra, kule yerinde açılmış büyük yarığa bakarak düşünmeye başladı. Ne yapmak lazımdı, yoksa düşman geceyken buradan ani baskın yapacak, kaleye gireceklerdi. Burası Şirvan şahlar sarayına en yakın kulelerden biri olduğundan, saray için büyük korku ürettiyordu. Sultanım Hanım azıcık düşündükten sonra hacibini⁴⁴ yanına çağırdı.

-Hacib, emir ver evlerde ne kadar keçe varsa, hemen toplasınlar. Buraya getirsinler. Bekliyorum.

Birkaç adam atlara binip mahallelere doğru gitti. Daha bir saat geçmemişti ki, insanlar, Bakü halkı evlerinde olan bütün keçeleri, olmayanlar da eski halı ve kilimleri kulenin yanına taşımaya başladılar. Sultanım Hanım'ın emriyle düşmanın haberi olana kadar kulenin yerinde açılış yarığı keçelerle kapatıp berkitmeye başladılar.

Sabah erkenden Bayram Bey Karamanlı patlamış kulenin kenarına geldiğinde gözlerine inanamadı. Bir gece içinde açılmış yarık berkitilmiş, duvar inşa olmuştu, ciddiyetle de korunuyordu.

Bayram Bey Karamanlı şahın huzuruna çıktı:

-Kıbleyi âlem, tedbirimiz işe yaramadı. Kuzey kapısının hücumundan korunmalıyız.

-Neden?

-Kalenin korunmasında önder kimse, cesur, hem de oldukça tedbirli adammış. Belli ki, tecrübeli komutandı. Patlamış yeri gece öyle sağlamlaştırmışlar ki, çok işimiz var demektir.

⁴⁴ Eskiden vezirlere seslenme şekli.

Bayram Bey komutanın mertliğinden, tedbirinden konuştuğça İsmayıl bir gün ileri şehrin Kız Kalesi mevkiinde kılıç savaşına giriştiği Sultanım Hanım'ın yüzünü hatırlıyordu.

[99]

Kulağında Arap savaşındaki gelinin sesi geldi: “*Kıran da, kırılan da bir elin evlatlarıdır.*” Sanki hâlâ daha “*Ne için kardeşi kardeşe kırdırıyorsun, hükümdar?*” diyordu. Lakin şah İsmayıl dedesinin babasının katilinden intikam almak, inandığı fikirleri yaymak aşkıyla bu ağır hayalleri şair Hatayi'nin kalbinden beyninden kovmaya çalışıyordu. O, hükümdardı. Komutandı. İntikamcıydı.

Vesselam! Şeriat ona “*Dişe diş, göze göz*” öğretmişti. Bu intikam hissini sanki anne sütü ile okuduğu ilk nazım ile yazdığı ilk cümleyle idrak etmişti.

... Savaş yeniden, her iki kapı karşısında hem Qoşa kale kapısı hem de kuzey kapısı önünde yeni güç kazanarak canlandı.

Ozanlar savaşçıları canlandırmak için türkü söylemeye başladılar. Onlar savaşçıların önünde gidiyorlardı. Az sonra ozan türküyü söylemeye başladı. Gerenay⁴⁵ ile çalınan türkülerle herkesi savaşmaya, yiğitliğe çağırın ahengi ile coşturuyordu. Türküler ve marşlar askerlerin savaş azmini güçlendiriyordu. Onlar kale üzerine sel gibi akıyor, kendilerini “*Cihanı süsleyen şah İsmayıl*” yazarının dediği gibi, savaş deryasına vuruyorlardı.

Bakülüler daha üç gün korumayı sürdürdüler. Şehrin bütün kule kapıları önünde kanlı dövüşler yapılıyordu... Savaşın yedinci günü kızılbaşlar şehre girebildiler. Fakat hâlâ daha Bakülüler pes etmiyor, teslim olmuyorlardı. Şehrin eğri büğrü, sadece bir insanın geçebileceği dar sokaklarda, çıkmaz yollarda, köşelerde kanlı kavgalar vardı, her bir ev dövüşüyordu. Her bir ev kaleye çevrilmişti.

Savaşın yedinci günü şahın emriyle, Bayram Bey şöyle haykırıyordu:

“*Gönüllü teslim olmayan, Eliyyel Mürteza demeyen, Yezit Ferruh Yasar’a lanet okumayan hiç kimseye acınmasın, çocukta, büyükte, kadın da, adam da kılıçtan geçirilsin*”.

⁴⁵ Nefesle çalınan uzun boru şeklinde eski müzik aleti.

...Akşam kızılbaşlar kadıların cesetlerini yığıp şehit mezarlarında defnetmek istediler. Onları düşman cesetlerinden ayırırken, cesetler içinde birkaç Bakülü kadın cenazesi gördüler.

[100]

Bakü'nün kadın koruyucuları erkek kıyafetinde olsalar da, hemen cesetlerin içinde yusuvarlak, bembeyaz yüzlerinden, açılmış saçlarından, uzun örgülerinden tanınıyordular. Hülefa Bey tuhaf bir gıpta hissiyle olanları şah İsmayıl'a haber verdiğiğinde genç padişah dedi:

-Kadın cesetlerini toplasınlar. Erkeklerle işiniz olmasın. Kadın cesetlerini de şehit mezarları ile yan yana, bütün askeri şeref ve ithamla kanunları uygulayarak defnetsinler.

Tarihte öyle olaylar var ki, tamamen tekrarlanır. Özellikle aynı halkın tarihinde kaderinde... Zaman geçecek, İsmayıl'ın bugünkü emrini Çaldıran zaferinden sonra, savaş meydanında Tebriz kadınlarının cenazesini gören Sultan Selim verecekti...

Sultanım Hanım Bakü'nün korumasının yedinci günü artık kaynatası Ferruh Yasar'ın öldüğüne inandı, kocası Gazi Beyin de nerdeyse savaşa karıştığına emin oldu ve dışarıdan yardım ümidini tamamıyla kesti. Bununla bile, saray erkânının teslim olmak hakkında sürekli ricalarını reddetti. Kraliçenin de istekleri cevapsız kaldı. O, tuhaf bir inatla savaşı devam ettiriyor, şehri teslim etmeyi aklına bile getirmiyordu. Şimdi onu sarayda göremiyordular. Baş sokak kavgalarına karışmıştı. Sultanım Hanım'ın sarayda olmadığından faydalanan imtiyazlı kişiler artık şehre girmiş şahın hizmetçisine elçi gönderip, merhamet dileme kararını verdiler.

Kale meydanında birçok insan toplanmıştı. Elinde açık Kur'an tutmuş 70 kişi ilerliyordu. Hızlıydılar. Her adımda "*Hükümdar, affet, hükümdar af*" diyordular. Boynuna kefen asıp başıyla diye bağırarak, dizleri üstünde sürünen bu şişman adamlar, Kâbe tavafına giden hacılar kervanına benziyordu. Genç İsmayıl âdeti üzere peçeli olsa da, ince peçenin gözenekleri altından gelenlerin hâlini görüyor, kalbine gurur, zafer hazzı doluyor, gururdan ateşi çıkıyordu.

[101]

Yanında devlet erkânının en yakın adamları durmuştu.

Amcası Hüseyin Baydili, Mehemed bey Ustaclı, Bayram Bey, Şirvan şahlığın kış adresi muhteşem Bakü kalesini ilk önce fethetmek için gönderdiği komutan Hülefa Bey de buradaydı. Herkes zafer sevinci içindeydi. 70 kişi yakınlaştı, ellerindeki Kur'anları başları üzerine kaldırdılar, diz üstüne sürünerek şahın durduğu bölgeye gittiler. Önünde yüzükoyun yere serildiler ve bir ağızdan!

-Acı, hükümdarım, acı! diye feryat ettiler.

Kale duvarları üzerinde, evler arasında hâlâ daha kılıç çingirtıları duyuluyordu. Teslim olmak istemeyen Bakülüler kılıçtan geçiriliyordu.

Bu sesler altında muzaffer İsmayıl sağ elini başı üzerine kaldırdı:

-Affederim bir şartla: bin eşref altını kan pahasına, saray hazinesini teslim edin ve babam şeyh Cüneyd'in katili Yezid İbrahim Helilullah'ın kabrini gösterin!

-Elbette Kibleyi âlem, elbette.

-İzin verin teslim edelim...

-Tamam.

... Şeriat mahkemesinin kenarında ordu kadısı ayakta durmuştu. Teslim edilmiş şehirliler sırayla onun kenarından geçiyordu. Kadı onlara kelimeyi şehadeti söylettiriyor, "*La ilahe illallah, Mehemedden resullullah*" dan sonra herkese bir defa "*Eliyyen veliyullah, vesiyye resullulah*" ilave ettirir, dili dönmeyenlere tekrar tekrar söylettirirdi. Söylemek istemeyenleri ayrıca guruplara ayırırlar ve hiç kimse bilmiyordu ki, bir iki gün sonra Abşeron'da "*Eliyyen veliyullah*" demek istemeyenleri Sumgayıt çayının Hazar'a döküldüğü yerden biraz uzak kılıçtan geçirecek, büyük mezarlıkta, kardeşlik mezarında defnedecekler. Sonra Şii yerliler aynı yere "Karatepe" diyecekler. Bu sonra olacak... Şimdi ise...

Şiiliğe geçme merasimi, teslime gelen halkın İsmayıl'le sohbeti aynı zamanda cereyan ediyordu, kelimeyi şehadet getirenlerin arkası kesilmemişti. Şiiliği kabul edenler dönmeye mecal bulamamıştı ki, birisi sesindeki tuhaf bir çığlıkla haykırdı:

-Oraya bakın, oraya bakın! Ve eliyle Kız kulesinin üstünü işaret etti.

Herkes, İsmayıl bile, olayın durumun istediği ciddiliği unutup başını kalenin üstüne doğru çevirdi.

[102]

ÖZGEÇMİŞ

	Detaylar
Adı Soyadı	Dilek MÜLAZIM
Doğum Tarihi	
Doğum Yeri	
Lisans Eğitimi	
Yüksek Lisans Eğitimi	
E- Posta Adresi	
Cep Telefonu	